

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**IV ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЯВОРНИЦЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ,
ПРИСВЯЧЕНІ 165-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО
06.11.2020 р.**

Тези доповідей

Дніпро

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко (голова редкол., наук. ред.), д-р іст. наук, доц. Д. В. Архирейський, д-р філос. наук, проф. С. В. Бережна, д-р іст. наук, проф. В. А. Брехуненко, д-р іст. наук, проф. О. І. Журба, д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко, канд. іст. наук, доц. О. М. Посулько, д-р іст. наук, проф. В. С. Савчук, канд. іст. наук А. С. Струкуленко (секретар), д-р іст. наук, проф. О. А. Удод.

IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького. 6.11.2020, м. Дніпро: тези доповідей / відп. ред. д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. 176 с.

У збірнику опубліковано матеріали IV Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, присвячених 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького. У тезах доповідей розкрито різні аспекти творчої спадщини, інтелектуальних контактів та традицій видатного вченого-історика; військово-політичні, міжнародні, соціально-економічні, суспільно-політичні, соціокультурні аспекти Наддніпрянської України XVII–XX ст.; питання історії освіти, науки та духовно-релігійного життя Наддніпрянщини XIX–XX ст.

The collection contains materials of the IV All-Ukrainian Yavornytsky scientific readings dedicated to the 165th anniversary of the birth of Academician D. I. Yavornytsky. The abstracts of the reports reveal various aspects of the creative heritage, intellectual contacts and traditions of the outstanding scientist-historian; military-political, international, socio-economic, socio-political, socio-cultural aspects of Dnieper Ukraine of the XVII–XX centuries; issues of the history of education, science and spiritual and religious life of the Dnieper region of the XIX–XX centuries.

Збірник тез доповідей видано за фінансового сприяння управління культури, національностей і релігій Дніпропетровської обласної державної адміністрації

ЗМІСТ

Пленарне засідання

Дробахін Олег. Вступне слово.....	6
Світлічна Світлана. Вітальне слово	8
Удод Олександр. Вітальне слово. Яворницькі наукові читання як історіографічне явище і наукова традиція.....	9
Удод Олександр. Культурний простір сучасної української історіографії: регіональні виміри та середовища.....	10
Світленко Сергій. Ментальний простір запорозьких козаків у творчій спадщині Дмитра Яворницького.....	12
Брехуненко Віктор. Взаємини запорожців і козаків Гетьманщини в концепції Дмитра Яворницького.....	16
Кочергін Ігор. Питання впливу особистості на формування міського простору (на прикладі О. Поля та Д. Яворницького).....	18
Савчук Варфоломій. Д. І. Яворницький і музей Дніпробуду (1928–1931).....	21

Секція I

Дмитро Яворницький: творча спадщина, інтелектуальні контакти та традиції

Воронов Віктор. Наукові контакти Дмитра Яворницького та Дмитра Багалія	26
Лучка Людмила. Дмитро Яворницький і бібліотеки: діалог та співпраця.....	30
Нудищук Марія. Дмитро Яворницький та Яків Гололобов: між науковою співпрацею та дружбою.....	33
Тимошенко Яна. Поетична спадщина Дмитра Яворницького в сучасній археографічній публікації.....	38
Сизенко Олег. Топонімічний ландшафт Верхньодніпровщини у творчій спадщині Дмитра Яворницького.....	42
Бережна Світлана. Шляхами Д. Яворницького: польові дослідження Олени Апанович.....	45
Струкуленко Анастасія. Традиції Дмитра Яворницького в Дніпровській археології 70–90-х рр. XX ст.....	47
Буланова Наталія. Традиції Дмитра Яворницького в музеології Кам'яньського.....	51
Пісчанська Юлія, Лавренко Валерія. Д. І. Яворницький у суспільному дискурсі сучасної Дніпропетровщини: особливості відзначення ювілею в умовах епідемії COVID 19.....	55
Вегеря Ірина. Д. І. Яворницький як історик Катеринослава.....	59

Секція II

Військово-політичні та міжнародні аспекти історії Наддніпрянської України XVIII–XX ст.

Богдашина Олена. Козацька старшина середини XVII – початку XVIII ст. в оцінці В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського.....	62
Сопельняк Анастасія. Постать Богдана Хмельницького у науковому доробку Я. Р. Дашкевича.....	65
Репан Олег. Практики паланкових полковників у захисті території Кодацької паланки (1750–1760 рр.).....	68

Філімонов Дмитро. Укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. біля річки Вороної: спорудження, функціонування, локалізація та особливості фортифікації.....	71
Посунько Ольга. Апеляція до минувшини у селянсько-поміщицьких конфліктах Катеринославщини останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.....	76
Луценко Марія. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва	79
Дьякова Олена. Формування території Харківського слобідського полку..	81
Посунько Андрій. До історії козацьких військ у Бессарабії та Дунайських князівствах.....	83
Стецюк Вадим, Філінок Анатолій. Російська армія у Правобережній Україні: специфіка соціального та політико-ідеологічного впливу на дітей і молодь наприкінці XIX – на початку XX ст.....	86
Цимлякова Тетяна. Військове формування «Запорозька Січ» Юхима Божка в подіях Української революції 1918–1919 рр.....	88
Архирейський Дмитро. Українсько-польські економічні відносини 1920-х років.....	90
Шахрайчук Ігор. Діяльність каральних органів влади на Дніпропетровщині в період нацистської окупації 1941–1943 рр.	93
Коча Вікторія. Участь жінок у поліцейських формуваннях на Дніпропетровщині в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.	97

Секція III

Соціально-економічні, суспільно-політичні та соціокультурні питання історії Наддніпрянщини XVIII–XX ст.

Гончарова Ольга. Слобода Нижній (Старий) Салтів: історія заснування...101	
Шерстюк Артем. Монетно-грошовий обіг у XVII – на початку XVIII ст. у контексті економічного розвитку Полтавщини.....103	
Громакова Наталя. Український суспільно-політичний простір як арена змагання польського і російського національних проєктів.....106	
Нагайко Катерина. Значення постаті Т. Г. Шевченка у формуванні української національної ідеї у середовищі Київської Громади.....109	
Нагайко Тарас. Дослідження Г. Є. Жураківського з історії громадівського руху у матеріалах Державного архіву Полтавської області.....111	
Нікітенко Анастасія. Життя народолобців Києва в листах представників Старої Київської громади до подружжя Драгоманових.....114	
Захарова Лідія. Формування Бориса Грінченка як педагога-народолобця	116
Манько Марина. «Конфлікт поколінь» у середовищі елітарної верстви періоду Української Центральної Ради.....118	
Манько Анна. Земства Катеринославської губернії на завершальному етапі Першої світової війни.....121	
Присяжнюк Юрій, Островський Олег. Повстанці Холодного Яру 1918 – початку 1920-х рр.: проблема ідентичності.....123	
Святець Юрій. Жертви Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: технології та методи просопографічного дослідження.....126	
Іваненко Валентин. До питання про формування основ геополітичної єдності українських земель у перший період Другої світової війни	130

Секція IV

Освіта, наука та духовно-релігійне життя Наддніпрянської України XIX–XX ст.

Прокопенко Леонід. Церковнопарафіальні школи Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.....	133
Милько Володимир. Система політичного нагляду й контролю за учнями і педагогами навчальних закладів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.).....	135
Діанова Наталія. Розвиток Катеринославської духовної семінарії на початку XX ст.	138
Прокопенко Сергій. Організація навчального процесу в Катеринославському єпархіальному жіночому училищі.....	141
Яковенко Галина. Мемуари домашніх учителів як історичне джерело.....	143
Сніда Євгеній. Просвітницько-місіонерська діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії (1917–1920).....	145
Коротасв Олександр. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953).....	147
Рева Ірина. Козацька символіка на наукових знаках українських військовослужбовців Наддніпрянщини (2014–2020 рр.).....	149
Литвинова Тетяна. Пісенна саморепрезентація Дніпропетровська/Дніпра .	152
Журба Олег. Миські путівники пізнього радянського часу та візуальна саморепрезентація Дніпропетровська	155
Маріна Зоя, Ромашко Олександра, Журба Олег. Археологія Дніпровського Надпоріжжя у дослідженнях Д. Ф. Красицького.....	159
Сільванович Сергій. Інформаційні можливості регіональних довідників у дослідженні проблеми саморепрезентації Катеринослава у другій половині XIX – на початку XX ст.	162
Оверченко Олександр. Історія міста в пам'ятних знаках та меморіалах Дніпропетровська/Дніпра	165
Буланний Микола. Ментальні карти Дніпра: погляд молоді.....	168
Попович Вадим. Практики студентів вищих навчальних закладів УРСР у контексті академічного повсякдення (60-ті – 70-ті рр. XX ст.).....	171

Пленарне засідання

Вступне слово

Олег Дробахін

доктор фізико-математичних наук, професор,

в.о. ректора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Шановні учасники конференції, шановні гості!

Проведення Всеукраїнських Яворницьких наукових читань на базі Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара стало доброю традицією. Нинішній науковий форум уже четвертий. І вкотре він викликав інтерес і у знаних дослідників історії, і в молодих учених, і у студентів – майбутніх фахівців. Прикметно, що в роботі конференції, що організована під егідою Міністерства освіти науки України, Дніпропетровської обласної державної адміністрації, завдяки спільним зусиллям закладів вищої освіти, академічних установ, центрів музейної, архівної справи, пам'яткознавства, виявили бажання взяти участь 64 доповідачі, і географія цього інтелектуального співтовариства представницька.

Серед учасників нашої конференції науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники, освітяни, музейники, краєзнавці із Дніпра, Ірпіня, Кам'янського, Кам'янця-Подільського, Кривого Рога, Києва, Кропивницького, Одеси, Переяслава, Харкова та Черкас. На нашу думку, такий інтерес до особистості та творчої спадщини академіка Дмитра Яворницького не випадковий. Адже видатний знавець історії запорозького козацтва був еталоном професійної жертовності, виняткової працездатності, щирої любові до рідної землі та народу і впродовж усього життя відроджував та зберігав великі пласти історичної пам'яті, закарбовував їх у монографіях та наукових статтях, археографічних публікаціях та публічних лекціях. І ця подвижницька діяльність ученого-історика, археолога, етнографа, музейника, архівіста, краєзнавця з розробки та популяризації української історії була знана в різних куточках України.

Повномасштабне відродження і збереження історичної пам'яті про «народного академіка», як по праву називали Дмитра Яворницького, відбулося за часів незалежної України. Хоча справедливості заради слід зазначити, що на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету ще на початку 1970-х рр. розпочалося вивчення діяльності вченого. Так, у 1971 р. Ірина Федорівна Ковальова успішно захистила дисертацію «Дніпрогесівська експедиція НКПросу України 1927–1932 рр.», що пролила світло на діяльність керівника експедиції Д. І. Яворницького, ім'я якого тривалий час було під забороною і піддавалося забуттю. Таке «вільномудство» не сподобалося тодішнім чиновникам. Під ідеологічний обстріл неосталіністів потрапили відомі вчені – Федір Павлович Шевченко та Олена Михайлівна Апанович, які виступали офіційними опонентами по цій дисертації. Вельми показово, що ці добросовісні історики незабаром втратили свої посади. Та й дисертація І. Ф. Ковальової була затверджена в Москві лише 29 грудня 1972 р. Через багато

років ця правда історії була відновлена в науково-довідковому виданні «Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара», що вийшла друком у 2020 р. (див. с. 81–82).

Наш час надає значно ширші можливості для вивчення діяльності видатного вченого й педагога, для збереження і розвитку його традицій. В нашому університеті в цьому контексті вже немало зроблено в попередні роки. Видано монографію та численні статті, проведено різноманітні наукові конференції, читання, «круглі столи» з історичної українки, створено іменну аудиторію на пошану Д. І. Яворницького. А головне, в університетських стінах панує творчий дух непересічного знавця української історії, який сприяє формуванню нових поколінь наших студентів. Звичайно, сучасна історична наука володіє широким інтелектуальним арсеналом новітніх методів пізнання історії. І це дає можливість розвинути вивчення проблематики, яка була в центрі уваги академіка Яворницького. Свідченням цього є наші Всеукраїнські Яворницькі наукові читання. Адже заявлено багато тем доповідей справді новаторських, які помітно розширюють предметне поле історичних досліджень. За результатами читань заплановано видання збірника тез доповідей і впевнений, що така публікація зробить цікаві інтелектуальні знахідки учасників конференції надбанням ширшого кола професіоналів-істориків та студентської молоді.

Відкриваючи наш науковий форум, зичу всім його учасникам успішної роботи навіть у незвичних умовах адаптивного карантину, міцного здоров'я та життєвих успіхів! Дякую за увагу.

Вітальне слово

Світлана Світлічна

*заступник начальника управління культури, національностей і релігій
Дніпропетровської обласної державної адміністрації*

Шановні учасники IV Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, присвячених 165-річчю від дня народження академіка Дмитра Яворницького!

Людство багате своїми духовними, культурними та історичними напрацюваннями. Основа для розвитку свідомості своєї ідентичності кожного українця закладена найкращими нашими співвітчизниками, серед яких яскравим взірцем людяності, талановитості, відкритості, любові до життя виступає постать Дмитра Яворницького.

Участь кожного з вас у наукових читаннях – прояв любові до своєї землі, допитливості щодо свого коріння, виконання найважчої задачі кожної людини – пізнання самого себе й надихання такими самими устремліннями студентської молоді.

Поспіль чотири роки управління культури, національностей і релігій облдержадміністрації співпрацює з науковцями історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, що є яскравим прикладом інтегративного поєднання діяльності у сфері публічного управління культурою на регіональному рівні та освітньо-наукової діяльності та демонструє синтез історичної науки і культури.

Вітаю всіх учасників наукових читань із побажанням плідних виступів та подальшої співпраці!

Вітальне слово

Яворницькі наукові читання як історіографічне явище і наукова традиція

Олександр Удод

*доктор історичних наук, професор,
зав. відділу української історіографії Інституту історії України НАН України;
віце-президент, головний вчений секретар Української академії історичних наук*

Сьогодні ми відкриваємо чергові, тепер уже IV Всеукраїнські наукові читання, які присвячено ювілею – 165-річчю від дня народження видатного українського історика, вченого-енциклопедиста, непересічного знавця минувшини запорозького козацтва академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940). Яворницькі читання в м. Дніпрі – це знане в Україні історіографічне явище, вагомий чинник у розвитку сучасної української історіографії. Яворницькі читання – це насамперед високі наукові стандарти та вірність науковим традиціям. Цей історичний форум зібрав досить представницьку аудиторію всеукраїнського масштабу, що спонукає до розгляду можливості трансформувати Яворницькі читання у міжнародні. За межами України є стійкий інтерес до козацької тематики та історії української минувшини, яка була в центрі наукових зацікавлень академіка Д. І. Яворницького. Місто Дніпро, як колись Дніпропетровськ, а ще раніше – Катеринослав, демонструє і шанує не тільки високий рівень історичної науки, а й цивілізовані традиції наукового життя, пріоритет академічної свободи, зразки шанобливого ставлення до людини науки. Наслідуючи такі стандарти та традиції наукового життя, інтелектуальне співтовариство з усіх регіонів України об'єднується сьогодні навколо ідеї осмислення наукової спадщини академіка Д. І. Яворницького. Адже тема ця є невичерпною і ніколи не втратить своєї актуальності. Також дуже важливим є оперативне і широкоформатне оприлюднення матеріалів наукових читань. Впевнені, що участь у читаннях дасть кожному вченому плідних результатів, нових відкриттів та хвилююче інтелектуальне задоволення.

Доповіді

Культурний простір сучасної української історіографії: регіональні виміри та середовища

Олександр Удод

доктор історичних наук, професор

*Інститут історії України НАН України, Українська академія історичних наук
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001*

Постановка проблеми, що сформульована в назві теми, не є даниною моди на термінологічні вправи, а відповіддю на необхідність адаптувати історіографічні дослідження до об'єктивного, закономірного процесу зміни об'єкта історичної науки, її функцій та соціальної ролі істориків на початку ХХІ ст. У зв'язку з цим є важливим розглянути суть сучасного етапу розвитку української історіографії, переорієнтації історичних досліджень на культурний простір (соціокультурна історія), місце та роль регіональних історичних досліджень, регіоналістику як одну із множинних субдисциплін.

Початок ХХІ століття, суспільно-політичні зміни в Україні та світі викликали до життя новітні тенденції та явища в сучасній українській історіографії. Українська історична наука пройшла важкий тернистий шлях від “націоналізації” історії (за Г. В. Касьяновим) до “глобальної” історіографії (свідчення цього – вихід монографії І. І. Колесник «Глобальна історія. Історія понять» (Київ, 2019). Саме в останнє десятиріччя ми стали свідками такого новітнього явища в історіографії як «субдисциплінарний бум». Серед кількох десятків нових субдисциплін чітко окреслили предмет дослідження ті дисципліни, які визначають культурний простір, регіональні виміри та середовища української історіографії, а саме – регіоналістика (Я. В. Верменич); просторові студії / історія простору (О. Бетлій); фронтрна історія (від засвоєння методології американського історика Ф. Тьорнера до виходу монографії українського дослідника І. Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» (Київ, 2015).

Українське суспільство переживає нині, як і більшість пострадянських та постсоціалістичних країн, закономірний етап цивілізованого становлення, який отримав назву «подолання історії». Це стало головним «мейнстрімом» суспільного дискурсу, що найважче дається українському суспільству. А в історіографії – його відповідник, а саме: подолання обмеженості національної історії. За словами Т. Снайдера («Криваві землі...»), «найважливіший досвід ХХ століття не можна описати / зрозуміти / пояснити залишаючись у рамках історії однієї нації». Дуже важко дається неминуче «вписування» української історії у європейський і світовий контекст. У 2019 р. у Львові дійшло до публічного звинувачення автора інтегрованого курсу історії професора М. М. Мудрого на сесії міської і обласної рад в антиукраїнськості. Продовжує панувати думка про якусь інклюзивність української історії, її унікальність і винятковість.

Історія простору передбачає дослідження такого феномена як фронтір (історія пограниччя). Теорія фронтиру має глибоке методологічне й ідеологічне

підґрунтя: якщо визнати Україну («окраїну») як пограниччя, територію, що перебуває у транзитивному стані (між західною і східною цивілізаціями), тоді вона – несаможиттєвий суб'єкт світової політики. Звідси – похідні стереотипні дискусії, міфи, інсинуації щодо так званого «колоніального статусу» України у складі СРСР, або 1922–1991 рр. як період «совецької окупації», чи «вигнання нацистів» замість визволення від німецько-фашистських загарбників та ін. З наукової точки зору такі сентенції нічого, крім іронії, не викликають. Своєрідним історико-просторовим статусом України дехто із істориків пояснюють те, що «Україна найбільша знама як місце антиєврейських погромів» (Марк фон Гаген «Повертаючись до історії України», 2017 р.). Відповіддю на подібні виклики для української історіографії став новітній проект Інституту історії України – серія монографічних досліджень «Студії з регіональної історії» (понад 30 робіт за 2014–2020 рр. з історії Південної і Східної України).

Культурний простір української історіографії – це сфера, в якій здійснюється, розповсюджується, використовується історія як наука і світогляд з метою задоволення потреб людей, суспільства, народів/націй в історичній самосвідомості та ідентифікації (історична практика). Культурний простір історіографії охоплює інформаційний простір (ЗМІ, медіа-ресурси), публічний простір (соціальні комунікації), ринок історичних освітніх послуг. Сьогодні історія трактується в широкому розумінні як фактор культури. Історики беруть активну участь у дебатах щодо публічного виміру історичної практики (Ювал Ной Харарі).

Суспільство та історико-наукова спільнота на сучасному етапі констатують зміну об'єкта історичного дослідження: замість відповіді на питання «Що відбулось у минулому?», частіше лунає спроба відповіді на інше – «Що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому?». За словами російського історика Івана Курілли, об'єктом історії є «минуле в сучасному». Це означає також перехід від історії (вужьке розуміння) до історичної культури (широке визначення). Така трансформація об'єкта історії суттєво вплинула на зміну тематики дослідження істориків. Ось характерні у цьому контексті назви праць сучасних вчених: Т. Морріс-Судзукі «Минуле в нас: ЗМІ, пам'ять, історія» (Австралія, 2005 р.); Д. Вульф «Соціальна циркуляція минулого: англійська історична культура, 1500–1730 рр.» (Канада, 2008 р.); Л. П. Нагорна «Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал» (Київ, ППіЕНД, 2014).

Дослідники окреслили також середовище побутування/функціонування/існування історичної науки, а саме: історичні романи, фільми, телесеріали, популярні та культурологічні журнали, шкільні підручники, виставки з історичної тематики, суспільні заходи, що проводяться державними органами (комеморативні практики), історичні клуби, асоціації та товариства, тематичні парки (на зразок «Київська Русь» в Обухівському районі Київської області) та ін.

Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні надзвичайно загострила проблему регіоналізму. В історіографії це знайшло відображення в концепті «регіональний вимір української історіографії» / «регіональні середовища».

Постало питання: чи здатна історія зшити (об'єднати) клаптикові, розрізнені регіональні ідентичності. Адже протиріччя поглиблюються – від виборів до виборів, від Майдану до Майдану... В Україні регіоналізм має чітко визначений етнопонаціональний характер (Я. Верменич, Л. Нагорна, І. Зварич, О. Галенко). Про небезпеки етнопонаціонального регіоналізму йдеться у науковій розвідці О. Андрощука «Україна на історіографічній мапі етнополітичного регіоналізму 1990-х – 2000-х років» («Історіографічні дослідники в Україні». Вип. 30. К., 2019). Зарубіжні дослідження вбачають загрози цілісності української державності в русинському русі на Закарпатті, російської меншини у Криму, проросійської спільноти Донбасу.

В історіографії активно використовується метод просторового аналізу (О. Бетлій). Значення просторового аналізу для історика полягає в усвідомленні необхідності локалізації будь-яких подій, заземлювати їх, а не «ширяти в абстрактному повітрі». Історичні події відбуваються в певних місцях і в календарях (єдність філософських категорій простору і часу). Для історика важливо дати відповідь на питання: чому подія відбулася саме тут, у цьому місці? Неусвідомлення, недооцінка просторових, етнопонаціональних факторів в історії призводить до засилля етнопонаціональних ярликів, штампів та стереотипів. Марк фон Гаген іронічно згадував, як після його зацікавленості історією України до нього приліпилися ярлики «бандерівець», «мазепинець» та «петлюрівець» (у США та Росії). А в Україні М. фон Гагена сприймали як «російського імпералістичного вовка».

Розуміння просторового середовища української історіографії як культурного простору всього сегмента історичної науки поставило питання переосмислення штучного поділу української історіографії на так звані материкову та діаспорну. Сучасне покоління українських істориків, які живуть і працюють у США чи Канаді (С. Плохий, С. Єкельчик, С. Жук та ін.), сформувалися як вчені в Україні (Українській РСР) і навряд чи можуть називатися діаспорними у класичному розумінні цього терміна.

Аналіз сучасного стану української історіографії крізь призму культурного простору, регіонального виміру та середовища відкривають нові перспективи та можливості для її подальшого розвитку в загальноєвропейському напрямку.

Ментальний простір запорозьких козаків у творчій спадщині

Дмитра Яворницького

Сергія Світленко

доктор історичних наук, професор

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Вивчення ментального світу, його генези, змістовної структури, еволюції в ході історичного процесу, механізмів конструювання ментальних мап у творчості істориків представляють значну пізнавальну цінність. Адже ці аспекти мають прямий зв'язок зі складними

гносеологічними проблемами історичної й національної пам'яті, ідентичності та свідомості, які є вельми актуальними для сучасного українського суспільства, особливо в період соціально-економічної та суспільно-політичної нестабільності світової цивілізації. Дослідження ментального світу може відбуватися в кількох інтелектуальних вимірах – загальнонаціональному, регіональному, локальному, соціальному, корпоративному, персоналістичному.

Ментальний простір, як важлива складова ментального світу, – поняття багатовимірне, але нас цікавлять насамперед його історичні аспекти, тобто соціокультурне середовище, яке історично сформувалося на певній території і репрезентувало особливе світобачення, духовно-культурні, соціальні та національні цінності, що світоглядно відрізняли дану спільноту від інших. Важливо простежити, які чинники та в який спосіб впливали на формування і розвиток ментального простору. Серед них слід назвати природно-кліматичний, етнічний, етнопонаціональний, духовно-культурний, історико-демографічний, соціальний, державно-політичний та ін.

Метою даного дослідження є вивчення ментального простору запорозьких козаків у творчій спадщині Дмитра Яворницького (1855–1940).

Виклад основного матеріалу. Д. І. Яворницький добре усвідомлював важливість вивчення історичного простору Запорозьких Вольностей, що стали об'єктом його наукових зацікавленостей. Вже у 1888 р. молодий дослідник видав монографію «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», яку відома вчена-історикня М. М. Олійник-Шубравська назвала його «першою історико-народознавчою монографією про Запорожжя». Праця стала результатом узагальнення численних матеріалів, отриманих у ході особистих евристичних подорожей дослідника. В результаті копіткої праці вчений зібрав унікальні дані з археології, етнографії, історії та топографії, які у поєднанні з народними переказами, піснями й архівними документами репрезентували ментальний простір запорожців, яких Д. І. Яворницький назвав «носіями ідей світла і правди, свободи і рівності, простоти і братства» (Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995, с. 5, 11, 207).

Ментальний простір запорозького козацтва охоплював величезний степовий обшир, що пролягав уздовж обох берегів Дніпра в його течії до річки Бугу, з одного боку, і вздовж правого берега річки Конки і до річки Кальміусу, що впадала в Азовське море, – з іншого. Д. І. Яворницький широко залучив дані гідрографії, топографії і клімату запорозького краю, щоб зрозуміти особливості цієї території, яка мала величезний вплив на ментальність запорожців. Для ментального світу запорожців сакральне значення мала річка Дніпро, яка дістала назву «Дніпра-брата» в козацьких піснях (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 53–57, 96). Матеріальним та емоційно-естетичним підґрунтям любові запорозьких козаків до свого рідного краю була продуктивність родючої землі, краса, різноманітність і багатство флори і фауни. В ментальності запорозьких козаків дивним чином перепліталися бойовий дух оборонців рідної землі та мирна праця трударів-гречкосіїв (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 70–96).

Для розуміння просторової компоненти ментального світу запорожців важливим є військовий і територіальний поділ Запорожжя. Д. І. Яворницький показав, що запорозька військова громада ділилася на 38 куренів, а в територіальному вимірі спочатку на п'ять, потім на вісім, а під кінець функціонування Запорозької Січі – 10 паланок, зокрема три на правому березі Дніпра, а сім – на лівому (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 157–162). За Д. І. Яворницьким, у найширших межах (запорожці часто виходили за визначені трактатами й постановами кордони) терени Запорозьких Вольностей, якщо застосовувати адміністративно-територіальні назви XIX – початку XX ст., охоплювали всю Катеринославську губернію з її 9 повітами, зокрема Катеринославським, Верхньодніпровським, Новомосковським, Олександрівським, Павлоградським, Бахмутським, Слов'яносербським, Ростовським і Маріупольським; значну частину Херсонської по річку Буг з її трьома повітами: Херсонським, Олександрійським і Єлисаветградським; деяку частину Дніпровського повіту Таврійської губернії, поблизу міста Олешки; а також невелику ділянку землі Ізюмського повіту Харківської губернії (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 50–52).

Ще одним із значущих елементів усвідомлення простору ментального світу запорожців стало визначення низових козаків в оточенні сусідів. У цьому контексті заслуговує на увагу опис ученим-істориком мусульманських і християнських сусідів запорозьких козаків, висвітлення етнічних, політичних, релігійних та економічних чинників, які обумовлювали й ментальні відмінності між народами. На різноманітних першоджерелах Д. І. Яворницький показав просторові особливості сухопутних і морських походів запорозьких козаків і їхні мирні заняття хліборобством, скотарством, рибальством, звіроловством, городництвом і садівництвом, торгівлею, промислами й ремеслами, в чому виявлявся їхній розмаїтий ментальний світ, який породжував особливу історичну енергетику, основу волелюбності й сили духу запорозького товариства (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 319–330, 343–375, 384–395, 396–410, 411–427).

Осмилюючи генезу запорозького козацтва, Д. І. Яворницький тісно пов'язував формування його ментальності з цілим рядом чинників, які були невід'ємними від факторів просторових. Це, зокрема, чинники соціально-економічні, етнокультурні, військово-політичні тощо. Прикметно, що Д. І. Яворницький розглядав і городове лівобережжя, і запорозьке низове козацтво як історичні явища, що вийшли з одного південноруського, або українського, кореня. Відмінності між цими двома групами українського козацтва стали виразними з середини XVII ст. (Яворницький, Д. І., 1990 б, с. 13–17). Втім, відмічаючи особливості історії запорозького козацтва, Д. І. Яворницький тісно пов'язував його боротьбу не тільки з теренами Запорожжя, а й з іншими частинами українських земель, що підтверджує їх ментальну єдність (Яворницький, Д. І., 1990 б, с. 17).

Великий матеріал, який ілюстрував такі неперехідні ментальні цінності запорожців, як вольності та християнська віра, представлений у третьому томі «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницького. Характерно, що,

опублікувавши третю частину «Історію запорозьких козаків» (1892, 1895, 1897), Д. І. Яворницький не припинив досліджувати історико-географічний простір Запорозьких Вольностей. Так, у 1898 р. вийшла друком монографія вченого-історика «Вільності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис» – ґрунтовне дослідження топографії запорозьких земель, географічних та природно-кліматичних умов територій Вольностей Війська Запорозького Низового. Із передмови до цієї праці видно, що автор працював над нею впродовж дев'яти років (Яворницький, Д., 2005, с. 7, 11).

Аналіз цієї праці Д. І. Яворницького свідчить, що автор, відштовхуючись від матеріалів першого тому «Історії запорозьких козаків», значно розширив і поглибив уявлення про історичну топографію краю, зокрема описав Дніпро, його особливі прикмети у межах Запорозьких Вольностей: Дніпровські пороги, забори, камені, або скелі, острови, плавні, корчі й холуї, а також численні притоки Дніпра, річки Азовського басейну; гілки ріки Дніпра; озера, гирла, лимани, прогної й болота у Запорозьких Вольностях; шляхи, переправи і броди, ліси на запорозьких теренах; продуктивність землі, особливості клімату, температури й рослинність краю, подвійний характер смуги Запорозьких Вольностей і його причини; багатство й достатки краю; розмаїття фауни і флори Вольностей; показав картину загального благоустрою запорозького краю (Яворницький, Д., 2005, с. 13–223).

У тому самому 1898 р. в Санкт-Петербурзі було надруковано ще одну працю – «По следам запорожцев», де зібрано нариси й оповідання про численні «багаторічні роз'їзди» вченого-історика теренами Запорожжя. Це своєрідне першоджерело, в якому записано цікаві залишки запорозьких типів, характерів, способу життя нащадків козаків, котрі зберегли характерні риси вдачі, пісенної та поетичної творчості мешканців колишніх Запорозьких Вольностей, чудово передали неповторний ментальний колорит запорожців – лицарів Степової України (Еварницький, Д. І., 1898).

Просторовий аспект ментального світу запорожців бентежив думку вченого-історика впродовж усього творчого життя. Вже за радянсько-комуністичних часів, коли в період форсованої індустріалізації нова влада вирішила затопити Дніпрові пороги і побудувати Дніпрельстан, Д. І. Яворницький назавжди закарбував для нащадків цей унікальний і неповторний природно-історичний комплекс в альбомі фотографій з географічно-історичним нарисом «Дніпрові пороги» (Яворницький, Д. І., 2016).

Висновки. Отже, наведений матеріал свідчить, що, вивчаючи історію Запорозьких Вольностей, Дмитро Яворницький приділив пильну увагу просторовому чиннику в ментальному світі запорозьких козаків. Учений-історик переконливо довів, що терени Степової України здавна належали Вольностям Війська Запорозького Низового, мали свої географічні межі, які впродовж століть мали певну динамічну змінюваність. Знавець історії Запорозьких Вольностей встановив, що простір ментального світу запорозького козацтва відповідав величезному степовому масиву, що пролягав

уздовж обох берегів Дніпра. Дмитро Яворницький широко використав дані гідрографії, топографії, клімату, флори і фауни, господарства запорозького краю і зрозумів особливості цієї території, що мала величезний вплив на ментальність запорожців – вільних козаків, які побудували своє життя на самоврядних засадах, вели постійну боротьбу із войовничими сусідами за права і вольності Запорожжя та інших українських земель. Д. І. Яворницький розкрив просторові аспекти розмаїтого ментального світу запорожців, що породжував особливу історичну енергетику, основу волелюбності й сили духу запорозького товариства.

Бібліографічні посилання

Яворницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995. *Запорожжя в залишках старовини і переказах народу*. Ч. I–II / упоряд., текстол. інтерпр., передм. М. М. Олійник-Шубравської. Київ, Веселка, 447 с.

Яворницький, Д. І., 1898. *По слѣдамъ запорожцевъ*. Санкт-Петербург: Типо-лит. и Фотот. П. И. Бабкина, 336 с. <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/28310-evamitskiy-d-i-po-sledam-zaporozhtsev-ocherki-i-rasskazy-spb-1898>

Яворницький, Д. І., 2016. *Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом*. Харків: Видавець Савчук О. О., 194 с.

Яворницький, Д. І., 1990 а. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Т. 1 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; передм. В. А. Смолія. Т. 1. Київ: Наук. думка, 592 с.

Яворницький, Д. І., 1990 б. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Т. 2 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; передм. В. А. Смолія. Т. 2. Київ: Наук. думка, 560 с.

Яворницький, Д. І., 1993. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Т. 3 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; передм. В. А. Смолія. Т. 3. Київ: Наук. думка, 586 с.

Взаємини запорожців і козаків Гетьманщини в концепції

Дмитра Яворницького

Віктор Брехуненко

доктор історичних наук, професор

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001

Постановка проблеми. З'ясування напрацьовань Д. Яворницького в ділянці історії взаємин запорожців з козаками Гетьманщини є необхідним елементом вивчення творчої спадщини історика. Без розв'язання цієї проблеми образ Д. Яворницького як дослідника українського козацтва буде збідненим і фрагментарним.

Мета дослідження полягає в концептуалізації внеску Д. Яворницького в дослідження проблеми відносин Запорожжя й Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. Зазначена проблема не перебувала в центрі дослідницьких пріоритетів Д. Яворницького, оскільки вчений не мав на меті подати цілісний образ феномена українського козацтва як такого. Однак докладно переймаючись історією Запорожжя, учений не міг обійти цю тематику, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово перетворювалася на один із ключових пунктів концептуалізації ранньомодерної української історії та формування відповідного зрізу історичної пам'яті.

Підходи Д. Яворницького до пояснення природи стосунків Запорожжя й Гетьманщини базуються на до сьогодні традиційній в історіографії схемі представлення генези запорозького козацтва як гілки, що відбрунькувалася від загального кореня в середині XVII ст. Водночас дослідник однозначно підкреслював, що запорожці й городові козаки були складовою одного цілого, і що, «незважаючи на всі відмінності запорозьких від городових козаків, між ними та іншими в початкові часи історичного існування був такий тісний зв'язок, що відділяти історію одних від історії інших упродовж XVI і початку XVII ст. немає ніяких підстав» (Яворницький, Д. І., 1990, т. 1, с. 17). Таке наголошення було наприкінці XIX ст. дуже важливим з огляду на неодноразові ідеологічні спроби штучно відгородити одних від других, подавши запорожців за окремий етносоціальний організм, що опосередковано працювало на «історичне обґрунтування» концепції Новоросії.

Д. Яворницький послідовно розрізняв запорожців і козаків Гетьманщини, Військо Запорозьке Низове і Військо Запорозьке і цим вигідно вирізнявся на тлі тогочасної історіографії. Принагідно слід зазначити, що плутанина, яка затуманює суть справи, нерідко зустрічається донині (Нетмані, с. 3).

Окреслюючи середину XVII ст. як рубіжну віху в історії Запорожжя і наголошуючи, що лише з цього періоду можна вести мову про власну історію запорозького козацтва «в строгому сенсі слова», Д. Яворницький, утім, не бачив різниці в соціальному складі козаків, які опинялися на Низу до і після появи Гетьманщини. Це не дало змоги зрозуміти природу конфлікту між Чигирином і Січчю, а також роль Запорожжя в подіях громадянської війни в Україні 1658–1676 рр. Отже, концепція тогочасних взаємин Гетьманщини та Війська Запорозького Низового вийшла у дослідника спрощеною, включно з висвітленням підходів Богдана Хмельницького до використання запорозького чинника як ключової складової козацького традиціоналізму під час переходу під протекторат московського царя.

Д. Яворницький зробив найпотужніший внесок у формування в історичній пам'яті українців культу Івана Сірка, не добачивши деструктивної ролі кошового отамана у справі зміцнення Гетьманщини (Яворницький, Д. І., 1990, Іван, с. 19–173). Поза концептуалізаціями дослідника залишилося осмислення глибинних причин різновекторних орієнтацій Коша, які той демонстрував у різні часові проміжки громадянської війни і в пізніший період.

Так само спрощено описано взаємини із запорожцями гетьмана Івана Мазепи, повстання Петра Іваненка та підтримка Костем Гордієнком військово-політичного союзу зі Швецією (Яворницький, Д. І. 1990, т. 3, с. 286–340). Хоча тут дослідник пішов за тогочасною історіографічною традицією, прибираючи з неї інвективи в бік Запорожжя.

Висновки. Концепція дослідника стосовно взаємин запорозьких козаків з козаками Гетьманщини просякнута виразною запорозькоцентричністю. Альтернатива «порядки Гетьманщини» / «запорозька вольниця» вирішується Д. Яворницьким на користь останньої. Це, а також стиль викладу, забезпечило текстам вченого велику популярність, формуючи відповідний образ

Запорожжя і запорожця. Однак попри свої обмеження, концепція вченого була пластичною і придатною для удосконалення та модифікацій, що посприяло її затребуваності в історіографії.

Бібліографічні посилання

Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995. *Запорожжя в залишках старовини і переказах народу*. Ч. I–II / упоряд., текстол. інтерпр., передм. М. М. Олійник-Шубравської. Київ: Веселка, 447 с.

Яворницький, Д. І., 1990 а. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Т. 1 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 592 с.

Яворницький, Д. І., 1990 б. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Т. 2 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 560 с.

Яворницький, Д. І., 1993. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Т. 3 / ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 586 с.

Яворницький, Д. І., 1990. *Іван Дмитрович Сірко славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків* / пер. з рос. В. Л. Чуйка. Дніпропетровськ: Промінь, 190 с.

Kroll P., Nagielski M., Wagner M (red.), 2010. *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*. Zabrze, 456 s.

Питання впливу особистості на формування міського простору (на прикладі О. Поля та Д. Яворницького)

Ігор Кочергін

доктор історичних наук, доцент

*Південно-східний міжрегіональний відділ Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)
вул. Липська, 16, Київ, 01021*

Постановка проблеми. Місто – унікальне середовище, яке складається з великої кількості елементів, що складають його структуру. Ключовими фігурами в цій структурі, безумовно, є люди. Здебільшого вони просто мешкають у місті, використовують його можливості та здійснюють свої щоденні справи. Водиться у будь-якій спільноті (громаді), на різних етапах свого розвитку, знаходиться людина, яка, завдяки своєму розумові, активності, нестандартним рішенням (ініціативам), спонукає цю спільноту до змін.

Співвідношення (дихотомія) унікального (окрема особистість) і загального (спільнота, держава) є однією з провідних проблем, якою займається нова соціальна історія. А оскільки ми говоримо про місто як поле діяльності окремої особистості, не можна обійтися без Urban history. Не вдаючись у дискусію щодо генези деяких міст Півдня та Південного Сходу України, не можна обійти увагою впливу окремих особистостей на формування «нового обличчя» міст Одеси, Луганська, Донецька, Юзівки та Дніпра. Ці міста протягом кінця XVIII – початку XX ст. зазнали суттєвих трансформацій: від демографічної складової до інфраструктури.

За керування першого градоначальника Одеси Хосе де Рібаса (1751–1800) колишнє турецьке місто Хаджибей (Коцюбіїв) перетворилося на потужний порт. Завдяки особистій участі винахідника Карла Гаскойна (1737–1806) неподалік козацьких поселень Кам'яний брід та Вергунка було пущено в дію Луганський ливарний завод, навколо якого почало стрімко розвиватися

нове місто Луганськ. У 1869 р. під контролем Джона Г'юза (1814–1889) неподалік слободи Олександрівка починається будівництво металургійного заводу «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва». Навколо заводу виросло поселення Юзівка, яке згодом отримало назву Донецьк. Завдяки директору-розпоряднику Ігнатию Ясюковичу (1847–1914) було запущено в дію Дніпровський металургійний завод у козацькому поселенні Кам'янське, яке на початку XX ст. перетворилося на місто.

Зауважимо примітний факт. Усі названі діячі мали інституційну, фінансову та матеріальну підтримку з боку влади Російської імперії. Не применшуючи їх ролі у розвитку міст, виникає питання – наскільки потужним був би їх вплив на розвиток міста без цієї підтримки? Втім, ми не ставимо задачу з'ясування ролі й значення вищевказаних осіб в історії міста, а звернемо увагу на дві постаті, які вплинули на розвиток міста Катеринослава (нині – м. Дніпро) – Олександр Поль та Дмитро Яворницький.

Виклад основного матеріалу. Олександр Миколайович Поль (1832–1890), громадський діяч, почесний громадянин Катеринослава, засновник промислових розробок Криворізького рудного родовища. Протягом 1860–1880-х рр. завдяки наполегливій, ініціативній та системній роботі на користь міста перетворив колись аграрне провінційне містечко на потужний промисловий центр.

Насамперед зазначимо, що початок промислових розробок криворізьких руд у 1881 р. спричинив справжній бум в економіці краю. Вже у 1884 р. нарешті реалізовано проєкт спорудження Катерининської (нині – Придніпровської) залізниці та першого стаціонарного моста через р. Дніпро в Катеринославі. О. М. Поль був прямо причетний до втілення цих проєктів у життя. Залізнична магістраль зв'язала криворізьку руду та донецьке вугілля і зробила Катеринославу зручним місцем для спорудження заводів з виготовлення металевих виробів. Тож поява в Катеринославі у 1887 р. Олександрівського заводу Брянського товариства була цілком логічною. Залізниця, міст через р. Дніпро суттєво змінили транспортну інфраструктуру та напрям розвитку магістралей міста, а залізничний вокзал став новими воротами Катеринослава. Поява залізо- та трубопрокатних заводів (Брянський завод, заводи Шодуар-А, Ланге), заводів металевих виробів Гантке, сталеливарний завод Езау і К° тощо змінили економічну та демографічну ситуацію в місті.

О. М. Поль був причетний до формування мережі освітніх закладів у Катеринославі. Він був попечителем Маріїнської жіночої гімназії (час заснування – 1865 р.) та Реального училища (час заснування – 1875 р.), яким допомагав матеріально, лобював їх інтереси перед Катеринославським губернським земським зібранням (Кочергін, І. О., 2002, с. 128–129; Чернова, А. А., 1883, с. 39]. Поява найстарішого на Придніпров'ї вищого навчального закладу – Катеринославського вищого гірничого училища безпосередньо пов'язано з відкриттям і початком промислових розробок Криворізького рудного родовища.

Певний вплив О. М. Поль мав на розвиток медичної інфраструктури Катеринослава, оскільки тривалий час був попечителем Катеринославської губернської земської лікарні (нині – Обласна лікарня ім. І. Мечнікова) (Кочергін, І. О., 2002, с. 133).

У 1887 р. О. М. Поль відкрив перший в історії міста Приватний археологічний музей, експозиція якого була побудована на основі його власної колекції. Цей музей на короткий час став одним із помітних об'єктів соціокультурної інфраструктури міста. Після смерті О. М. Поля музей припинив своє існування, але згодом частина колекції (у 1912 р.) стала складовою експозиції Обласного музею ім. О. М. Поля (нині – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького).

Таким чином, О. М. Поль за 30 років громадської діяльності зміг вплинути на зміни в освітній, економічній, соціальній та частково медичній і культурній сферах розвитку міста Катеринослава. Це було визнано ще за його життя шляхом надання йому звання почесного громадянина міста.

Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) – академік, відомий історик козаччини, етнограф, фольклорист, багатолітній директор Історичного музею. Насамперед Д. І. Яворницький посприяв перетворенню Обласного музею ім. О. М. Поля на потужний культурний об'єкт, який став центром тяжіння інтелектуального співтовариства міста й регіону. Він подарував музею власну колекцію експонатів, зібраних ним на Придніпров'ї, згуртував навколо закладу симпатиків, добродійників, дослідників.

У 1905 р. в Катеринославі відбувся XIII археологічний з'їзд, який став помітним науковим форумом, який продемонстрував, що Катеринослав має потужну інтелектуальну складову. Багато цьому посприяв Д. І. Яворницький, завдяки якому було налагоджено контакти з українськими та іншими вченими, через що з'їзд перетворився на помітну подію не лише регіонального, але й загальнодержавного масштабу.

Д. І. Яворницький своєю особистою участю сприяв зростанню авторитету Катеринославської архівної вченої комісії серед містян. На певний час комісія розміщувалася в Обласному музеї, де Д. І. Яворницький створив усі умови для роботи. Архівна комісія 1911 р. вшанувала пам'ять Т. Г. Шевченка, причому роль Д. І. Яворницького в цьому була провідною (Світленко, С. І., 2015, с. 165).

Помітну роль Д. І. Яворницький відіграв у розвитку Катеринославської «Просвіти». Він входив до складу Ради товариства; за багато років прочитав десятки лекцій, які приваблювали сотні слухачів; запрошував для читання лекцій провідних науковців зі всієї України.

У 1906 р. в Катеринославі вийшов перший номер газети «Запорожжє», а у 1911 р. – «Дніпрові хвилі». Хоча видавцями газет були В. Хрінников та К. Котов, саме Д. І. Яворницькому ми завдячуємо тим, що ці газети формували україноцентричний погляд на Катеринослав.

У тому самому 1906 р. Д. І. Яворницький на прохання міської думи Катеринослава склав список з більш ніж 100 назв для вуличної мережі Катеринослава. Протягом 1912–1915 р. з цього так званого «Списку

Д. Яворницького» для найменування вулиць було використано лише 10 % назв. Однак і цього було достатньо, аби в міській топоніміці з'явилися імена відомих українських діячів минулого, зокрема Л. Глоби – Глобинська, М. Костомарова – Костомаровська, Олександра Поля та ін. Власне, запропонований Д. І. Яворницьким список мав би здійснити культурно-ідейне перекодування міста. Однак тодішня влада міста не пішла на цей крок, оскільки в основі своєї мала імперські погляди на історію.

Висновки. Отже, О. М. Поль та Д. І. Яворницький, на нашу думку, є тими постатями, які на рубежі XIX–XX ст. своєю діяльністю змінили традиційний стиль життя не лише в окремо взятому місті, але й у цілому регіоні. Серед характерних рис їхньої діяльності виділимо такі: відсутність формалізованої влади; відсутність фінансової підтримки з боку держави; активна громадська (громадянська) позиція; авторитет, підкріплений реальними справами; відданість справі (професіоналізм); наявність міцних соціальних зв'язків (кола однодумців, залучених до вирішення питань); неформальний вплив на прийняття рішень чиновників високого рангу (губернатори, маршалки, міські голови).

Зауважимо, що ані О. М. Поль, ані Д. І. Яворницький не були одинаками. Поруч з ними завжди були особи, які їм допомагали у різний спосіб: особиста чи фінансова підтримка, сприяння у вирішенні якихось питань у владних кабінетах, підтримка різних ініціатив тощо. Олександра Поля та Дмитра Яворницького можна назвати геніями міста Дніпра через системність впливу їхньої діяльності на соціально-економічну, демографічну, соціокультурну сфери розвитку міського простору.

Бібліографічні посилання

- Кочергін, І. О., 2002. *Олександр Поль: мрії, справи, спадщина*. Дніпропетровськ: Національна гірничо академія України, 222 с.
- Світленко, С. І., 2015. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр.* Дніпропетровськ: ЛІРА, 312 с.
- Чернова, А. А., 1883. *Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г.* Екатеринослав: Типогр. Н. Я. Павловского, 109 с.

Д. І. Яворницький і музей Дніпробуду (1928–1931)

Варфоломій Савчук

доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Багатогранність таланту Д. І. Яворницького відбита у різних проявах його діяльності, в тому числі й музейної. Дослідники зазначають його роль у становленні та розвитку музейної справи в Україні та організації діяльності різноманітних музеїв. Підтвердження цієї тези зустрічається у різних авторів, які досліджують життя і діяльність

Д. І. Яворницького. Але мабуть що не всі факти його діяльності в цій царині на сьогодні розкриті. Зокрема, є питання стосовно ролі Д. І. Яворницького у створенні та функціонуванні музею Дніпробуду, який було засновано за часів будівництва Дніпрельстану.

Мета проведеного дослідження – встановити, чи мав Д. І. Яворницький належність до музею Дніпробуду і якщо мав, то в чому воно полягало. Але це тільки один пласт вивчення історії музею Дніпробуду, на якому акцентовано увагу в даній доповіді. Історія виникнення, становлення і діяльності цього музею ще має досить багато нез'ясованих питань і потребує ретельнішого дослідження у подальшому. Історіографія дослідження із зазначеної проблеми не є широкою. З повноцінних наукових публікацій, що розглядають діяльність музею Дніпробуду, можна назвати публікацію В. І. Шевченка «До історії Дніпробудівського музею» (Шевченко, В. І., 2006). Певна інформація міститься в деяких публікаціях, в яких розглядаються життя і діяльність М. Г. Філянського (Граб, В. І., 1991; Шапошнікова, І., 2004 та ін.). Хронологія історії міста Запоріжжя надає теж деякі відомості про цей музей. Але здебільшого вся інформація, яка міститься в дотичних цій темі публікаціях, ретранслює майже одні й ті самі відомості. В зазначеному контексті знову ж таки важливою є згадана вже публікація В. І. Шевченка, який оприлюднив цінні архівні джерела з історії початкового періоду діяльності музею Дніпробуду, опрацьовані нами в даному повідомленні. В дослідженні використано епістолярну спадщину Д. І. Яворницького (Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 2005, вип. 3; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 2012, вип. 6).

Виклад основного матеріалу. У значній кількості публікацій, де в будь-якому контексті згадано про музей Дніпробуду, зазначено, що організатором і першим директором музею був М. Г. Філянський. Наприклад, в одній з інтернет-публікацій повідомляється: «Николаю Григорьевичу было 58, когда произошла трагическая смерть дочери, после чего он решил создать новое детище – музей Днепроостроя. Работая в Харькове в музее им. Артема, он добился разрешения на организацию музея строительства Днепрогэса... Філянський переїхав в Запоріжжя, організував і возглавив новий музей...» (Історія Запоріжжя. Николай Філянський...). Або: «12 января 1938 года согласно официальным данным расстрелян *первый* директор музея Днепроостроя Николай ФИЛЯНСКИЙ» (Знаменитые запорожцы. Этот день в истории Запоріжжя). Ця інформація, можливо, дублюється з попередніх відомих публікацій (Граб, В. І., 1991; Шапошнікова, І., 2004). В першій із них повідомляється, зокрема, що «в 1931 р. особиста трагедія – смерть однієї з дочок, спонукала М. Г. Філянського змінити обстановку. Він переїздить у м. Запоріжжя, енергійно береться за створення музею історії “Дніпробуд”» (Граб, 1991, с. 256). На сайті ж Запорізької обласної наукової бібліотеки повідомляється, що директором музею був призначений І. А. Пузняк (Знаменні та пам'ятні дати Запоріжжя, 2010). Отакий от різнобій.

Але публікація 2006 р. В. І. Шевченка, побудована на архівних документах, свідчить, що директором музею Дніпробуду 1 березня 1930 р.

було таки призначено І. А. Пузняка (Шевченко, 2006). Як я вже зазначав, призначення І. А. Пузняка підтверджують й архівні документи, віднайдені і оприлюднені В. І. Шевченком. Зокрема копія наказу № 239-з, 5. III-30 по Вищій Раді Народного Господарства (ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 15).

Не розгортаючи у цьому повідомленні зазначений сюжет, але відштовхуючись від усвідомлення того, що все-таки *першим директором музею Дніпробуду був І. А. Пузняк*, розглянемо стосунки його і взаємодію музею Дніпробуду з Д. І. Яворницьким. В. І. Шевченко повідомляє, що створення музею було ініційоване групою аматорів-художників та інженерів. «Очолив її художник самоук слюсар-лекальник Центральних механічних майстерень з виробничим стажем 30 років І. А. Пузняк, який через Управління Дніпробуду звернувся до Д. І. Яворницького з повідомленням про знахідки давніх речей на місцях проведення земляних робіт» (Шевченко, 2006, с. 111). Певне підтвердження цьому знаходимо також у публікації Г. О. Станіциної, присвяченій П. І. Смоличеву, яка, посилаючись на неопубліковану статтю останнього «Державний музей Дніпровського будівництва», зазначає, що «ідея створення його виникла у робітників будівництва» (Станіцина, 1992, с. 107).

Зазначене наводило на думку, спробувати віднайти в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького артефакти листування І. А. Пузняка з Д. І. Яворницьким. І це вдалося. В одному з томів епістолярної спадщини академіка Яворницького знайшовся лист І. А. Пузняка з товаришами від 2 квітня 1930 р. до вченого, в якому повідомлялось: «Инициативная группа по созданию научно-исторического музея Днепроостроя настоящим обращается к Вам с просьбой о принятии Вами активного участия в работе организующего Музейного совета в качестве равноправного члена» (Лист І. А. Пузняка..., вип. 3, с. 229). Зазначивши, що «постройка указанного музея, по существу являющегося музеем старины и современной индустрии Запорожья, начнется с этого года, пока же приступаем к подготовительной организационной работе», автори листа мотивують своє запрошення тим, що «только лишь при широком и максимальном участии научных сил может быть обеспечен успех осуществления задач музея и надеюсь, что Вы не откажете в изъявлении принципиального согласия в интересах общего нашего великого дела, Инициативная группа решила избрать Вас в члены Совета, о чем доводим до Вашего сведения» (Там само, с. 230). Завершується лист проханням не відмовити у допомозі «своими указаниями, которые будут для дела музея весьма ценны» (Там само). Зазначу, що лист підписали члени ініціативної групи з 7 осіб, серед яких були й відомі учасники Дніпробуду, зокрема заступник начальника Дніпробуду П. П. Ротерт, інженер В. Г. Александров (давній знайомий Д. І. Яворницького) та інші відомі на той час особи з Дніпробуду.

Д. І. Яворницького було також запрошено на одне із засідань Ради новостворюваного музею. На жаль, невідомо, чи відповів Д. І. Яворницький на цей лист. Але це звернення було в річці тих наукових пошуків, які здійснювалися Дніпрогесівською комплексною археологічною експедицією

на території Дніпробуду саме в цей період.

І. Ф. Ковальова наводить у своїй статті (Ковальова І. Ф., 2013, с. 285) цікавий документ, а саме – звернення керівництва Всеукраїнської археологічної комісії (ВУАК) до Д. І. Яворницького, в якому, зокрема, йшлося про таке: «Считая своей обязанностью предложить Вам руководство в археологическом обследовании Днепростроевской территории, как крупнейшему знатоку Запорожья, ВУАК считает, что Ваше участие в исследованиях и Ваше руководство не должны ограничиваться одною археологией и историей, а должны распространяться и на другие отрасли» (Архів ДНІМ, арк. 17) (Виділено нами. – Автор).

Звернення ініціативної групи з проханням допомогти розгортанню роботи музею якраз і лежало в річищі звернення ВУАК до Д. І. Яворницького. За планом музею Дніпробуду, розробленим ще при І. А. Пузнякові ініціативною групою, найбільшу увагу приділялося «V-му отделу, охватывающему Днепровское Строительство, в разрезе истории развития проблемы шлюзования Днепра и производственного процесса строительства, вместе с освещением социально-бытовых его условий» (Отчет инициативной группы, ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 46–57).

Подальші дії і Д. І. Яворницького, і музею, яким він керував на той час, свідчать, що допомога музею Дніпробуду від Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею надходила. У тому числі й фінансова. Причому порядок її надання мав певні особливості, висвітлення яких знаходимо у листуванні з Д. І. Яворницьким одного з учасників Дніпрогесівської комплексної археологічної експедиції, відомого українського археолога П. І. Смолічева. До участі у цій експедиції він був запрошений Д. І. Яворницьким, тісно співпрацював з ним, друкував результати своїх археологічних досліджень на теренах Дніпробуду у Збірнику Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, активно листувався з Д. І. Яворницьким.

Фінансування музею Дніпробуду було досить заплутаним та бюрократизованим. Зокрема, частина його здійснювалася через Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей, яким на той час керував Д. І. Яворницький. Для розуміння цієї схеми фінансування наведемо витяг із листа П. І. Смолічева до Д. І. Яворницького від 5 червня 1930 р.: «В Харкові стрів Пузняка – директора Дніпрельстанівського музею – приїхав сюди по справах музею. Між іншого в Укнауці я узнав, що на Дніпропетровський музей НКО перевів 16.500 крб. на потреби організації Дніпрельстанівського музею. Гроші ці можна витратити лише в погодженні з Пузняком. Можна витратити їх на експедицію, але за умови, що всі здобуті на ці кошти речі потрібно вже буде передати не до Дніпропетровського, а в Дніпрельстанівський музей зразу ж. Сказали також, що незабаром перекажуть ще близько 30–40 тисяч на цей самий музей» (Листи П. І. Смолічева, с. 540). За поясненнями П. І. Смолічева, на його питання «... чому НКО переказує гроші в Дніпропетровськ, а не просто Пузнякові, мені сказали..., що юридично музей на Дніпрельстані ще не існує, а тому не можна переказувати йому гроші.

Отже й переказують на існуючий Дніпропетровський музей з тим, щоб він і видавав вже Пузнякові на організаційні витрати» (Там само).

У 1931 р. П. І. Смолічев був призначений завідувачем сектора послідовної зміни культур музею Дніпробуду, що, безперечно, підсилило зв'язки цього музею з музеєм у Дніпропетровську та Д. І. Яворницьким. Але це вже було за тих часів, коли музеєм Дніпробуду керував М. Г. Філянський.

Висновки. На підставі вивчення історіографічних та архівних джерел, у тому числі нарративних, зокрема епістолярної спадщини Д. І. Яворницького, з'ясовано процеси, які супроводжували виникнення музею Дніпробуду, та доведено важливу роль Д. І. Яворницького і керованого ним Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею у розбудові початкової діяльності музею Дніпробуду періоду 1929–1931 рр. Додаткового обґрунтування отримало питання стосовно того, хто ж усе-таки був першим директором музею Дніпробуду.

Бібліографічні посилання

- Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (Архів ДНІМ), оп. 1, спр. 32.
- Граб, В. І., 1991. За відсутністю складу злочину (М. Г. Філянський). *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*. Київ: Рідний край, с. 255–258.
- Знаменні та пам'ятні дати Запоріжжя 2010. 80 років (1930) від дня заснування музею історії Дніпробуду (м. Запоріжжя). URL: <https://zounb.zp.ua/resource/2010/podrobno.html>
- Знаменитые запорожцы. Этот день в истории Запорожья. URL: <http://retro.zp.ua/famous/247-etot-den-v-istorii-zaporozhya.html>
- История. Запорожжя: Николай Филянский и история создания музея Днепростроя. URL: <https://avianm.ru/obzory/ru/borispol-istoria-zaporoze-nikolaj-filanskij-i-istoria-sozdania-muzea-dneprostroma.html>
- Ковальова, І. Ф., 2013. До 80-річчя Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1932 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, вип. 11, с. 283–290.
- Лист І. А. Пузняка академіку Д. І. Яворницькому. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, 2005. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладачі С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, с. 229–230.
- Листи П. І. Смолічева до Д. І. Яворницького. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, 2012. Вип. 6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, с. 520–554.
- Отчет инициативной группы по созданию научно-исторического музея Днепровского Строительства за период с момента возникновения группы 15/1-28 г. по 24 октября 1930 г. ДАЗО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1213, арк. 46–57.
- Станіцина, Г. О., 1992. Петро Іванович Смолічев. *Археологія*, № 2, с. 101–111.
- Шапошнікова, І., 2004. Розстріляний талант. *Реабілітовані історією*. Запорізька область: наук.-докум. вид. Запоріжжя, кн. 1, с. 233–236.
- Шевченко, В. І., 2006. До історії Дніпробудівського музею. *Музейний вісник*, № 6, с. 111–121.

Секція I

Дмитро Яворницький: творча спадщина, інтелектуальні контакти та традиції

Наукові контакти Дмитра Яворницького та Дмитра Багалія

Віктор Воронов

кандидат історичних наук, доцент

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Дмитро Яворницький і Дмитро Багалій належать до однієї й тієї самої знакової генерації українських істориків. Вони народилися на Харківщині 7 листопада з різницею рівно у два роки (1855-го – Яворницький, а 1857-го – Багалій), були тісно пов'язані з Харківським університетом та ін. місцевими осередками історичної науки. Їх поєднувало багато спільних наукових інтересів. Наукові контакти істориків раніше вже потрапляли у поле зору попередніх дослідників.

Про деякі аспекти й напрями їх співпраці писали автори узагальнюючих монографічних досліджень про Дмитра Яворницького й Дмитра Багалія (Шубравська, М. М., 1972; Кравченко, В. В., 1990) та ін. У двох працях ця тема розкрита дещо ширше. Зокрема, у статті Олени Колпакової порівняно досвід наукової соціалізації Дмитра Яворницького та Дмитра Багалія. Авторка цілком слушно підкреслила, що, «незважаючи на значну схожість у долях», «Багалій зробив свою кар'єру набагато швидше і, якщо можна так сказати, легше, ніж Яворницький», оскільки перший «органічно вписався в контекст сучасного йому стану історичної науки», а другий «у цей контекст дещо не вписувався». Пояснювалось це, на думку дослідниці, перш за все підтримкою, наданою на початку наукової кар'єри Д. Багалієві знаними на той час істориками, зокрема В. Антоновичем та В. Іконніковим, тоді як Д. Яворницький такої підтримки ні від кого зі старших колег не отримав (Колпакова, О. О., 2004, с. 234).

Інтелектуальне середовище Дмитра Яворницького і, зокрема, його наукові контакти з Дмитром Багалієм розглянуто у змістовній монографії Сергія Світленка. Автор у загальних рисах окреслив сутність наукових контактів істориків, проаналізував матеріали листування між ними, вказав на деякі тертя й непорозуміння, які подеколи мали місце в їхніх стосунках, та їх причини, розкрив значення для їх діяльності харківських наукових осередків, виокремив ті галузі й тематичні аспекти української історії, які становили спільний інтерес для них (Світленко, С. І., 2015, с. 55, 60, 64, 86–87, 100–101, 137, 147, 281 та ін.).

Головною складовою джерельної бази дослідження наукових контактів двох істориків стали їх особисті листи один до одного, частину з яких опубліковано в I та IV томах «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького» (Епістолярна спадщина..., 1997; Епістолярна спадщина..., 2005). Певні подробиці щодо теми також можна знайти в «Автобіографії» Д. Багалія (Багалій, Д. І., 2002) та декількох його наукових публікаціях, переважно суто історіографічного характеру (Багалей, Д. І., 1905; Багалій, Д. І.,

2001).

Виклад основного матеріалу. Аналіз джерел та наукової літератури дозволяє констатувати, що знайомство істориків, напевно, відбулося в першій половині 1880-х рр., коли Д. Яворницький, закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету, був позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії й одночасно викладав у середніх навчальних закладах міста, а Д. Багалія, після захисту магістерської дисертації, було призначено на посаду штатного доцента на цій самій кафедрі (це сталося у 1883 р.). Згідно з автобіографічними спогадами останнього, наступного 1884 р. вони разом із трохи старшим колегою були співдоповідачами на IV Археологічному з'їзді в Одесі (Багалій, Д. І., 2002, с. 72).

Однозначно контактували двоє молодих істориків і в Харківському історико-філологічному товаристві, членами якого вони були (Світленко, С. І., 2015, с. 60). Також обидва співпрацювали в комісії, яка займалася впорядкуванням «Архіву Малоросійської колегії», який тоді знаходився в Харкові (Багалій, Д. І., 2002, с. 104).

Наступний факт безпосередніх наукових контактів Д. Яворницького та Д. Багалія стався 1888 р., коли друком з'явилась одна з перших наукових праць неперевершеного фахівця з історії козацтва «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа». У відповідь на неї було опубліковано декілька доволі жорстких і безкомпромісних рецензій В. Антоновича та О. Лазаревського. Їх авторів підтримав і Дмитро Багалій. Однак, як це не парадоксально, саме до нього 10 вересня 1888 р. Дмитро Яворницький звернувся з листом з приводу долі його наукової праці й доцільності її подальшого продовження (Епістолярна спадщина..., 2005, с. 300, 390).

Зберігся й лист Д. Багалія до Д. Яворницького від 21 лютого 1890 р., де обговорюються окремі суто наукові питання (про публікацію статті померлого професора Харківського університету М. Петрова, про можливість написання й відправлення на прохання Яворницького статті Багалія до журналу «Русская школа», редактованого відомим петербурзьким педагогом Я. Гуревичем, до речі, з доволі показовою назвою «О необходимости чтения студентам историко-филологического факультета специального курса по методике истории») (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 23).

Особливий комплекс становить листування двох істориків, яке стосується їх участі в організації й проведенні декількох археологічних з'їздів в українських містах Російської імперії. У травні 1901 р. Д. Багалій, як голова оргкомітету чергового XII з'їзду в Харкові, разом із секретарем Є. Редіним, у листі просили Д. Яворницького організувати на Катеринославщині збирання для спеціалізованих виставок на цьому науковому заході предметів етнографічної старовини (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 24). Напевно, це прохання Д. Яворницький виконав, оскільки в одному з наступних листів від квітня 1902 р. ті самі учені висловили йому щиру подяку і висловили надію, що Катеринославський музей надішле на з'їзд передану туди істориком-козакознавцем його особисту колекцію запорозьких старожитностей (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 24). Зрештою на цей з'їзд Д. Яворницький не

приїхав через складні відносини з керівництвом Харківського університету, а також особисті розбіжності з Д. Багалієм та ін. харківськими істориками (Ковальова, І., 1999, с. 315; Світленко, С. І., 2015, с. 136–137). До речі, у матеріалах з'їзду відсутні публікації Д. Яворницького, хоча достеменно відомо, що він їх готував.

Натомість у XIII Катеринославському археологічному з'їзді 1905 р. обидва історики брали активну участь і, напевно, доволі тісно спілкувались. Принаймні обоє присутні поруч на відомій колективній фотографії на вході до щойно збудованого і відкритого Катеринославського історичного музею. А в «Известиях...» і «Трудах...» Катеринославського з'їзду можна знайти по декілька публікацій істориків, здійснених на підставі проголошених ними доповідей. Цікаво, що одна з публікацій Д. Багалія має назву «Замечания и дополнения к докладу Д. И. Эварницкого «Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра»» (Багалей, Д. И., 1905). Вона може вважатися показовим прикладом наукової співпраці двох істориків у галузі археології та історичної картографії.

Відомим є й той факт, що 23 квітня 1903 р. на другому засіданні Катеринославської губернської вченої архівної комісії серед декількох інших відомих істориків Д. Яворницький і Д. Багалій одностайно були обрані її дійсними членами. Щоправда, участь другого в ній була переважно номінальною, тоді як Д. Яворницький, як цілком слушно підкреслив С. Світленко, насправді «належав у цій інституції до інтелектуального ядра», тому «не випадково його обрали почесним членом цієї наукової установи» (Світленко, С. І., 2015, с. 162).

Обоє вчених докладали чимало зусиль до організації і проведення різних виставок предметів старовини й археологічних артефактів, що, без сумніву, стало ще одним напрямом їх наукової співпраці. Підтвердження цьому можна знайти в листі Д. Багалія до колеги від 11 квітня 1912 р. В ньому він просить Д. Яворницького надіслати до Петербурга з Катеринославського музею запорозькі старожитності XVIII ст. для їх експонування на виставці «Ломоносов і елизаветинський час» (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 25).

Протягом 1920-х рр. листування спочатку оберталось довкола архівної справи, налагодженням якої в той час опікувалися і Д. Багалій, і Д. Яворницький. Наприклад, у листі від 20 березня 1922 р. Д. Багалій повідомив, що отримав надіслані колегою обрахунки щодо штатів Катеринославського архіву, але водночас наголосив, що вони вже «затвержені загальні», причому їх «обрізали і тричі зменшили». Він просив колегу погодитися бути експертом по встановленню культурних цінностей, які мали передати Польщі згідно з умовами Ризького мирного договору 1921 р., рекомендуючи все ретельно перевіряти, оскільки «потрібні висновки, щоб відстояти ці речі» (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 26). В одному з наступних листів Д. Багалій, відаючи належне зусиллям колеги в налагодженні діяльності архіву, турбується про здоров'я Д. Яворницького, обіцяючи посприяти відправленню його «на теплі води» і «вибити» для нього «додаткове академічне забезпечення» (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 27). Згідно з даними дослідників, вже в серпні 1924 р. Дмитро Яворницький залишив посаду завідувача Катеринославським губернським архівним управлінням (Шубравська, М. М., с. 130; Світленко, С. І., с. 55).

У листі від 27 березня 1928 р. Д. Багалій дякував Д. Яворницького за надіслану до збірника на його пошану статтю і бажав йому здоров'я та успіхів, а в іншому (від 1 липня 1929 р.) – вітав «Батька Запорожської історії» з обранням його дійсним членом Академії наук України (Епістолярна спадщина, 1997, с. 27–28). До речі, всі листи респонденту протягом 1920-х рр. обидва історики писали винятково українською мовою. Їх стилістика свідчить про шанобливе ставлення один до одного й обопільне визнання вагомості ролі колеги в розвитку української історичної науки. Зокрема, звертаючись до Д. Яворницького, Д. Багалій зазвичай називав його «шановним», «дорогим», «високоповажним», передавав «ширий товариський привіт», висловлював «велику пошану».

Висновки. Загалом головний зміст наукових контактів Дмитра Яворницького та Дмитра Багалія зводився до обміну науковою літературою, організації і проведення виставок пам'яток старовини та археологічних артефактів під час різних наукових заходів, співпраці в галузі археології, музейної та архівної справи тощо. Ці контакти не були стійкими за характером і мали окремі періоди піднесення (за часів проведення археологічних з'їздів в українських містах на межі двох століть, а також протягом 1920-х рр.), переживали спади і затишся (наприклад, між 1906 і 1918 рр.) і навіть демонстрували певні ознаки напруги й непорозуміння між істориками. Однак зрештою, навіть якщо Д. Яворницького та Д. Багалія і не можна віднести до учених-однотемців з усіх тем історичної науки, близьких методологічно й ментально, та все ж вони яскраво продемонстрували можливості справжньої наукової співпраці між фахівцями-істориками, перш за все завдяки докладанню обома значних зусиль для розбудови української національної історіографії.

Бібліографічні посилання

Багалей, Д. И., 1905. Замечания и дополнения к докладу Д. И. Эварницкого «Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра». *Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе*. Харьков, № 8, с. 86–87.

Багалій, Д. І., 2002. *Автобіографія. 50 літ на стороні української культури* / вступ. ст., прим. та коментар А. П. Яреценка. Харків: Прапор, 192 с.

Багалій, Д. І., 2001. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної. *Багалій Д. І. Вибрані праці*: у 6 т. Т. 2: *Джерелознавство та історіографія історії України* / упорядк., вступ. ст., комент. В. В. Кравченка; редкол. В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. Харків, с. 337–573.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 1997. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядк.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. сл. Б. Т. Карапиша. Дніпропетровськ: Гамалія, 888 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 2005. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упорядк.: С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 500 с.

Ковальова, І., 1999. Стосунки Д. І. Яворницького з Московським археологічним товариством. *Осягнення історії*: зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог; Нью-Йорк, с. 278–287.

Колпакова, О. О., 2004. Д. І. Багалій і Д. І. Яворницький: порівняльний аналіз досвіду соціалізації українських істориків у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у*

вітчизняній науці: міжвуз. зб. наук. пр. / А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 263 с.

Кравченко, В. В., 1990. *Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность*. Харьков.

Світленко, С. І., 2015. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві*. Дніпропетровськ: Ліра, 312 с.

Шубравська, М. М., 1972. *Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність*. Київ, 217 с.

Дмитро Яворницький і бібліотеки: діалог та співпраця

Людмила Лучка

кандидат історичних наук

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Бібліотечний простір, у якому працював Д. І. Яворницький, охоплював широкі географічні межі України та Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У житті та діяльності українського вченого книга посідала першорядне місце. Працюючи над науковими дослідженнями з історії України, Дмитро Іванович постійно знайомився з книжковою та періодичною продукцією, яка друкувалася на території Російської імперії. Український дослідник розумів значення книжки як джерела знань в історичному контексті та бібліотек як місця збирання і збереження видавничої продукції. Особисті стосунки Д. І. Яворницького з бібліотечними працівниками свідчать про його високий інтелектуальний рівень та обізнаність бібліотечними проблемами.

Мета дослідження. На основі аналізу матеріалів «Епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького» висвітлити образ українського вченого через його ставлення до бібліотек, фондів, працю в українських і зарубіжних книгосховищах.

Виклад основного матеріалу. Протягом свого життя Д. І. Яворницький звертався до українських бібліотек, підтримував тісні зв'язки з Катеринославською, Олександрівською та Харківською міськими бібліотеками. З 1902 р. Д. І. Яворницький очолював Катеринославський обласний музей імені О. М. Поля. І з цього часу він опікувався розвитком музейної бібліотеки, яка щорічно зростала, поповнювала фонди унікальними виданнями ХVІ–Х ст., стародруками і стала відомим культурним осередком Півдня України початку ХХ ст. Український учений в археологічних та етнографічних пошуках і розвідках цікавився рукописними книгами та церковними архівами. Підтвердженням цьому була лекція Дмитра Івановича про минуле життя Запорожжя, п'ятий розділ якої мав назву «Рукописные книги и церковные архивы» (Епістолярна спадщина..., вип. 1, с. 305).

Один із засновників Харківської громадської бібліотеки, член її правління М. Ф. Сумцов у листах до Д. І. Яворницького повідомляв цікаві факти з бібліотечного життя Харкова та звертався з проханням надіслати всі твори

вченого у кількості трьох примірників до різних бібліотек, особливо до бібліотеки Етнографічного музею. У свою чергу, Д. І. Яворницький допомагав харківським колегам бібліографічними рекомендаціями з наукового пошуку літератури та змісту праць (1914). Увагу українського вченого привертала й бібліотека Харківського університету, читачем якої він був, користувався її фондами. Книжки брав не тільки для себе, а й для своїх друзів. Так, історик літератури і дослідник словесності М. Є. Халанський звернувся з проханням отримати в університетській бібліотеці книгу «Жизнеописание Плутарха» в тимчасове користування. Добре орієнтуючись у фондах навчальної бібліотеки, Д. І. Яворницький виконав прохання історика-краєзнавця, священика В. М. Никифорова на предмет уточнення бібліографічних матеріалів (цитат). У листах музейника В. І. Строменка до Д. І. Яворницького (1908) останній цікавився життям українських бібліотек. Його респонденти доповідали про громадські бібліотеки, склад книжкових і періодичних фондів. Бібліотека Ізюма Харківської губернії мала українські журнали, а також багато українських книжок, необхідних читачам краю (Епістолярна спадщина..., вип. 1, с. 529; вип. 3, с. 540).

Окреме місце в культурно-просвітницькій діяльності Д. І. Яворницького посідали полтавські громадські бібліотеки. Члени бібліотечних рад висвітлювали напрями діяльності бібліотек, зупинялись на питаннях придбання українських книжок для міських та сільських бібліотек, визначали роль цензури в бібліотечному просторі початку ХХ ст. До Д. І. Яворницького зверталися і колекціонери книжкових зібрань, зокрема полтавський діяч В. І. Станіславський більше 20 років збирав українську бібліотеку, яка, на жаль, не мала творів українського дослідника, а «хотілося б мати». Листи дружини М. М. Коцюбинського містять відомості про проблеми Чернігівської громадської бібліотеки. Як активний член бібліотечного правління, вона допомагала вирішувати назрілі питання. З цим осередком пов'язана діяльність С. Л. Сотника, який допоміг у 1900 р. поповнити фонди бібліотеки книгою Д. І. Яворницького.

Маючи зв'язки з бібліотечною комісією Чернігова на початку ХХ ст., Дмитро Іванович підтримував бібліотеки в підготовці та проведенні народних читань, порушував клопотання про їх дозвіл. Не залишалася поза увагою Д. І. Яворницького діяльність і Роменської міської бібліотеки, а саме – організація власного приміщення, витрати на комплектування та вимоги до постаті бібліотекаря (Епістолярна спадщина..., вип. 6, с. 30). Завідувач військової бібліотеки в Одесі В. Г. Кравченко мав спільний погляд із вченим на бібліотечний книгообмін між різними закладами з метою поповнення фондів зібрань.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. плідною була співпраця українського етнографа з російськими та зарубіжними бібліотеками. У серпні 1885 р. Д. І. Яворницький переїхав до Санкт-Петербурга, де розпочався новий період його життя. Про активну наукову діяльність у цей період свідчить творчий доробок вченого. Вчений-етнограф звертався з проханнями пошуку книжок до співробітників бібліотеки Академії мистецтв, Імператорської

публічної бібліотеки. У свою чергу, він прихильно ставився до їхніх прохань, які стосувалися рекомендацій і відгуків на наукові праці. З листів В. В. Стасова, який завідував художнім відділом Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, дізналися, що Д. І. Яворницький був постійним читачем газетних фондів. Бібліотека допомагала історик у складанні бібліографічних переліків архівних матеріалів з історії Запорозжя. З метою швидкого отримання книжок етнографу допомагали працювати з фондами Бібліотеки Російської Академії наук російський літературознавець О. М. Міллер, археолог М. І. Веселовський та працівник «русского отдела» бібліотеки П. А. Сирку, який видавав літературу (Епістолярна спадщина..., вип. 1, с. 357).

Д. І. Яворницький підтримував зв'язки із щойно заснованим «Малорусским обществом издания книг для народа» («Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг»). Цікавими є листи до голови петербурзької української громади П. Я. Стебницького у 1906 р., які містять відомості про видання праць вченого в цьому товаристві. Рада Одеського відділу Російського військово-історичного товариства в Санкт-Петербурзі у 1910 р. прохала Д. І. Яворницького вислати до бібліотеки власні праці з дослідження історії Запорозької Січі. З листування українського письменника М. П. Старицького відомо, що історик добре знав фонди бібліотеки Московського університету, які містили унікальні мистецькознавчі видання, зокрема рукописний альбом XVII ст. (Епістолярна спадщина..., вип. 4, с. 243).

Корисною була співпраця Катеринодарської публічної бібліотеки, безкоштовної бібліотеки Кубанського військового етнографічного музею з Д. І. Яворницьким щодо книгообміну українськими історичними виданнями. Наприкінці XIX ст. до Д. І. Яворницького звернувся директор фірми «Русская и иностранная книжная торговля» в Тифлісі К. М. Бегічев, який спеціалізувався на комплектуванні історичних, іноземних і рідкісних видань. Він друкував каталоги своєї книгарні, які мали допомогти вченому у створенні власної бібліотеки. Крім того, відбувався двосторонній обмін виданнями між катеринославськими та тифліською бібліотеками. Перебуваючи в Середній Азії (1892–1895), відірваний від архівів і бібліотек, Д. І. Яворницький звертався до співробітників московських і Санкт-Петербурзьких архівів з проханням допомогти скопіювати писемні джерела, які йому були потрібні. На його замовлення власники книгарень та видавництв надсилали дослідникові книжки стародавніх істориків. У результаті вченим було упорядковано бібліотеку в Самарканді бібліотека (Абросимова, С. В., 1997, с. 16).

Д. І. Яворницький опрацював не тільки державні бібліотечні зібрання, а й користувався приватними колекціями видатних діячів. Він звертався до власної бібліотеки українського історика М. І. Костомарова, цікавився змістом приватних бібліотек і книгарень, зокрема полтавської бібліотеки С. Богоявленського, бібліотеки та колекції рукописів М. Г. Іванова, одеської книгарні та бібліотеки С. П. Распопова. У приватному книгозібранні Санкт-Петербурзького аристократа П. Я. Дашкова український дослідник знайшов рідкісні твори з історії запорозьких козаків німецькою, французькою та

англійською мовами. Не залишалася поза увагою українського вченого доля значних приватних бібліотек: Г. П. Алексеєва, Преосвященного Феодосія після смерті власників. Його турбувала доля та можливість користуватися історичними джерелами (Епістолярна спадщина..., вип. 4, с. 115).

Висновки. Таким чином, епістолярна спадщина як історичне джерело допомогла виявити та проаналізувати широке коло бібліотечних осередків України та Росії, з якими співпрацював український вчений Д. І. Яворницький. Міцні стосунки історика з бібліотечними працівниками, діячами науки і культури дозволили створити образ активного читача та досвідченого бібліографа Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Сучасні бібліотеки зберігають та створюють у відкритому просторі окремі колекції наукових праць Д. І. Яворницького.

Бібліографічні посилання

- Абросимова С. В., 1997. *Дмитро Яворницький*. Запоріжжя: Тандем-У, 60 с.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, 1997. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. сл. Б. Т. Карапиша. Дніпропетровськ: Гамалія, 888 с.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, 2005. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладачі: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС, 740 с.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, 2005. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 500 с.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, 2012. Вип. 6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 848 с.

Дмитро Яворницький та Яків Гололобов: між науковою співпрацею та дружбою Нудищук Марія Леонтіївна

магістр

КЗК «Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького» ДОР
просп. Дмитра Яворницького, 16, Дніпро, Україна, 49027

Постановка проблеми. Проблемою, котра обумовлює актуальність даного дослідження, є наявність усталених міфів про створення та функціонування Обласного музею ім. О. М. Поля, взаємовідносини між персонами, пов'язаними з ним, а також роль Дмитра Яворницького у справі створення музею. Робота з листуванням дозволяє чіткіше виокремлювати ролі певних особистостей у цьому процесі, простежити зв'язок Д. Яворницького з катеринославською елітою та зсередини поглянути на установотворчі процеси в Катеринославі.

Метою дослідження є створення нового погляду на початковий етап діяльності Обласного музею ім. О. М. Поля (сформований на аналізі

листування Д. Яворницького та Я. Гололобова), на основі епістолярної спадщини розгляд взаємовідносин між окремими представниками культурної еліти Катеринослава, які пов'язані з першим етапом діяльності музею, а також дослідження міжособистісних стосунків між представниками катеринославської еліти.

Виклад основного матеріалу. У 1997 р. розпочалося видання епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького (на сьогодні видано шість томів, у яких опубліковано 4051 лист від 704 кореспондентів, готується до друку сьомий том та йде опрацювання матеріалів до восьмого тому (ДНІМ, ф. 10), що створило нові можливості для біографічних досліджень не тільки Д. Яворницького, а і його кореспондентів та історичних подій, сучасниками яких вони виступали.

Саме завдяки епістолярній спадщині Д. Яворницького у дослідників життєвого та творчого шляху вченого, а також у дослідників періоду в цілому є можливість заглибитися в ті аспекти, що не фігурують в офіційних джерелах та документах. Загалом епістолярна спадщина є важливим джерелом для дослідження цікавого та важливого періоду в історії Катеринослава другої половини XIX ст. – початку XX ст. Власне, саме на цей період припадає активна діяльність Якова Георгійовича Гололобова та його знайомство з Дмитром Івановичем Яворницьким.

Тема спілкування Дмитра Яворницького із культурними діячами Катеринослава є дуже широкою та активно досліджуваною, до неї зверталася значна кількість вчених: С. В. Абросимова, М. П. Чабан, В. С. Савчук, Н. С. Василенко, В. М. Заруба, М. П. Ковальський, С. І. Світленко, Г. К. Швидько, А. І. Перкова, Я. П. Тимошенко, К. О. Тележняк, В. І. Лазебник, М. Е. Кавун, І. С. Стороженко та багато інших. Окремі дослідники зверталися як до біографічних досліджень, так і до окремих аспектів творчого шляху і доробку Д. Яворницького.

Безпосередньо взаємовідносини Якова Гололобова та Дмитра Яворницького досліджувала С. В. Абросимова, вона вивчала і взаємовідносини Д. Яворницького та В. Стромєнка. Також стосунки Д. Яворницького із В. Стромєнком досліджувала К. О. Тележняк. Важливу роль у дослідженні взаємовідносин Дмитра Яворницького з Катеринославським науковим товариством та питання про створення музею відіграють наукові статті та розвідки В. С. Савчука (Савчук, В. С., 2005, с. 8). Постає А. Синявського і його спілкування з Д. Яворницьким досліджував В. М. Заруба. Загалом список дослідників на цьому не є вичерпним.

Варто одразу зазначити, що для кращого розуміння деяких моментів з листування Дмитра Яворницького та Якова Гололобова доцільно досліджувати і ті листи, про які згадують кореспонденти у своєму листуванні – це листи від А. Синявського (Епістолярна спадщина..., 1997, с. 466, 469), В. Стромєнка (Епістолярна спадщина..., 2005, с. 500, 502–503), та В. Курилова (Епістолярна спадщина..., 2005, с. 173–174), оскільки частина листів від Я. Гололобова зосереджена саме на конфлікті з В. Куриловим, який відбувався за відсутності Д. Яворницького у Катеринославі.

Яків Георгійович Гололобов був представником «нової» катеринославської еліти (другої половини XIX ст. – початку XX ст.), народився він у 1855 р. в Короткоякському повіті Воронежської губернії, закінчив Воронежську губернську гімназію, а у 1879 р. закінчив Олександрівське технічне училище, потім два роки навчався за кордоном. У 1886 р. обраний земським гласним Короткоякського повіту. З 1 січня 1893 року його призначено помічником правителя керівника канцелярії Катеринославського губернатора, а згодом оголошено редактором «Екатеринославских губернских ведомостей» (Оршер, О. Л., 1930, с. 12–17). З 1 січня 1899 р. – секретар Катеринославського губернського статистичного комітету; у 1901–1902 рр. – член Катеринославської міської управи; у 1904 р. – радник Катеринославського губернського правління; у липні 1907 р. виконував обов'язки Катеринославського віце-губернатора. Його праця була відзначена орденами: Св. Анни III ст. (1901), Св. Станіслава III ст. (1898) та II ст. (1904).

З жовтня 1907 р. й до 1914 р. Гололобов був зарахований до штату Міністерства внутрішніх справ; у травні 1912 р. призначений Полтавським віце-губернатором (неодноразово виконував обов'язки губернатора), а 18 серпня 1914 р. призначений управителем Волинської губернії. З 1908 р. – член Державної Думи Російської імперії III скликання (від партії «октябристів»). З 2 грудня 1915 р. – губернатор Єнісейської губернії. Після Лютневої революції, за результатами обшуку, його заарештували та переправили в Петроград. Утім, уже у травні 1917 р. Гололобова звільнили, і він повернувся до Катеринослава. 18 грудня 1918 р. Я. Гололобов був розстріляний підрозділами Н. Махна та похований на Севастопольському цвинтарі. Був одружений з Марією Семенівною Васильєвою, і подружжя мало чотириох дітей: Оксану (Ксенію), Тетяну, Віктора та Катерину (це наймолодша донька Гололобових, котра народилася у Катеринославі у 1903 р., була хрещеницею Д. Яворницького) (Абросимова, С. В., 2004).

Усього у фондах ДНІМ ім. Д. І. Яворницького налічується 39 листів від Якова Гололобова за період від 1898 до 1916 року та 2 листи від його доньки Ксенії Гололобової (Епістолярна спадщина ..., 1992, с. 37–38). Характер листування переважно дружній, з обговоренням робочих моментів.

Перший лист, датований 31 січня 1898 року, дає зрозуміти, що особисте знайомство між Яворницьким та Гололобовим вже відбулося – можна припустити, що це було знайомство між редактором газети та автором статей для газети (співпраця між «Екатеринославськими губернськими ведомостями» та Дмитром Яворницьким почалася ще у 1880-х рр.), і, власне, у листі Гололобов просив Яворницького надіслати для публікації роботи останнього про Катеринославську губернію. До речі, сам редактор цікавився історією України та козацтва, популяризував ці теми на сторінках видань, які редагував.

Умовно листування Я. Гололобова та Д. Яворницького можна поділити на два етапи – 1898–1908 рр. (куди входять також записки без дати, які за своїм змістом стосуються музею) та 1908–1916 рр. Основною темою листування Д. Яворницького та Я. Гололобова у першому етапі є музей, а точніше –

«закулісні» аспекти функціонування музею – та XIII Археологічний з'їзд (далі – XIII АЗ). Варто зазначити, що питанням створення та функціонування музею опікувалися Катеринославське наукове товариство, міська управа, міська дума, піклувальні ради навчальних закладів міста, зокрема Гірничого училища та Катеринославської гімназії). Зрештою, саме їх представники й увійшли до піклувальної ради музею. Оскільки з моменту створення музею його працівники та покровителі працювали на те, аби провести у Катеринославі XIII АЗ, то ці дві теми є основними у діловому спілкуванні Гололобова та Яворницького цілком закономірно. Сам Дмитро Яворницький влітку 1902 р. зайнявся археологічними розкопками, що передували майбутньому з'їзду, а питанням проведення самого з'їзду, у якості делегатів на XII Археологічному з'їзді в Харкові займалися Я. Гололобов, А. Синявський та М. Чехов. Звісно, займалися вони цим не без сприяння Д. Яворницького, який добре знав графиню Парасковію Уварову, голову Московського Археологічного товариства. Зрештою, саме Я. Гололобов і пише Д. Яворницькому привітання з тим, що саме у Катеринославі пройде з'їзд. Згодом Гололобов керував друкуванням програм і циркулярів до XIII АЗ, розпоряджався їх розповсюдженням.

Дмитро Яворницький продовжував археологічні розкопки, і в цей період розвивався конфлікт між Д. Яворницьким та Катеринославським науковим товариством – з його головою Венедиктом Куриловим. І що цікаво, розвивається він почасти «заочно» – Дмитро Яворницький знаходився на розкопках, а Я. Гололобов та В. Курилов – у Катеринославі, адже саме з листів Гололобова ми і дізнаємося, що, користуючись відсутністю Д. Яворницького, В. Курилов намагався вирішити деякі питання на свою (тобто Катеринославського наукового товариства) користь, зокрема про фінансування музею, а також розподіл його приміщень (Епістолярна спадщина..., 2005, с. 119). Разом з тим паралельно з листами Я. Гололобова Дмитро Яворницький отримував листи від В. Курилова, де останній називав його «друзе», запрошував у гості та цікавився справами. Останнім листом від В. Курилова, збереженим у фондах, є записка, яка за змістом відповідає 1905 р., оскільки стосується археологічного з'їзду. І в цьому листі Курилов знову ж таки називав Яворницького «друзе» (Епістолярна спадщина..., 2005, с. 174). Ці листи дозволяють інакше поглянути на конфлікт між Д. Яворницьким та В. Куриловим, а саме – на його розгортання та значний вплив на «хід» конфлікту ззовні. Одночасно з тим Яків Гололобов активно клопотав за призначення Д. Яворницького штатним директором музею на зарплатні (що і сталося у 1905 р.), стежив за будівництвом приміщення музею та особистого будинку Д. Яворницького.

Після XIII Археологічного з'їзду листування Гололобова та Яворницького різко змінило тон – затираються робочі моменти, на перше місце стає саме особисте спілкування, озвучування вражень та особистих проблем. На початку червня 1906 р. Гололобов пише Яворницькому листа з Кастрополя, у якому прямо веде мову про свій антисемітизм. Це не було таємницею, і у 1911 р. Гололобова навіть звинуватили в участі у підготовці

вбивства «чорносотенця» О. Л. Караваєва (втім, Гололобова виправдали, а тих, хто виступив зі звинуваченням, було покарано за наклеп).

Гололобов був одним з організаторів «Народної партії» в Катеринославі, а у 1907 р. його було обрано до Державної Думи. У зв'язку з цим родина переїхала до Петербурга. Із листів ми дізнаємося, що там їх матеріальні умови були значно гіршими, ніж у Катеринославі – Гололобов і його дружина просять Д. Яворницького продати речі з їх Катеринославського будинку і вислати їм гроші. Разом із тим у цих листах є згадки діячів Думи, які теж були знайомі з Д. Яворницьким прямо або опосередковано (Столипін, Гербель, Поливанов) (Епістолярна спадщина..., 2005, с. 132). Неодноразово у листах Гололобов передає вітання від знайомих Д. Яворницького, які приїздили до Петербурга.

У останньому точно датованому листі, надісланому Д. Яворницькому з Полтави, Гололобов писав, що буде намагатися допомогти О. П. Косач (Олені Пчілці) перевезти її «Рідний край» з Києва до Полтави, але не може нічого обіцяти з огляду на настрої місцевого губернатора. Разом з тим він шкодував, що вона не звернулася до нього поки він обіймав цю посаду. Гололобов звертав увагу на те, що до нього ставлення прохолодне, оскільки в Полтаві його вважають українофілом.

Цим листування обривається, що, можливо, обумовлено постійними «кар'єрними» змінами у житті Гололобова або тим, що листи просто не вціліли. Але Дмитро Яворницький не втрачав зв'язку з родиною Гололобових і після смерті самого Гололобова. Так, Ксенія Гололобова у 1923 році, навчаючись у Петроградському університеті, наводила «довідки» про можливість видання «Словника української мови» Д. Яворницького (ДНІМ, ф. 10, арх-13276), а наприкінці 1920-х рр. вона обіймала посаду бібліотекаря, будучи вже не тільки донькою Гололобова, а і дружиною секретаря музею Павла Матвієвського.

Висновки. Загалом постать Я. Гололобова не загубилася у вирі активного життя Катеринослава кінця XIX – початку XX ст., незважаючи на досить стислу інформацію про нього, а його активна діяльність була важливою для культурної розбудови регіону.

Бібліографічні посилання

Абросимова, С. В., 2004. Я. Г. Гололобов у культурно-мистецькому житті Катеринослава кінця XIX століття – початку XX століття. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. Дніпропетровськ. URL: <https://uaeterra.in.ua/2007/08/> (дата звернення: 26.10.2020).

ДНІМ. Ф. 10, арх-13276.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 1992. *Каталог музейної колекції*. Вид. 2-ге, доп. / уклад.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, А. С. Журба; ред.: Г. П. Калининченко, С. В. Абросимова, А. Г. Перкова. Дніпропетровськ, Пороги, 234 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 1997. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. Дніпропетровськ: Гамалія, 888 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 2005. Вип. 3: Листи музейних діячів

до Д. І. Яворницького / укладачі С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС, 740 с.
Оршер, О. Л., 1930. *Литературный путь дореволюционного журналиста*. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 142 с. URL: https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1990_num_62_1_5906_t1_0525_0000_2 (дата звернення: 26.10.2020)
Савчук, В. С., 2005. Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Вип. 3 / С. І. Світленко (відп. ред.). Дніпропетровськ, с. 5–20.

Поетична спадщина Дмитра Яворницького в сучасній археографічній публікації

Яна Тимошенко

історик, старший науковий співробітник

Меморіальний будинок-музей Д. І. Яворницького (відділ КЗК «Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького») пл. Т. Шевченка, 5, Дніпро, Україна, 49027

Постановка проблеми. Серед широкого кола дослідницьких талантів та наукових напрямів, у яких реалізовувався Д. І. Яворницький, найменш відомий широкому загалу його поетичний хист. Однією з причин відсутності комплексного вивчення поетичної спадщини Д. Яворницького є недоступність поетичного доробку вченого широкому загалу. **Метою даного дослідження** є аналіз стану вивчення та поширення поетичної спадщини вченого-історика, який обумовив необхідність здійснення перевидання збірки поезій Д. І. Яворницького, а також аналіз поезій, розгляд питання, що собою являє збірка видання 1910 р. (Яворницький, Д., 1910) і на яких засадах здійснена сучасна археографічна публікація поетичного доробку автора (Яворницький, Дмитро, 2020, 152 с., XIV).

Виклад основного матеріалу. Відомий історик запорозького козацтва Дмитро Іванович Яворницький є автором низки літературних творів, які тісно пов'язані з його науково-історичною діяльністю. Літературні експерименти визнаного дослідника козацтва, археолога та етнографа прихильно зустріли та високо оцінили сучасники: І. С. Нечуй-Левицький, Б. Д. Грінченко, К. Білиловський, В. Науменко, Ф. Корш, І. Ю. Рєпін та ін. Рецензенти вказували на жвавий стиль, соковиту народну мову, талановите змалювання картин природи і побуту в його творах, на гумористичний хист автора тощо (Василенко, Н. Є., 1995, с. 36–41). На сучасному етапі дослідниця життя та діяльності вченого М. Шубравська назвала літературну спадщину Д. І. Яворницького оригінальним та самобутнім явищем української літератури кінця XIX – початку XX ст. (Шубравська, М. М., 1972).

Прозова спадщина вченого перевидувалась після його смерті, вивчалась фахівцями-яворницькознавцями та літературознавцями, такими як Н. Василенко, С. Абросимова, Л. Скупейко, Н. Майборода та ін. Літературній творчості Д. Яворницького присвячена окрема дисертація І. Руснак (Руснак, І. Є., 1995). У той час як поетична спадщина Д. І. Яворницького до цього часу досить мало вивчена та проаналізована. Певного висвітлення поезія

набула в монографічній праці М. Олійник-Шубравської (Шубравська, М. М., 1972). Існують окремі наукові розвідки фахівців, які досліджують поетичний доробок Д. І. Яворницького з вузькоспеціальних позицій. Наприклад, мовознавець А. Поповський у своїх наукових роботах проаналізував діалектизми в поетичній збірці Д. Яворницького, а також живомовні елементи цієї збірки (Поповський, А. М., 2013, с. 260–266), О. Сміянова – українську історію в поетичному доробку Т. Г. Шевченка та Д. І. Яворницького (Сміянова, О. А., 2014), О. Дудка розглянула роль Д. І. Яворницького у становленні літературних норм української мови кінця XIX – початку XX ст., Н. Василенко висвітила тему українського козацтва в поезії Д. Яворницького. (Василенко, Н. Нива знань, 1995, с. 71–73.)

Єдина поетична збірка вченого «Вечірні зорі» (1910) практично одразу після виходу двома виданнями в Катеринославі стала бібліографічним раритетом, але з того часу не перевидавалась. Здійснена у 2020 р. археографічна публікація покликана насамперед прагненням повернути цю частину творчої спадщини відомого вченого читачеві.

Поетичний доробок Д. Яворницького – 56 віршів, хоча М. Шубравська зазначає їх кількість як «понад 60». (Олійник-Шубравська, М. М., 1972, 253 с.). Згідно з класифікацією мовознавця А. Поповського, поетичні сюжети вченого за тематикою та провідними мотивами можна умовно розподілити на громадянські мотиви; інтимну лірику; вірші-присвяти; вірші історичного плану; переробки та переклади. Проте такий поділ умовний, бо вся поезія Д. І. Яворницького має інтимний характер. Її тематичний діапазон неширокий, а соціальне звучання приглушене нотками зневіри та розпачу, – зазначає А. Поповський (Поповський, А., 2013, № 24, с. 261).

До єдиної поетичної збірки вченого, яка вийшла за його життя окремою книгою під назвою «Вечірні зорі», увійшло 49 поетичних сюжетів. Часові рамки створення цих поезій – майже 30 років з 1883 р. по 1910 р.; географія їх написання досить широка – Харків, Петербург, Москва, Катеринослав, Чернігівська та Полтавська губернії тощо. Деяка частина поетичного доробку, написана після 1910 р., за життя вченого не була надрукована, залишилась у рукописній формі в архіві Д. І. Яворницького. Впродовж останнього десятиліття деякі з них зазнали публікації у наукових та науково-популярних виданнях, деякі залишаються не виданими досі (Василенко, Н. 1997, с. 89–94).

Публікацію поетичної збірки «Вечірні зорі» було здійснено у Катеринославі в 1910 р. двома виданнями в один рік. Наклад першого та другого видання залишається невідомим. Обидва видання 1910 р. здійснено друкарнею Катеринославського губернського земства. Як припускає літературознавець Н. Василенко, ймовірно, збірку поезій «Вечірні зорі» було видано до 55-річчя з дня народження Д. І. Яворницького (Яворницький, Д., 2020, с. X). В епістолярній спадщині вченого відсутня інформація, яка б проливалася світло на обставини підготовки видання збірки в 1910 р.

Сучасна публікація збірки поезій «Вечірні зорі: з поетичного доробку» здійснена як наукове літературно-художнє видання в 2020 р. до 165-річчя з дня народження Д. І. Яворницького, що зазначено окремо. Упорядником

виступила Я. Тимошенко, вступні статті Н. Василенко, А. Поповський, коментарі Я. Тимошенко, Н. Василенко. Книга вийшла лімітованим нумерованим накладом у видавництві «Герда» (художній редактор Михайло Кислов). Збірку виконано у вигляді доповненого видання, в якому скомбіновано такі частини: репринт 1910 р., окремий додаток інших поезій Д. І. Яворницького, які не увійшли до збірки 1910 р., та сучасний науково-довідковий апарат. Обрано формат репринту без змін авторського тексту і зі збереженням правопису, а також оформлення книжки репродуковано з оригінального видання, це дає можливість читачеві візуалізувати прижиттєве видання поезій вченого, яке, на думку фахівців, є високохудожнім та оригінальним. Оскільки видання 1910 р. не мало твердої обкладинки, у сучасній публікації надано зображення оригінальної обкладинки, а також книга отримала нову сучасну тверду обкладинку, шрифтові рішення якої є рефреном оригінального видання. Як і прижиттєве видання, перевидання містить фотографічний портрет Д. І. Яворницького (автор – М. Міткін), розташований на вклейці.

Окремою частиною видання 2020 р. є додаток «З поетичного доробку Д. І. Яворницького», який містить 7 віршів вченого, що не увійшли до збірки «Вечірні зорі» 1910 р., оскільки були написані пізніше. Частина віршів цього періоду друкувалася вченим у катеринославській періодиці, зокрема журналах «Дніпрові хвилі» та «Споживач». Деякі з них (три поезії) не друкувались за життя автора і збереглися в архіві Д. І. Яворницького у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Збірку доповнено науково-популярними передмовами фахівців, які вивчають літературний і мовознавчий аспект діяльності Д. І. Яворницького. Літературознавець Наталія Василенко дослідила поетичний простір Д. І. Яворницького, а професор-мовознавець, доктор філологічних наук Анатолій Поповський проаналізував живомовні елементи цієї збірки поезій. Публікація містить докладний біографічний показник персоналій, імена яких зустрічаються у збірці поезій. Біографічні коментарі підготовлено яворницькознавицею, завідувачкою Меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького Яною Тимошенко.

Значна частина поезій Д. І. Яворницького є посвятами або написана під впливом відомих особистостей з близького кола спілкування вченого. Біографічні коментарі містять коротку довідку про кожну з цих персоналій з акцентом на інформацію про стосунки їх з Д. І. Яворницьким. Як зазначено в передмові Н. Василенко до сучасної публікації, «всі вони були зірками на його (Яворницького) життєвому небосхилі, вірними і несхибними дороговказами в житті – видатні вітчизняні діячі науки, культури, мистецтва, громадського руху, нащадки запорозького козацтва – М. Костомаров, О. Потебня, М. Сумцов, І. Рєпін, М. Кропивницький, М. Заньковецька, які перетиналися з дуже великою кількістю видатних особистостей свого часу, здобутки їх незабутнього творчого життя такі самі вічні, як оці вечірні зорі на небосхилі. Їм, незабутнім друзям, прожитому в стихії творчих пошуків життю, найтоншим порухам мрійливої, романтичної душі присвятив вчений свою

поетичну збірку» (Яворницький, Д., 2020, 152 с., XIV).

Висновки. Таким чином, сучасна археографічна публікація «Вечірні зорі: з поетичного доробку» є найповнішим на сьогоднішній день виданням цього виду творчої спадщини відомого вченого. Збірка містить всі відомі зразки поетичного доробку Д. І. Яворницького. Публікація 2020 р. є науковим літературно-художнім виданням, яке підготовлене з урахуванням попередніх редакцій, збагачене вступними статтями фахівців та коментарями. Видання призначене як для поглибленого вивчення поетичної спадщини Д. І. Яворницького, так і для широкого загалу.

Бібліографічні посилання

Василенко, Н. С., 1995. «Уже й на мене час приспів...» (Невідомі вірші Д. Яворницького). *Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народж. Д. І. Яворницького та 90-ліття XIII Археологіч. з'їзду.* Дніпропетровськ, с. 288–289.

Василенко, Н. С., 1996. Відлуння «Вечірнього дзвону» [Вірш Д. І. Яворницького]. *Камень и древо: культуролог. альманах.* Дніпропетровськ, с. 39–42.

Василенко, Н. С., 1997. З рукописних джерел ДІМУ: Ліричний вірш-роздум Д. Яворницького «Вечерній дзвін». *Музей і майбутнє:* доп. та повід. наук. конф. до міжнар. дня музеїв. Дніпропетровськ: Поліграфіст, с. 89–94.

Василенко, Н. С., 1995. Д. І. Яворницький – письменник. *З минувшини Подніпров'я.* Дніпропетровськ, с. 36–41.

Василенко, Н. С., 1995. Українське козацтво в поезії Д. Яворницького. *Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: зб. ст. / упоряд. О. А. Удод.* Дніпропетровськ: МП «Промінь», С. 186–190. (Додаток до альманаху «Нива знань»); *Нива знань.* Дніпропетровськ, с. 71–73.

Поповський, А. М., 2012. Діалектизми в поетичній збірці Д. Яворницького «Вечірні зорі». *Вісник запорізького національного університету. Філологічні науки,* № 3, с. 247–251.

Поповський, А. М., 2013. Живомовні елементи в поетичній збірці Д. І. Яворницького «Вечірні зорі». *Волинь – Житомирщина,* № 24, с. 260–266.

Руснак, І. С., 1995. *Літературна творчість Д. І. Яворницького і розвиток української прози початку ХХ століття: автореф. дис. ...канд. філол. наук.* Київ.

Сміянова, О. А., 2014. Т. Г. Шевченко і Д. І. Яворницький: аналіз поетичної творчості. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження,* вип. 12, с. 84–91.

Шепітько, Г. К., 1998. Короткий коментар-переспів поетичної збірки академіка Д. І. Яворницького «Вечірні зорі», або Невигадані ремінісценції (поема). *Спалах пам'яті: Поезії.* Дніпропетровськ, с. 102–112.

Шубравська, М. М., 1972. *Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність.* Київ: Наук. думка, 253 с.

Яворницький, Д., 1910. *Вечірні зорі.* Катеринослав, 112 с.; 2-ге вид.: Катеринослав: Типо-літогр. губерн. правл., 112 с.

Яворницький, Дмитро, 2020. *Вечірні зорі: з поетичного доробку / упоряд. Я. Тимошенко; вступ. ст. Н. Василенко, А. Поповський; коментар Я. Тимошенко, Н. Василенко.* 3-тє вид., доп. Дніпро: Герда, 152 с., XIV.

Топонімічний ландшафт Верхньодніпровщини у творчій спадщині

Дмитра Яворницького

Олег Сизенко

магістр географії

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Характерною особливістю сучасної географічної науки є поява перцепційних моделей культурно-географічного спрямування. На відміну від класичних, для таких моделей не сама територія, а її образ постає об'єктом географічного вивчення (Купач, 2010), що дозволяє говорити про певний топонімічний ландшафт як словесне вираження ландшафту географічного (Жукевич, 1968). І якщо ландшафт можна порівняти з обличчям землі, то топоніміка – її мова, архів, літопис. Топонімія виступає тим самим місцем, що структурує простір і час у свідомості людини (Макарова & Дмитриева, 2001), адже кожна географічна назва – це історія, виражена засобами мови.

Такий потужний пласт народної культури, як топонімічна проза (Шкляєва, 2005), перебуває у постійній динаміці. Зі змінами ландшафту, викликаними господарською діяльністю людини, зміною політичних режимів та історико-культурологічних парадигм розвивається багатовікова система творення топонімічних мотивів, що робить її одним з найбільш вразливих проявів народної культури.

З давніх давен степове Подніпров'я, зокрема й Верхньодніпровщина, були фронтиром цивілізацій, що визначило самобутність місцевого топонімічного ландшафту. Етимологія географічних назв регіону свідчить про нашарування іранських, тюркських, слов'янських етнокультурних топонімічних конотацій, частина яких втрачена і не збереглась у народній пам'яті.

Мета дослідження – окреслити загальні риси топонімічного ландшафту Верхньодніпровщини у творчій спадщині Дмитра Яворницького, встановити локалізацію окремих топонімів та простежити динаміку інформативної наповненості картографічних джерел протягом XVII–XIX сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Історично першими локальними топонімами території Верхньодніпровщини, що зустрічаються на географічних картах, були гідроніми Домоткань, Самоткань, Другий Омельник, а також оронім Мосова Долина (Beauplan, 1660). Невизначеності локалізації останнього присвячена наша попередня публікація (Сизенко, 2020). Зібраний Д. І. Яворницьким неоціненний краєзнавчий матеріал дозволив визначити походження цієї назви, що закріпилася за картографічною помилкою на ціле сторіччя. Відомі картографи XVII–XVIII ст., такі як Віллем Блау (Blaeu, 1662), Гійом Сансон (Sanson, 1674), Йоган-Баптист Гоманн (Homann, 1720), Матеус Зойтер (Seutter, 1742) та Ріцці Занноні (Rizzi-Zannoni, 1772) наносили неіснуючу Мосову Долину між ріками Домоткань та Омельник, що насправді походить від назви одного з

рукавів Дніпра – «гілки» *Мосійки*, згадуваної Д. Яворницьким у «Вольностях запорозьких козаків». Так, у описі гілок Дніпра зустрічаємо: «*Мосійка й Засіпка – навпроти острова Нижнього Біловода*» (Яворницький, 2005, с. 126). Цієї самої думки дотримувались автори «Показчика назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р.» Марія Вавричин та Олег Голько (Вавричин, 2000). Крім двох означених джерел, знайти згадки *гілки Мосійки* не вдалося.

Мосійку можна віднести до категорії втрачених топонімів, оскільки вона, як і багато інших, згадуваних Яворницьким, безслідно зникла з географічного і топонімічного ландшафту після спорудження Кам'янського водосховища. Тому зараз надзвичайно складно встановити локалізацію таких назв, спираючись на літературні та інколи й на картографічні джерела. Істотним доповненням до «Вольностей запорозьких козаків» у питаннях локалізації топонімів є плани генерального межування повітів Катеринославської губернії (Соколов, 1790), а також «План річки Дніпро з розділенням островів» Є. Арапова (Арапов, 1780), що використовують здебільшого народні назви, які пізніше згадував Яворницький.

Не викликає сумнівів, що найбільше розмаїття топонімів пов'язане з головною водною артерією краю – річкою Дніпро. Вище порогів на Дніпрі були численні забори, тобто «низки диких гранітних скель, розкиданих по руслу Дніпра так само, як і пороги, але не перегороджують усю річку поспіль від берега до берега, а “забирають” тільки частину її, здебільшого від правого берега, залишивши таким чином при другому березі вільний прохід для суден» (Яворницький, 2005, с. 40). На території Верхньодніпровщини Яворницький згадує шість таких забор: *Свячена, Дурна, Лихолатова, Півнева, Кротова та Пристань*, а також численні острови: *Верхній Біловод, Середній Біловод, Нижній Біловод, Шелогуватий, Великий, Житейський і Буций, Піщаний, Пугачів, Глинський, Жуків або Жучий, Хурсин*.

Цікава трансформація сталася з топонімом *Жуків (Жучий) острів*. У «Вольностях запорозьких козаків» Яворницький писав таке: «Жуків або Жучий, 2 версти 50 сажнів довжини і близько ½ версти найбільшої широчини; розміщений навпроти гирла річки Самоткані і колишнього села Григорівського, що стало тепер містом Верхньодніпровськом, з правої сторони і віток Верхнього Довжика й Нижнього Довжика ліворуч; як здається, цьому острові відповідає острів Поперечний з розпису 1697 року» (Яворницький, 2005). Зустрічаємо Жуків острів і на «Плані» Арапова.

Яворницький не дає етимології цієї назви, але спираючись на аналогічні топоніми досліджуваної місцевості, найбільш ймовірно вона походить від представників комах ряду твердокрилих (*Coleoptera*), якогось із видів *жуків*, що зустрічалися на цьому острові, а можливо, і на прилеглий території. На користь останнього свідчить народний оронім *Жуківський Яр*. Проте, на топографічних картах радянського періоду, а також на лісовпорядних планах назва подається спочатку як *ур. «Жукова»*, а потім «*урочище Жукова*», що може викликати асоціації з радянським маршалом Г. К. Жуковим.

У «Вольностях запорозьких козаків» представлено найповніший перелік

малих озер Верхньодніпровщини, що знаходилися в дніпрових плавнях і нині втрачені: *Розсохувате, Векла, Криве, Фурсикове, Поперечне, Прогноєве, двос Кущуватих, Стрільцеве, Вовшине, Килинине, Сідаківське, Ревуче, Менк, Довге, Братське, Шийкове, Криве, Калиногузове, Стеникове, Мійгове і Прогной, Піщане і Скрилеве, Невидиме, Довжик, Конопляне, Клодувате, Матушине, Кутювате, Рудникове, Лазнище, Розсохувате і Скрипайка, Горіхувате*. Також досить детально представлено балки-притоки Дніпра першого порядку: *Свідківська, Глиняна, Михайлівська і Довжик, Плоска, Калужина, Бородаєва, Колесникова й Гарасьчина, Торкашева, Кузьмин Яр, Верхня Щурівська, Бошна*. Усі вони існують у ландшафті й понині, проте назви не скрізь збереглися. Так, балка *Торкашева* нині відома як *Самоснівська*, балка *Бошна* трансформувалась у *Бочну*.

Справжня плутанина виникла з оронімом балка *Свідківська*. Яворницький чітко локалізує його «нижче річки Омельника й урочища Ревучого на Дніпрі» (Яворницький, 2005, с. 142). На плані генерального межування Верхньодніпровського повіту (Соколов, 1790) вона значиться як «*річка Свидовок*» – притока Дніпра першого порядку. Її географічне положення дає підстави вважати, що саме вона, скоріш за все, й була Мосовою долиною з карт Боплана, Блау і Сансона (Сизенко, 2020). Проте, в атласі Ріцці Занноні значиться поселення *Swudowka* (Свидівка) на лівому березі р. Самоткань, а сама назва *Свидівок* стосується безпосередньо Самоткані. Жодне інше літературне чи картографічне джерело не згадує це поселення.

Зважаючи на подібні картографічні помилки Ріцці Занноні, суперечливим є питання локалізації Старої козацької січі (*St. Kozac Sicza*) в урочищі Щурівському (Харлан, 2018), хоч на користь цієї гіпотези говорить оронім *Романкова гора*, донині збережений в назві однієї з околиць м. Кам'янське.

Висновки. Творча спадщина Дмитра Яворницького – оригінальне і самобутнє явище, що є культурним надбанням не тільки історичної, а й географічної науки. Зібрана та систематизована Яворницьким народна топоніміка є невичерпним джерелом краєзнавчих досліджень, а питання їх локалізації, зважаючи на зміни географічного ландшафту, залишається одним із найбільш дискусійних. У майбутньому перспективним вважаємо більш детальне вивчення «втраченої» топоніміки Верхньодніпровщини із залученням не лише картографічних, а й історіографічних матеріалів.

Бібліографічні посилання

- Арапов, Е., 1780. *1. План реки Днепра с разделением островов, значащихся под красками деревянною к Новороссийской, а светлозеленою к Азовской Губернии. Сочинен февралю... дня 1780 года. Оригинал подписал Пример Майор и Землемер Егор Арапов.*
- Вавричин, М. Г., 2000. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України І. Боплана 1650 р. *Картографія та історія України: зб. наук. праць*, с. 258–330.
- Жукевич, В. А., 1968. *Общая топонимика: учеб. пособие*. Минск: Вышэйшая школа.
- Купач, Т. Г., 2010. Топонімія як мовний образ території України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*, вип. 21, с. 148–156.

Макарова, Е. В. & Дмитриева, Л. М., 2001. Пространство и топонимическая личность. *Язык и культура Алтая*, с. 35–40.

Сизенко, О. В., 2020. У пошуках Мосової долини: локалізація топонімів природних об'єктів Верхньодніпровщини у картографічних творах XVII–XVIII століття. *Верхньодніпровські Обрії*. Місце видання невідоме: автор невідомий, с. 166–178.

Соколов, І., 1790. *ПГМ Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии*.

Харлан, О., 2018. Стара козацька січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.*, с. 40–46.

Шкляєва, Н. В., 2005. *Народна топонімічна проза Західного Полісся: синхронічний аспект*, Луцьк: Редакційно-видавничий відділ ЛДТУ.

Яворницький, Д. І., 2005. *Твори: у 20 т. Т. 2: Вільності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис*. Запоріжжя: ТАНДЕМ-У.

Beauplan, G. L. V., 1660. *Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Provinces comprises entre les Confins de Moscovie et les Limittes de Transilvanie*. [Рисунок] (Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans.).

Blaeu, W., 1662. *Tractus Borysthenis vulgo Dniepr et Niepr Dicti, à Kiovia ufque ad Bouzin*.

Homann, J. B., 1720. *Ukrania quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae*.

Rizzi-Zannoni, G.-A., 1772. *Carte de la Pologne: Divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts, construite d'après quantité d'arpentages d'observations, et de mesures prises sur les lieux*. (Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans).

Sanson, G., 1674. *La Russie Noire ou Polonoise qui Comprend les Provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Polodie divisees en leurs Palatinats Vulgairement Connues sous le Nom D'Ukraine ou Pays Des Cosaques*. (Library of Congress Geography and Map Division).

Seutter, M., 1742. *Amplissima Ucraniae Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem*.

Шляхами Д. Яворницького: польові дослідження Олени Апанович

Світлана Бережна

доктор філософських наук, професор

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002

Постановка проблеми. Козаччина – одна з героїчних і славних сторінок багатовікової української історії. В середині 50–70 рр. ХХ ст. козацька тематика «запліднила ... думки і почуття мільйонів українців». І вагому роль тут посідає історик, архівіст, письменниця Олена Апанович, що об'єднала етнографів, істориків, краєзнавців. Науковиця значну увагу приділяла не тільки вивченню історії українського козацтва, а й збереженню та популяризації пам'яток козацької доби. Відомий історик Ю. Мищик наголошує на значущості та результативності її пам'яткоохоронної роботи (Мищик, Ю., 2004, с. 438–441). Вона була серед основних ідеологів збереження козацької спадщини та згадується у 1960–1970 рр. серед провідних діячів «Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» (УТОПІК) (Бойко, Л. О., 2010, с. 56–59).

Виклад основного матеріалу. За дипломом – Олена Апанович філологиня. Згідно з рішенням екзаменаційної комісії Харківського державного педагогічного інституту від 28 червня 1941 р., їй було присвоєно кваліфікацію «викладача і звання вчителя середньої школи». У 1945–1948 рр. науковиця навчалася в аспірантурі при Центральному державному

історичному архіві УРСР зі спеціальності «історія України», де розпочалась її «козацька біографія». «Я, як філолог за освітою, – згадувала Олена Михайлівна, – переступила поріг історичного архіву з дуже туманними уявленнями щодо історії українського козацтва й архівних фондів, а вийшла із нього козакофілом» (Апанович, О. К., 1995).

На становлення О. Апанович як дослідниці істотний вплив зробив її науковий керівник, учень Д. Яворницького – Кость Григорович Гуслистий. Саме він «...ввів мене в доти невідомий світ запорозького козацтва», – писала дослідниця (Апанович, О. К., 1995, с. 197). К. Гуслистий запропонував Олені Михайлівні тему дисертації: «Запорізьке Військо, його устрій та бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років» на основі Архіву Коша Запорозької Січі». Саме тому, на думку Валерія Смоля, в її ранніх творах відчутний вплив її вчителя К. Гуслистого.

Одночасно Віталій Яремчук у своїй монографії веде мову про О. Апанович, як про наслідувачку «концепції історіософії степового лицарства, притаманної для Д. Яворницького» та прихильницю ранньомодерного походження української нації з наголосом на етнопсихологічних чинниках (Яремчук, В., 2009, с. 473–474). Отже, це свідчить про спадкоємність історіографічного процесу (Удод, О., 2015, с. 237).

Олена Апанович зазначала в одній із автобіографій, що мала «провідною зорею», заповітом слова свого «духовного батька», яким вона вважала Дмитра Яворницького: «Моїм правилом у житті було – працєю, працєю, не здивляючись вперед і не озираючись назад, працєю, не сподіваючись ні звідки, ні від кого ні нагороди, ні похвали; працєю доти, поки служать тобі руки, і доки б'ється живе серце у твоїх грудях; працєю на користь свого народу і на пожиток краю, який тобі дорогий» (Яворницький, Д. І., 1990).

Теоретичне опрацювання джерел та літератури з історії козаччини О. Апанович поєднувала з польовими дослідженнями місць знаходження Запорозької Січі, що були предметом дослідження Дмитра Івановича Яворницького (Яворницький, Д. І., 1990, с. 97–142). Олена Михайлівна у 1951 р. як молодший науковий співробітник Нікопольської експедиції проводила польові дослідження на території Чортомлицької, Микитинської, Нової та Базавлуцької січі. Олену Апанович розмістили в канцелярії Нікопольського музею (Савченко, С.). Насамперед Олена Михайлівна ознайомилась з експонатами музею, що були описані Д. Яворницьким (плащаниця із запорозької церкви, портрети козаків Шиянів, аналой, інкрустований слоновою кісткою, черепахою та перламутром). Але з сумом визначила, що значної частини речей, пов'язаних із Запорозькою Січчю, що були описані Д. Яворницьким, у музеї майже не було. Місто Нікополь науковиця описує як місто, де панує запорозький дух, де багато згадують про козаків та спостерігається «...шанобливе ставлення в оповіданнях онуків до своїх дідів» (Савченко, С.).

В експедиції при дослідженні Базавлуцької Січі (біля с. Капулівка) дослідники знайшли козацькі пам'ятки – уламки кераміки, залізний шлак,

залишки люльки. У самій Капулівці історики оглянули могилу Івана Сірка, що зберегла такий вигляд, який зафіксував Д. Яворницький, відвідали корчму, де жила Оксана Забутна, яка пам'ятала Д. Яворницького, що «...дідів... розпитував про запорозьку давнину». Згодом експедиція відвідала село Покровське, визначила долю згаданих у Д. Яворницького козацьких сволоків (виявилось, що він їх вивіз у свій музей), оглянули колишню запорозьку гавань (на той час це було вже затягнуте ряскою озеро) (Савченко, С.). Дослідники під час польових досліджень також збирала й усні свідчення про козацькі часи.

Висновки. Отже, Олена Апанович є зразком використання традицій і підходів, сприйнятих від свого вчителя К. Гуслистого, який перейняв історіографічну традицію Д. Яворницького та Д. Багалія, та була не тільки кабінетним працівником, але й практиком, що реалізовувала найголовнішу місію, яку сформулювала для себе за часів незалежності – повернення історичної пам'яті українського народу.

Бібліографічні посилання

Апанович, О. К., 1995. Г. Гуслистий – історик України. Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: зб. ст. Дніпропетровськ, с. 196–198.

Бойко, Л. О., 2010. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, № 2, с. 56–59

Мицик, Ю., 2004. «Внучка» Дмитра Яворницького. *Історичний календар*. 2004 / упоряд. Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. Київ: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, с. 438–441.

Савченко, С. Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка . URL:

http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28711/1/S_Savchenko_K_4%28105%29_IPPO.pdf

Удод, О., 2015. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємін істориків і влади. *Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія* / відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ: НАН України, с. 233–274.

Яремчук, В., 2009. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*.

Острого: Вид-во національного університету «Острозька академія», 526 с.

Яворницький, Д. І., 1990. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. / з рос. пер. І. Сварник; упоряд. іл. О. М. Апанович. Львів: Світ, т. 1, 319 с.

Традиції Дмитра Яворницького в Дніпровській археології 70–90-х рр. ХХ ст.

Анастасія Струкулєнко

кандидат історичних наук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. 7 листопада 2020 р. виповнилося 165 років від дня народження науковця, письменника, культурного та громадського діяча, академіка Дмитра Івановича Яворницького. А 29 жовтня відсвяткувала свій 90-річний ювілей доктор історичних наук, професор Ірина Федорівна Ковальова. Між цими двома видатними вченими прослідковується

надзвичайно тісний, можна сказати спадковий, зв'язок: їх поєднує її величність Археологія, яка, за словами Людмили Григорівни Касян, «була особливою любов'ю Д. І. Яворницького», і про яку ще з дитинства мріяла Ірина Федорівна.

Мета дослідження полягає у висвітленні внеску новобудовних експедицій (Дніпробудівської під керівництвом Д. І. Яворницького та Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ф. Ковальової) у розвиток археології Подніпров'я.

Виклад основного матеріалу. Дмитро Іванович проводив археологічні розкопки на території Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Херсонської, Харківської, Чернігівської губерній, дослідивши понад тисячу курганів. У 1927–1932 рр. йому було доручено керівництво першою в СРСР новобудовною експедицією Наркомату освіти, створеною для дослідження археологічних пам'яток у зв'язку із будівництвом Дніпрогесу та затопленням порожистої частини Дніпра. Разом з ним в експедиції, з якою пов'язаний початок становлення системи організації охорони і вивчення пам'яток археології та історії на Україні, брали участь такі відомі археологи, як С. С. Гамченко, В. А. Грінченко, А. В. Добровольський, І. Ф. Левицький, М. О. Міллер, П. І. Смолічев та ін.

З найбільших відкриттів експедиції можна назвати: відкриття палеолітичної стоянки епохи Мустье і цілого ряду стоянок пізнього палеоліту, не відомих раніше, по Дніпру нижче Києва. Відкрито і вивчено безліч стоянок та інших пам'яток епохи неоліту і особливо бронзи. Для останньої є особливо важливим відкриття ряду кам'яних лабіринтоподібних споруд, кромлехів, менгирів та інших споруд з каменю. Відкриття полів поховань і характерної для них культури майже впродовж усієї обстеженої прибережної смуги. Відкриття пам'яток Салтівської (північнокавказької) культури. Знахідка і вивчення Кічкаського скарбу, який містив кількасот золотих прикрас. Ці відкриття, як і багато інших, мали велике значення для з'ясування основних питань доісторії і ранньої історії не тільки Придніпров'я і всієї Причорноморської степової смуги, а й для Східної Європи в цілому.

Експедиція збрала до 40 тис. предметів, близько 6 тис. негативів фотографічних знімків, зробила багато планів, креслень, малюнків, моделей давніх горнів і т. д., було зроблено до 20 вирізок з ґрунтом, поховань, палеолітичних вогнищ, монолітів з культурними шарами та ін. (Міллер, М. А., 1954).

Започатковані діяльністю Дніпрогесівської експедиції, археологічні роботи на новобудовах стали характерною рисою археології радянських часів. Вона відкрила нову сторінку в організації археологічних досліджень в умовах індустріального будівництва, що стрімко розгорталося на теренах країни. В умовах браку часу та кваліфікованих кадрів, нею були закладені основи нової методики досліджень та значно розширена джерельна база археологічної науки. Вперше було запроваджено дослідження давніх поселень кам'яної доби Надпоріжжя великими площами, прогресивні методики розкопок курганів тощо.

Наукові досягнення Дніпрогесівської археологічної експедиції збагатили археологічну науку на багато років уперед і значною мірою визначили подальше законодавство у галузі охорони та вивчення археологічних пам'яток у зоні будівельних робіт. Її організація та структура, критично осмислена та покращена, в подальшому слугувала зразком в організації наступних новобудовних експедицій.

1970–1980-ті рр. в Україні відзначені неосяжними за масштабами роботами з меліорації сільгоспугідь, що потребували проведення рятівних археологічних досліджень із залученням усіх наявних наукових археологічних установ та фахівців.

Рішенням Президії АН УРСР від 12 грудня 1971 р. проведення археологічних досліджень на новобудовах Дніпропетровської області було закріплено за Дніпропетровським держуніверситетом. У березні 1972 р. за угодою з Інститутом археології АН УРСР було укладено договір з Дирекцією будівництва зрошувальних систем у Дніпропетровській області про здійснення археологічних досліджень у зоні спорудження II-ї черги Фрунзенської зрошувальної системи, а в травні того самого року – створено постійнодіючу новобудовну археологічну експедицію як самостійний підрозділ у системі історичного факультету ДДУ (Ковалева, І. Ф., 1985). Незмінним керівником експедиції стала тоді доцент, зараз професор Ірина Федорівна Ковальова, яка протягом більше 30 років поспіль здійснювала археологічні дослідження нашого краю, відкриваючи його таємничу й захоплюючу давню історію для вдячних нащадків.

Не останню роль у цьому процесі відіграла наукова зацікавленість історією Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. під головуванням Д. І. Яворницького, за якою І. Ф. Ковальовою у 1971 р. було захищено кандидатську дисертацію (Ковалева, І. Ф., 1971). Вона визначила значною мірою внутрішню мотивацію дослідниці докласти зусиль до продовження нелегкої справи знаного, але несправедливо замовчуваного у ті роки вченого.

У дисертації Ірини Федорівни було докладно розглянуто не лише організацію експедиції, проблеми її фінансування та кадрового забезпечення, умови життя співробітників, а й головні наукові напрямки у дослідженнях пам'яток та внесок у відтворення давньої історії населення Степової України за доби каменю та палеометалу. Особливо підкреслено значення робіт на Дніпрогесі, котрі емпіричним шляхом визначали напрямки подальшої пам'яткоохоронної політики держави і сприяли створенню законодавчої основи для робіт на новобудовах. У цьому розумінні всі новобудовні експедиції є нащадками Дніпрогесівської.

Не стала винятком і експедиція ДДУ, головним результатом діяльності якої стало заповнення лакуни в археологічному вивченні давньої історії північностепового Подніпров'я, що існувала до початку її робіт. Одержані матеріали вперше дозволили послідовно простежити етнокультурний розвиток регіону від доби енеоліту (V–IV тис. до н. е.) до пізнього середньовіччя із максимальною повнотою та історичною послідовністю. Суцільне зональне дослідження археологічних пам'яток вивело регіон у число

найбільш вивчених. За період роботи експедиції було досліджено понад тисячу курганів, що містили більше 6000 поховань, які в культурному та хронологічному відношенні представляють майже всі етапи в історії населення регіону від доби давнього металу (енеоліту) до середньовіччя; а також ряд поселень неоліту та доби бронзи, які дали можливість наблизитися до вирішення дискусійних питань з етногенезу та хронології, соціальної та духовної культури давнього населення України. Розвідками були охоплені практично всі райони Дніпропетровської області, і це дозволило ліквідувати ряд білих плям на археологічній карті та істотно розширити джерельну базу (Ковалева, І. Ф., 2002).

Широкомасштабні роботи експедиції, а пізніше – створеної на її базі наукової лабораторії археології Подніпров'я, сприяли формуванню у ДДУ під керівництвом проф. І. Ф. Ковальнової наукової школи з археології України, до якої належать С. С. Волкобой, В. І. Костенко, З. П. Маріна, В. А. Ромашко, Д. Л. Тесленко, С. Л. Фещенко, В. М. Шалобудов та ін.

Внесок експедиції ДДУ до вивчення давньої історії Передістепа та північностепових районів Подніпров'я включає виділення І. Ф. Ковальновою постмаріупольської культури та пам'яток животиливського культурного типу, створення цілісної картини розвитку ямної культури, реконструкції соціальної організації та ідеологічних уявлень катакомбного суспільства, встановлення культурної специфіки ранньозрубних пам'яток Передістепа, виділених у маївський культурний тип, розробку схеми зміни населення південного Лісостепу та північностепових районів Лівобережної України в пізньому бронзовому віці, а також вивчення кіммерійських, скіфо-сарматських та кочівницьких пам'яток.

Не можна оминати увагою музейний напрямок діяльності розглянутих вчених. За роки перебування на посаді директора Катеринославського (потім Дніпропетровського) історико-археологічного музею Д. І. Яворницький перетворив його на скарбницю унікальних історичних пам'яток, всесвітньо визнаний культурний і науковий осередок та професійний консультаційний центр з питань організації музейної справи (Касян, Л. Г., 2015).

Значним досягненням археологів Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ф. Ковальнової стало створення повноцінної музейної експозиції Кабінету археології, побудованої виключно на оригінальних знахідках, яка висвітлює історію регіону від палеоліту до XVIII ст., доповнена різноманітними схемами й реконструкціями, забезпечує наочність та доказовість навчальних курсів з археології та давньої історії України. Важливо те, що усе в археологічній експозиції, від задуму до його реалізації, зроблено зусиллями викладачів-співробітників дослідницької лабораторії та студентів. Воронежський вчений Анатолій Пряхін назвав цю колекцію однією з «наиболее удачных вузовских музейных экспозиций в области археологии» (Пряхин, А. Д., 1993).

За словами Миколи Ковальського, «навчально-науковий кабінет з археології в Дніпропетровському національному університеті став класичним серед вузів України, його експозиція, як результат щорічних археологічних

розкопок на терені Подніпров'я, стала основою для оформлення на сучасному науковому, естетичному і музеологічному рівнях музейних експозицій і навчання молодих археологів. Він перетворився на базу проведення численних наукових форумів не тільки в даному регіоні, але й далеко за його межами» (Ковальський, М. П., 2000).

Висновки. Таким чином, самовіддана праця Д. І. Яворницького з археологічного вивчення нашого регіону була гідно продовжена І. Ф. Ковальновою та створеним нею дніпропетровським науковим осередком, завдяки чому були відкриті тисячі нових археологічних пам'яток, що дало можливість представити цілісну картину етнокультурного, економічного, соціального і духовного розвитку населення Північностепового Подніпров'я періоду енеоліту – бронзи, визначити основні етапи цього розвитку за археологічними культурами; вивчити особливості розвитку економіки та виробництва; зробити реконструкцію соціальних відносин та ідеологічних уявлень населення Передістепа.

Бібліографічні посилання

Касян, Л. Г., 2015. «Академік Дмитро Яворницький в аудіовізуальних документах ХХ ст. (до 160-річчя від дня народження)». *Архіви України*, № 5–6, с. 129–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2015_5-6_13

Ковалева, І. Ф., 1971. *Днепрогэсовская археологическая экспедиция НАРКОМПРОСА УССР 1927–1932 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06*. Дніпропетровськ, 289 с.

Ковалева, І. Ф., 1985. Итоги и перспективы работы новостроечной экспедиции Днепропетровского университета. *Тез. докл. науч.-практ. конф. «Археологические исследования в зонах мелиорации, итоги и перспективы их интенсификации»*. Ленинград, с. 21–22.

Ковалева, І. Ф., 2002. 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, с. 3–23.

Ковальський, М. П., 2000. Археологія – її головне життєве покликання. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, с. 16–19.

Миллер, М. А., 1954. *Археология в СССР*. Мюнхен, 161 с. URL: [http:// history-library.com/index.php?id1=3&category=arhiologiya&author=miller-ma&book=1954&page=27](http://history-library.com/index.php?id1=3&category=arhiologiya&author=miller-ma&book=1954&page=27)

Пряхин, А. Д., 1993. Археология в Днепропетровском университете. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, с. 4–9.

Традиції Дмитра Яворницького в музеології Кам'янського

Наталія Буланова

кандидат історичних наук

Музей історії міста Кам'янське

просп. Свободи, 39, м. Кам'янське, Україна, 51935

Постановка проблеми. Українському історичному, археологу, етнографу, археографу, краєзнавцю та громадському діячеві Д. І. Яворницькому присвячено чималий доробок наукової літератури. У працях М. Шубравської (Шубравська, М., 1972), М. Ковальського (Ковальський, М., 1991), О. Журби (Журба, О., 1991), Ю. Мицика (Мицик, Ю., 1995), Г. Швидько (Швидько, Г., 1995), С. Абросимової (Абросимова, С., 2000; Абросимова, С., 2003; Абросимова, С., 2005; Абросимова, С., 2007), С. Світленка (Світленко, С.,

2017), інших дослідників висвітлено його діяльність як збирача, охоронця й примножувача пам'яток духовної і матеріальної культури, глибокого знавця історії рідного краю. Д. І. Яворницький із розрізаних колекцій фактично створив Катеринославський історико-археологічний музей (нині – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького). За тридцять років перебування на посаді директора, упродовж 1902–1933 рр., вчений перетворив його на скарбницю унікальних історичних пам'яток, всесвітньо визнаний культурний і науковий осередок та професійний консультаційний центр з питань організації музейної справи. Сформовані Д. І. Яворницьким традиції вивчення історії локальної території та дослідження пам'яток історії та культури знаходять подальший розвиток на сучасному етапі, зокрема серед музейної спільноти Кам'янського.

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей використання творчої спадщини Д. І. Яворницького в сучасних умовах на прикладі діяльності Музею історії міста Кам'янського.

Виклад основного матеріалу. Розвиваючи ідеї Яворницького у науково-дослідній роботі, співробітники Музею історії міста Кам'янське продовжують опрацьовувати проблематику регіональних досліджень, започатковану вченим. Один з напрямів досліджень пов'язаний з історико-географічним вивченням території міста шляхом залучення нових, раніше не опублікованих, документальних джерел, записів усної історії у старожилів міста. Підсумком науково-дослідної роботи музею стало проведення щорічних науково-практичних конференцій «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини» у співпраці з Дніпровським національним університетом ім. Олеся Гончара, Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН України та випуск збірок матеріалів (Матеріали науково-практичної конференції, 2014; Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини, 2015; Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини, 2016).

У своїй науковій діяльності співробітники музею розвивають концепт Д. І. Яворницького про запорозьке козацтво в контексті сучасної теорії «місць пам'яті», вивчаючи топоніми козацької доби. Як встановлено, колишні козацькі слободи Романкове, Кам'янське, Тритузне, Карнаухівка були інтегровані до міського простору в різний час: Романкове та Тритузне – у 1938 р., Карнаухівка – у 2000 р. На території Кам'янського урбанізаційні процеси почалися у 1887 р. внаслідок будівництва Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством Дніпровського заводу. Поступово місцеве автохтонне населення – носії історичної пам'яті про козацтво, витіснилось на периферію громадсько-політичного й соціально-економічного життя. На руйнацію історичної пам'яті була направлена й усталена історіографічна традиція радянської доби починати історію міста Дніпродзержинська від будівництва Дніпровського заводу. У зв'язку з цим на історичній території колишнього села Кам'янське, майже повністю поглинутій Дніпровським металургійним комбінатом, виявлено лише окремі «місця пам'яті» запорозького козацтва. На тих територіях, що знаходяться на периферії

міського простору й практично не зазнали процесів урбанізації, ландшафтні маркери запорозького козацтва проявляють здатність до подальшої трансляції. Приміром, від козацької доби збереглися назви балок, могил, кутів у колишніх селах Романкове та Карнаухівка. Зібрані співробітниками Музею історії міста Кам'янське старожитні топоніми увійшли до топонімичного словника «Кам'янське та його околиці», що вийшов друком у 2010 р. (Кам'янське та його околиці, 2010).

Як відомо, Дмитро Яворницький, вивчаючи тему козацтва і збираючи музейну колекцію старожитностей, з особливим інтересом ставився до народної картини «Козак Мамай». Самого вченого сучасники нерідко наділяли рисами козака-характерника, вбачаючи в ньому образ козака Мамаю. Так, письменник О. Ільченко згадував: «Ще хлопцем будши, – мені тоді сповнилось років вісімнадцять, – їздив я до Катеринослава (як звали тоді Дніпропетровськ), щоб розпитати про Мамаю в Дмитра Івановича Яворницького, невипущого шукача запорозької старовини, найвизначнішого історика Січі...» (Сучасники про ..., 2006). У невеличкому домашньому музеї Яворницького хлопець побачив різних Мамаїв, зібраних Дмитром Івановичем, і почув про них незабутні історії від Козацького Батька. Колекція народних картин «Козак Мамай», зібрана Яворницьким під час керівництва Обласним музеєм, була найбільшою у свій час.

За прикладом вченого, Музей історії міста Кам'янське у науково-освітній та виставковій роботі звернувся до образу козака Мамаю як символу запорозького козацтва, започаткувавши у 2008 р. Всеукраїнський історико-культурологічний фестиваль «Мамай-fest». Визначення домінуючого фестивального символу обумовлене історією Кам'янського-Дніпродзержинська, територія якого включає колишні запорозькі слободи Романкове (XVII ст.), Кам'янське (1750 р.), Тритузне (1740 р.), Карнаухівка (1738 р.). Звичайно, до наших часів не дійшло і не могло дійти зображень першопоселенців – запорозьких козаків. Тому їхнім уособленням можна вважати збірний образ козака Мамаю: кобзаря-характерника, мандрівного запорожця, вояки й гультая, жартуна і філософа, бабія і ченця одночасно, тобто справжнього народного героя.

Нетлінний образ Козака Мамаю, близький кожній українській душі, став науковим і творчим лейтмотивом фестивалю. Основна мета фестивалю – інтерпретація мистецького першотвору у різних жанрах та варіаціях для створення українського простору. Це звернення у формі музейного дійства до історико-культурної спадщини українського народу з метою популяризації національних традицій, що склалися в Україні за козацьких часів. Музейне дійство, з огляду на його змістовну складову, відбувається в кількох естетичних вимірах: мистецькі твори та музейні предмети із закодованою в них пам'яттю народу, музика і співана поезія (народна творчість кобзарів), театральне та кіномистецтво. Відповідно, ці естетичні виміри знаходять конкретну форму і відтворення під час музейних заходів, створюючи гармонійний цілісний ансамбль. Простір фестивалю формується за принципом сакрального кола: учасники та гості набувають статусу творців території

національних традицій, історії і культури.

За час проведення фестивалів Музей історії міста накопичив значну кількість експонатів, насамперед предметів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, присвячених образу козака Мамає та козацькому минулому України (Козак Мамай, 2014). У перспективі – заснування інтегруючого центру у форматі музею образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва «Козак Мамай», який сприяв би формуванню національної ідентичності та культурно-духовному об'єднанню України на основі загального для всіх образу народного героя. Створення в місті унікального культурно-історичного об'єкта, що не має аналогів в Україні та світі, сприятиме розвитку туристичної інфраструктури міста і регіону та залученню туристичних груп.

Висновки. Отже, розвиваючи на сучасному етапі традиції музейної справи, започатковані Д. І. Яворницьким, співробітники Музею історії міста Кам'янське зосередились на науково-дослідній, науково-освітній та виставковій роботі. Для науково-дослідної роботи характерне домінування історико-географічного напрямку вивчення історії краю, продовження досліджень Д. І. Яворницького в контексті сучасної теорії «місць пам'яті». Розглядаючи важливий для Д. І. Яворницького образ козака Мамає в контексті семіотичної моделі культури, в музеї було розроблено концепт «Мамай-фесту» та у 2008 р. започатковано Всеукраїнський історико-культурологічний фестиваль. Колекція, що складається з автентичних та сучасних Мамаїв, буде покладена в основу нового Музею. Як писав у листі до відомого музейного діяча, фундатора і директора Херсонського краєзнавчого музею В. Гошкевича Д. Яворницький, «музей – це минуле, його історія, це душа, це – серце наших предків, а для нас – просторий храм, куди ми повинні входити з благоговінням, а виходити з глибокою повагою і палкою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди й чому повинні наслідувати і навчатися усі ми і майбутні за нами покоління, поки стоїть земля і світить сонце» (Епістолярна спадщина, 2005).

Бібліографічні посилання

- Абросимова, С., 2000. Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні (3 нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). *Київська старовина*, № 1, с.100.
- Абросимова, С., 2007. Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць*, вип. 5, Дніпропетровськ, с. 22.
- Абросимова, С., 2003. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття. *Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць*, вип. 2. Дніпропетровськ, с. 112.
- Абросимова, С., 2005. Дмитро Іванович Яворницький: образ ученого в контексті минулого і сучасного. *Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альм.* / ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, № 5 (43), с. 3.
- Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького, 2005. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; / за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ.

Журба, А., 1991. Д. І. Яворницький – етнограф. *Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого.* Дніпропетровськ, с. 44.

Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонімічний словник / авт.-упоряд. Н. Буланова, ред.-упоряд., Л. Кравцова, О. Самойленко, 2010. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 108 с. (Бібліотека «Каміон»).

Козак Мамай. Колекція образотворчого мистецтва майбутнього музею Мамаїв: альбом / кер. проекту: Н. Буланова, О. Скоп, 2014. Дніпропетровськ: ІМА-прес, вип. 1, 96 с.

Ковальський, М. П., 1991. Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі. *Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого.* Дніпропетровськ, 78 с.

Матеріали науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини»: зб. наук. пр. / редкол.: Н. М. Буланова (відп. ред.) та ін., 2014. Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 264 с.

Мищик, Ю., 1995. Д. Яворницький під наглядом ВКП (б) та НКВД. *Регіональне і загальне в історії.* Дніпропетровськ, с. 26.

Світленко, С. І., 2017. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр.* 2-ге вид. Дніпро: Ліра, 312 с.

Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. Микола Чабан, 2006. Київ: Ярославів вал, 236 с.

Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини: матеріали науково-практичної конференції, що відбулася під час VIII Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-фест» 5 червня 2015 р.: зб. наук. пр. / редкол.: Н. М. Буланова (відп. ред.) та ін., 2015. Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 224 с.

Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини: матеріали науково-практичної конференції, що відбулася під час IX Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-фест» 3 червня 2016 р.: зб. наук. пр. / редкол.: Н. М. Буланова (відп. ред.) та ін., 2016. Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 236 с.

Швидько, Г., 1995. Д. І. Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО. *З минувшини Подніпров'я.* Дніпропетровськ: Дніпро.

Шубравська, М. М., 1972. *Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність.* Київ: Наук. думка, 254 с.

Д. І. Яворницький у суспільному дискурсі сучасної Дніпропетровщини: особливості відзначення ювілею в умовах епідемії COVID-19

Юлія Пісчанська

*Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького
просп. Дмитра Яворницького 18, Дніпро, Україна, 49027*

Валерія Лавренко

кандидат історичних наук

*Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького
просп. Дмитра Яворницького 18, Дніпро, Україна, 49027*

Постановка проблеми. У 2020 р. виповнюється 165 років від дня народження та 80 років від дня смерті Д. І. Яворницького. Відповідно, ряд комеморативних заходів та заходів, спрямованих на популяризацію особистості у публічному просторі, були заплановані науковими та музейними

інституціями м. Дніпра. Однак епідемія COVID-19 та пов'язані з нею карантинні обмеження суттєво змінили характер відзначення ювілею. Як саме таке відзначення «в умовах соціальної дистанції» вплинуло на суспільний дискурс щодо постаті академіка Д. І. Яворницького на регіональному рівні ми і спробуємо розглянути в рамках цієї розвідки.

Мета дослідження полягає у розкритті специфіки заходів на пошану Д. І. Яворницького у 2020 р., зумовленої епідемією COVID-19, та впливу цих заходів на образ історика у середовищі широкого загалу Дніпропетровщини.

Виклад основного матеріалу. 13 березня у м. Дніпро було оголошено про введення жорстких карантинних заходів. Відповідно, робота переважної більшості установ (у тому числі закладів вищої освіти, бібліотек та музеїв) була призупинена та деяким з них вдалося налагодити виконання своїх функцій онлайн. Починаючи з 3 квітня 2020 р. у Дніпропетровському національному історичному музеї діяв щоденний онлайн-лекторій, ряд подій якого були присвячені постаті Дмитра Івановича, зокрема:

1. «Дмитро Яворницький: успіх усупереч» (6 квітня, лектор: завідувач відділу «Меморіальний Будинок-музей Д. І. Яворницького» Я. П. Тимошенко). Кількість переглядів – 1400.

2. «Дмитро Яворницький як модератор культурного простору Катеринослава» (4 травня, лектор – завідувач відділу історії місцевого самоврядування М. Е. Кавун). Кількість переглядів – 1200.

3. «Доля родини Яворницьких та будинку Яворницьких під час II світової війни» (10 травня, завідувачка відділу «Меморіальний Будинок-музей Д. І. Яворницького» Я. П. Тимошенко). Кількість переглядів – 413.

4. «Д. Яворницький та О. Польш: поєднані історією» (лектори: д.і.н. І. Кочергін та завідувачка відділу «Меморіальний Будинок-музей Д. І. Яворницького» Я. П. Тимошенко, 22 серпня). Кількість переглядів – 370.

Загалом можна сказати, що онлайн-формат дозволив поглибити знання про Дмитра Івановича власне серед і так підготовленої аудиторії. Зокрема, цей контент трансливався на сторінках Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького у Facebook, відповідно, він поширювався переважно серед підписників установи, тобто не був спрямований на численне збільшення людей, які принаймні на питання «Хто такий Д. І. Яворницький?» можуть дати більш інформативну відповідь, ніж «На його честь вулицю названо».

З 10 червня у місті було розпочато «адаптивний карантин», який передбачав суттєві обмеження щодо скупчення людей у приміщеннях, зокрема припис до 10 осіб у музейній залі суттєво обмежив виставкову та екскурсійну діяльність. Однак адаптивний карантин став певним викликом і «адаптація» до нових умов полягала у переміщенні основної маси просвітницьких заходів на вулицю, що зробило їх більш привабливими і впізнаваними саме для широкого загалу містян.

З 3 липня у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького було встановлено вуличний майданчик зі сценою, імпровізованою глядацькою залюю, екраном та бук-кроссингом, географічно

прямо навпроти пам'ятника Дмитру Івановичу. Багато з подій на цій локації були присвячені цій постаті, зокрема:

1. Урочистості в рамках вшанування пам'яті Д. Яворницького. В рамках заходу відбулися такі лекції: «Як відроджувалась пам'ять про Д. І. Яворницького», лекторка Валентина Лазебник, завідувачка відділом історії України XIV – поч. XX ст.; «Літопис Надпоріжжя – зберегти відбитки тисячоліть («наркомпросівська» експедиція Д. І. Яворницького)», лекторка Оксана Рутковська с.н.с музею; ««Осінь» патріарха: Дмитро Яворницький у 20–30 рр. XX ст.», лектор Максим Кавун, завідувач відділом історії місцевого самоврядування (5 серпня).

2. Поетичний вечір «Хроніки завтра», присвячений Д. І. Яворницькому як літератору (28 серпня).

3. Лекція «Перспектив Д. Яворницького: 100 років тому вперед» (лектор: с.н.с. М. Нудишук, 30 вересня).

4. Показ фільму під відкритим небом «Козацький батько». Режисер: Наталія Огородня. Сценарист: Микола Чабан, Наталія Огородня (7 жовтня) (Козацький батько, 2020).

Окрім діяльності вуличного лекторію, впізнаваності Д. І. Яворницького у міському просторі сприяла і діяльність проекту «Слово на стіні», який створив мурал, присвячений академіку за адресою м. Дніпро, проспект Д. І. Яворницького 18. Цей проект являє собою мистецьку інтервенцію у міський простір і привертає увагу до себе великої кількості перехожих, дозволяючи їм ознайомитися з цитатами Дмитра Івановича, висловлюваннями про нього, народними орнаментами, відтвореними за мотивами рушників з колекції історика.

Знаковим проектом, який робить постать Д. І. Яворницького близькою та зрозумілою для молоді, є серія одягу «Я сиджу вдома», розроблена компаніями «Dnipro Design» та «GaEVA Wear». Принтами для одягу є векторні портрети видатних діячів в історії краю – А. Фабра, О. Поля, Д. Яворницького та О. Блаватської у масках з хештегами #сиди_вдома та #вчи_українську_історію.

Серед орієнтованих на молодь проектів 2020 р., присвячених популяризації постаті Д. І. Яворницького варто назвати такі:

1. Видання коміксу за мотивами казок, зібраних Дмитром Івановичем на Подніпров'ї (презентація відбудеться найближчим часом).

2. Проведення квесту по території Дніпропетровського національного історичного музею, присвяченого 165-річчю від дня народження Д. І. Яворницького, з використанням додатку kahoot.

3. Випуск фільму «Характерник. Дмитро Яворницький», створеного компанією «Віател» у рамках серії «Гри Долі» за підтримки Українського культурного фонду, прем'єра якого відбулася 17 жовтня 2020 р. на 5 каналі (Характерник, 2020).

4. Випуск фільму «Козацький батько» компанією «Телетеатр» (Режисер: Наталія Огородня. Сценарист: Микола Чабан, Наталія Огородня).

5. Випуск програми «Ідемо в музей. Дніпропетровський історичний

музей» телеканалу «UA Культура» (10 жовтня 2020 р.) (Ідемо в музей, 2020).

Загалом можна констатувати, що епідемія COVID-19 не тільки трансформувала відзначення ювілейних дат, пов'язаних з постаттю Д. І. Яворницького (хоча прихильників «урочистості понад усе» вистачає навіть в умовах епідемії), а й розгорнула цілу «битву наративів» щодо того, ким був Дмитро Іванович у історії нашого краю. Умовно «дискутантів» можна поділити на два табори:

1. Табір «козацького батька». Прихильники цього наративу акцентують увагу переважно на козакознавчих дослідженнях Дмитра Івановича, на його діяльності, пов'язаній зі збиранням козацької старовини та популяризації історії козацтва. Подібні кліше «козацький батько», «характерник» тощо ви могли простежити по заголовках проєктів, названих у цьому тексті. Прихильникам цього табору часто властива надмірна глорифікація, ідеалізація постаті та тотальне відкидання ряду напрямів діяльності вченого (наприклад, збирання колекції старожитностей пізніх кочовиків, міжнародні наукові контакти, введення фемінітивів в українську мову тощо);

2. Табір «багатогранної особистості» репрезентує прагнення ряду істориків продемонструвати увесь комплекс археологічних, мовознавчих, історичних досліджень Д. І. Яворницького, його громадську, викладацьку діяльність, збирання колекції тощо. Для прихильників цього табору властиве толерування мистецьким ініціативам, спрямованим на «осучаснення» образу академіка.

Висновки. Отже, епідемія COVID-19 суттєво скоригувала плани по відзначенню ювілеїв Д. І. Яворницького, зробивши неможливими проведення традиційних виставок, конференцій, фестивалів. Однак саму епідемію варто розглядати, скоріше, як виклик для гуманітарної спільноти, яка швидко перепрофілювала просвітницьку діяльність у формат онлайн. 2020 р. відзначився тим, що ряд ювілейних проєктів, пов'язаних з постаттю Д. І. Яворницького, були спрямовані на популяризацію його образу серед молоді та збільшення впізнаваності академіка у міському просторі. В рамках річного відзначення ювілеїв спостерігалася битва публічно-історичних наративів щодо того, ким є Дмитро Іванович – «козацьким батьком» чи дослідником-енциклопедистом та інтелектуалом європейського рівня з відповідним колом зв'язків.

Бібліографічні посилання

- Ідемо в музей. Дніпропетровський історичний музей.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=IwEmtA01Tw4&feature=emb_logo
- Презентація фільму «Козацький батько Дмитро Яворницький».* URL: http://www.museum.dp.ua/news_1157.html
- Характерник. Дмитро Яворницький.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=uq1f6DeWl4s&feature=youtu.be&fbclid=IwAR2qB99sx8NKJHeLbWB1pfU4bOUvUeC_JXxyVNe-qrJx-Wh4OEPZwLA2Ad8

Д. І. Яворницький як історик Катеринослава¹

Ірина Вегеря

студентка II курсу історичного факультету
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Видатний український учений (етнограф, фольклорист та музеєзнавець) Д. І. Яворницький добре знаний як історик козацької доби, як автор тритомної «Історії запорозьких козаків» (Світленко, С. І., 2017; Ясь, О. В. 2013). Але, на жаль, він майже зовсім невідомий як історик Катеринослава, з яким був міцно пов'язаний як керівник і один із творців знакового культурного об'єкта – Обласного музею ім. О. М. Поля, нині – Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Майже чотири десятиліття Дмитро Іванович брав активну участь у культурно-освітньому та громадському житті міста, зробив значний і оригінальний внесок у формування його інтелектуального обличчя, історичної культури міського соціуму, у створення професійного цеху місцевих істориків (Журба, О. І., 2006).

Виклад основного матеріалу. У розпал сталінських репресій (1937) ним було написано «Історію міста Катеринослава», яка вийшла друком лише у 1989 р. з передмовою проф. М. П. Ковальського (Яворницький, Д. І. 1989). Як припускають, книжка була приурочена до 150-ї річниці з дня заснування міста Катериною II у 1787 р. Будучи надрукована більше ніж через півстоліття, вона майже відразу стала бестселером. Проте, не зважаючи на високу наукову репутацію автора та драматичну долю самого тексту, в дослідженнях, присвячених академіку та його творчості, ця монографія або ігнорується, або представляється як історіографічний курйоз, що стався внаслідок залякування українського вченого репресивним радянським режимом. Спробуємо розібратися чому в сучасній історіографії за цією працею Д. І. Яворницького закріпилася така репутація.

Хронологічно книжка охоплює час від російсько-турецької війни 1768–1774 до 1930-х рр. Структурно вона поділена на 10 розділів, які автор залишив безіменними. Спроба визначити критерії поділу тексту зможе наблизити до розуміння авторської концепції історії Катеринослава та її проблематизації як предмета наукового дослідження. Ці розділи можна означити таким чином: 1) причини ліквідації Запорозької Січі та імперське освоєння краю; 2) заснування міст на Півдні України та пошуки локації для розташування Катеринослава; 3) грандіозні плани Потьомкіна зі створення третьої столиці імперії; 4) подорож Катерини II 1787 р. до новоприєднаних південних земель та заснування Катеринослава на його теперішньому місці; 5) завершення подорожі Катерини II та початок будівництва Катеринослава; 6) Катеринослав-Новоросійськ при Павлі I, О. С. Пушкін у місті, спогади старожилів про

¹ Тези доповіді підготовлені в рамках міжнародного наукового проєкту «Практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу» (Central European University, Contemporary Ukraine Studies Program, CIUS, University of Alberta, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

Катеринослав початку XIX ст.; 7) духовне та освітнє життя міста; 8) міський ландшафт Катеринослава середини XIX ст.; 9) економічне та культурне піднесення краю в другій половині XIX ст., революційні події 1905 р.; 10) Катеринослав перед революцією 1917 р., місто за часів радянської влади.

Книга має великі хронологічні диспропорції, бо перша її половина присвячена розвитку Катеринослава наприкінці XVIII ст., коли князь Г. Потьомкін і Катерина II будували грандіозні плани по створенню на місці невеликої слобідки Половиці «третьої столиці Російської імперії». І хоча в цій роботі Д. І. Яворницький стисло представив історію козацьких поселень, що існували раніше на території Катеринослава та навколо нього, засновниками і творцями нашого міста названі російська імператриця та її фаворит.

У першому розділі він розглядав долю запорозького козацтва в контексті зусиль влади по інтеграції регіону до імперських структур, заселенню та господарському освоєнню краю. При глибокій симпатії до козацтва, Д. І. Яворницький не засуджував Катерину II за ліквідацію Запорозької Січі, а намагався зрозуміти причини цього кроку та аргументи влади. В історії міста Д. І. Яворницький намагався уникати власних оцінок, надаючи слово авторам численних записок, спогадів, свідчень, документальних джерел. При цьому, як правило, він демонстрував не одну точку зору, а позиції різних сторін. Наприклад, розповідаючи про подорож Катерини II на південь імперії 1787 р., він подає як захоплюючі враження її придворних, так і листи австрійського імператора Йосипа II та французького посла графа Сегюра, в яких звучала критика на адресу планів імператриці та організації самої подорожі.

Принципово важливо також і те, що провідне місце у книжці займають питання формування міського духовно-культурного ландшафту. Окремий сюжет присвячено О. С. Пушкіну в Катеринославі. Багато уваги приділено діячам мистецтва, науки та освіти, перебуванню у місті багатьох письменників, формуванню особливостей архітектури, релігійному життю. Серед розповідей про становлення місць пам'яті Катеринослава центральним сюжетом стала історія багатостраждального пам'ятника Катерині II. Цей пам'ятник можна розглядати як своєрідний образ самого міста, з величчю його початкових проєктів, більшість яких або не були реалізовані, або втілилися у життя зовсім не так, як було намічено.

Д. І. Яворницький склав своєрідний пантеон видатних діячів Катеринослава. З представників XVIII ст. до нього увійшли Г. Потьомкін, І. Синельников, Л. Глоба, з XIX ст. – Джон Юз та Олександр Поль.

До створення своєї книги Д. І. Яворницький залучив не лише широку джерельну базу, а й небагату на той час літературу своїх колег-істориків, таких як Гавриїл Розанов, А. Скальковський, К. Королькова та інших.

Особливої уваги заслуговує останній розділ книги, в якому коротко описано близьку історію. Варто зазначити, що Д. І. Яворницький виступив тут «піонером» у представленні радянського періоду історії міста, підкреслюючи серед його досягнень реалізацію давньої мрії – перетворення головної водної артерії України на судноплавну річку. Серед головних здобутків радянської влади він особливо підкреслював зміни в індустріальному освоєнні

Придніпров'я, які визначали нову якість міського життя, перетворюючи Дніпропетровськ у «славний український Манчестер».

У 1930-ті рр., коли в радянській історіографії утвердилося жорстко негативне ставлення до імперії як тюрми народів та території страждань народних мас, Д. І. Яворницький виявив у своїй праці неабияку наукову відвагу, підкреслюючи виняткову роль імперської влади у заснуванні і формуванні Катеринослава. Окрім того, історик, який все життя присвятив розробці історії запорозького козацтва, не зважаючи на особисті наукові пріоритети та народолюбські світоглядні переконання, не піддався спокусі розпочинати історію міста з козацьких зимівників, укріплень та сіл. Наприкінці книжки він спеціально наголосив на тому, що розкидані навколо Дніпропетровська численні сільські поселення, частина з яких походять з козацьких зимівників, лише через десятки років мають перспективу увійти до складу міської території.

Висновки. «История города Екатеринослава» – остання наукова праця у великому доробку академіка Д. І. Яворницького. Це найбільший науковий твір, створений ученим у нашому місті. Історія його написання і сам текст потребують глибокого наукового аналізу, але зараз вже зрозуміло, що написання цієї книги було досить сміливим і несподіваним кроком для ученого, для якого міська історія була новим, не освоєним дослідницьким простором.

Бібліографічні посилання

- Журба, О. І., 2006. Д. І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник*. Дніпропетровськ: НГУ, вип. 3, с. 147–154.
- Світленко, С. І., 2017. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві*. 2-ге вид. Дніпро: Ліра, 2017, 312 с.
- Яворницький, Д. І., 1989. *История города Екатеринослава*. Дніпропетровськ: Промінь, 197 с.
- Ясь, О. В., 2013. Яворницький Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України*. Т. 10. Київ: Наук. думка, с. 717–719.

Секція II

Військово-політичні та міжнародні аспекти історії Наддніпрянської України XVIII – XX ст.

Козацька старшина середини XVII – початку XVIII ст. в оцінці
В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського
Олена Богдашина

доктор історичних наук, професор

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002

Постановка проблеми. Проблема ролі політичної еліти у національному державотворенні завжди привертала українських істориків. Ця тематика стала особливо актуальною наприкінці XIX – на початку XX ст., в т.ч. через політизацію та більш пізнішу радикалізацію українського національного руху. Історія творення власної держави у середині XVII ст. та її подальшої розбудови, роль її очільників у цьому процесі стала для В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського, які були не лише науковцями, а громадськими та державними (як у випадку з М. С. Грушевським) діячами, стала маркером власних політичних переконань. Важливо також вяснити рівень сприйняття підходів В. Б. Антоновича до української державності та її еліти його найбільш відомим учнем. Тому **мета дослідження** полягає в порівнянні поглядів В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського на роль козацької еліти середини XVII – початку XVIII ст., її окремих представників.

Виклад основного матеріалу. Діяльність української козацької старшини середини XVII – початку XVIII ст., в т.ч. в особах гетьманів, завжди привертала увагу В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського. Праці двох видатних українських істориків рясніють характеристиками козацької еліти часів Гетьманщини та окремих її представників.

Правлячу еліту Гетьманщини В. Б. Антонович критикував за те, що «лівобережна старшина, цілком забувши і про автономні інтереси рідного краю, і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси» (Антонович, В. Б., 1991, с. 154). Показово, що М. С. Грушевський був не таким категоричним і вступив у відкриту полеміку зі своїм науковим керівником у рецензії на книгу В. Б. Антоновича «Бесіди про часи козацькі на Україні»: «Сказати, ... що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини... буде забагато. Були... егоїсти, запроданці, але закинути їй в цілоти повний брак політичних ідеалів не можна» (Грушевський, М. С., 1898а, с. 13).

Пізніше М. С. Грушевський дійшов висновку, що Богдан Хмельницький та старшина у боротьбі за власні інтереси, «не хочаючи тої революції», «непомітно проробили з народними масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стало підставою Нової України і перерисувало карту Східної Європи» (Грушевський, М. С., 1997, т. 9, кн. 2, с. 1501). Проте, зазначав учений, «цілком не здібні були порухуватися з її значінням

і наслідками» (Грушевський, М. С., 1997, т. 9, кн. 2, с. 1501). За допомогою численного фактажу М. С. Грушевський доводив, що гетьман Богдан Хмельницький не опікувався інтересами народу: «Для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі... племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії... , але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України... В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про заховання території... Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись понести її на неприятельську, навіть коли і мав на се змогу» (Грушевський, М. С., 1997, т. 9, кн. 2, с. 1496).

Будучи лідером української народницько-позитивістської історіографії, В. Б. Антонович підкреслював часті випадки протистояння між старшиною та простими козаками, подібність інтересів останніх та селянства: «*Козацький стан* (курсив автора. – О. Б.) був завжди солідарний із селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної людини, право володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільнім та церковнім житті» (Антонович, В. Б., 1991, с. 66). Водночас, аналізуючи соціальні рухи того часу, В. Б. Антонович називав керівників «кожного народного руху» виразником «тих переконань, того морального капіталу, яким володіє маса, і ширше її підготовки він ні сам піти, ні тим більше повести її не може» (Антонович, В., 1883, с. 425). «Успіх діяльності Хмельницького» він пояснював «ставленням його до маси народонаселення», наголошуючи при цьому на його «видатних здібностях» (Антонович, В., 1999, с. 101). До останніх учений відносив «безсумнівні природжені військові дарування», фінансові здібності, стійкість та винахідливість гетьмана (Антонович, В., 1999, с. 101), які «могли лише допомогти успіху справи, полегшити технічні його подробиці, але не могли створити тієї неподоланої народної сили, яка з неймовірною самопожертвою та зусиллями забезпечила бажаний для народу наслідок боротьби» (Антонович, В., 1999, с. 101).

Причину невдачі політики гетьмана історик пояснював не його власними помилками, а станом розвитку українського суспільства досліджуваного часу. На середину XVII ст., за його оцінкою, український народ «не перебував на такому ступені розвитку, за якого шляхом критики та розумової праці відкидаються напрацьовані історією форми побуту та створюються нові, кращі» (Антонович, В., 1883, с. 424). В. Б. Антонович називав Б. Хмельницького «лише одним з багатьох синів свого часу і свого суспільства» (Антонович, В., 1883, с. 424). Через це, на думку історика, «неможливо йому ставити в особисту вину те, що було результатом культурної нерозвинутості маси, на чолі якої доля його висунула» (Антонович, В., 1883, с. 424).

Подібні оцінки про Б. Хмельницького та козацьку старшину висловлювали й учні В. Б. Антоновича. Наприклад, на думку М. С. Грушевського, «слабою стороною» Б. Хмельницького було «нерозумінне потреб народних мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій» (Грушевський, М., 1898б, с. 28). Пізніше історик неодноразово буде оцінювати

саме з точки зору корисності для народу діяльність П. К. Конашевича-Сагайдачного (Грушевський, М. С., 1995, т. 7, с. 373), Богдана Хмельницького (Грушевський, М. С., 1997, т. 9, кн. 2, с. 1496, 1500–1501, 1504–1508 та ін.) та інших українських лідерів. М. С. Грушевський високо оцінював Б. Хмельницького: «Обдарований полководець, геніальний... адміністратор, умілий політик-дипломат», зазначаючи при цьому, що гетьман «не піднімався над рівнем політичних та суспільних поглядів середовища, що виростило його» (Грушевський, М. С., 1990, с. 179).

Високу оцінку В. Б. Антонович давав тим представникам козацької еліти, які, на його думку, мали далекоглядну стратегію державної незалежності: «Талановитим політиком зветься той чоловік, котрий у своїй діяльності береться за досягнення такої мети, яку у тім часі можна досягнути. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу і повинен уміти вичекати такого зручного часу, коли зможе найкраще виконати свої заміри» (Антонович, В. Б., 1991, с. 155 прим.).

М. С. Грушевський фактично дотримувався подібних підходів. Учений високо оцінював тих представників козацької старшини, яких вважав носіями державницької ідеології (насамперед Б. Хмельницького, П. Д. Дорошенка та І. С. Мазепу). Зокрема, М. С. Грушевський характеризував П. Д. Дорошенка як одного з останніх прихильників ідеї самостійності Гетьманщини: «Це був останній сподвижник Хмельницького, останній представник гуртку автономістів, який виховав ідею самостійної української держави. Своєю настирливістю та незламністю в очах сучасників він довів цю ідею до абсурду» (Грушевський, М. С., 1990, с. 225).

У лекціях з історії козацтва В. Б. Антонович підкреслював саме культурність, освіченість («найбільш освічений серед українських діячів») та патріотизм («справжній політик») І. С. Мазепи на протигагу іншим гетьманам (Антонович, В. Б., 1991, с. 155). Водночас дослідник висловив певні застереження: «Правда, він часто помилявся у своїх рахунках, але все ж він був одним із видатніших політиків свого часу... він був дуже ширим і гарячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю. Але, прямуючи до неї, він помилявся у виборі шляху: він цілком не вважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом» (Антонович, В. Б., 1991, с. 155). Історик пояснював невдачу І. С. Мазепи тим, що «звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не вважав на народні бажання» (Антонович, В. Б., 1991, с. 157).

М. С. Грушевський, навпаки, стриманіше оцінював І. С. Мазепу. Найбільш відомий учень В. Б. Антоновича характеризував так І. С. Мазепу та перші роки його гетьманування: «Шляхтич за народженням та вихованням..., що доволі випадково опинився у козацькому війську та навряд чи шукав у ньому чогось іншого, ніж особистої кар'єри, новий гетьман подібно до свого попередника був дуже сумнівним надбанням для Гетьманщини... Людина здібна та честолюбна, але занадто ухильна та обережна, яка занадто враховує усякий ризик та небезпеку для

свого „я”, бюрократ та дипломат за складом понять та темпераментом, він мало годився для самостійної, відповідальної ролі політика» (Грушевський, М. С., 1990, с. 230). М. С. Грушевський підкреслював, що у народі І. С. Мазепу не любили «як протектора старшини, представника та винуватця все зростаючої залежності селянського населення та рядового козацтва від поміщиків-старшин, посиленого оподаткування...» (Грушевський, М. С., 1990, с. 232).

Висновки. М. С. Грушевський, в основному, підтримував підходи В. Б. Антоновича. Водночас іноді в оцінках ролі як у цілому козацької старшини, так і окремих гетьманів найбільш відомий учень відкрито полемізував з науковим керівником своєї магістерської дисертації.

Бібліографічні посилання

- Антонович, В. Б., 1991. *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро.
Антонович В., 1883. [Рец. на кн.: Буцинский П. Н., 1882 О Богдане Хмельницком. Х.: Тип. М. Зильберберга]. *Киевская старина*, кн. 2, с. 417–428.
Антонович, В., 1899. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, кн. 13, с. 100–104.
Грушевський, М. С., 1995. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка, т. 7.
Грушевський, М. С., 1997. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка, т. 9, кн. 2.
Грушевський, М. С., 1990. *Очерк истории украинского народа*. Киев: Лыбидь.
Грушевський, М., 1898а. Примітки до історії козащини з поводу книжки “Бесіди про часи козацькі на Україні”. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, кн. 2, с. 1–14.
Грушевський, М., 1898б. Хмельницький і Хмельниччина: іст. ескіз. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, кн. 3–4, с. 1–30.

Постать Богдана Хмельницького у науковому доробку Я. Р. Дашкевича

Анастасія Сопельняк

аспірантка кафедри історії України

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Алчевських 29, Харків, Україна, 61002

Постановка проблеми. З кінця ХХ ст. в умовах глибоких трансформацій, які пережила українська держава, відбувся сплеск зацікавленості до Національно-визвольної війни 1648–1657, до постаті Богдана Хмельницького та держави українського козацтва. Спостерігалася активізація не тільки в середовищі істориків, а й у політиці. З'явилися нові інтерпретації та підходи до формування образу гетьмана в історичній пам'яті. Я. Р. Дашкевич одним із перших вдався до переоцінки радянської інтерпретації.

Мега дослідження полягає у аналізі постаті Богдана Хмельницького в сучасній українській історіографії на прикладі наукової спадщини Я. Р. Дашкевича.

Виклад основного матеріалу. В Україні 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. стали добою відмови від радянської пропаганди в історії та пошуку нових підходів. Це дало змогу сучасним історикам створити новий погляд на внесок Богдана Хмельницького в історію.

На початку 90-х рр. XX ст. з'явилася ґрунтовна стаття Я. Дашкевича про формування клану Хмельницьких. У 2007 р. історіограф писав про батька Богдана Хмельницького – Михайла Хмельницького, його соціальне походження. Історик з'ясував, що в листопаді 1627 р. йшлося про викуп «шляхетного» Михайла Хмельницького (названого в документі Хмелецьким) за 500 дукатів (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 109).

У своїх дослідженнях вчений торкнувся й освіти Б. Хмельницького, тому що це питання досі залишається відкритим. Сучасні українські історики дотримуються поглядів, що спершу Богдан навчався у школі при одному з київських монастирів, а згодом – в єзуїтському колегіумі у Львові чи Ярославі. Натомість вчений (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 109) писав лише про освіту, здобуту у Львівському чи Ярославському єзуїтському колегіумі. Вчений наголошував, що варто «шукати слідів Богдана у звітних матеріалах колегій, які, треба думати, зберігаються в центральному архіві Єзуїтського ордену – бо колегії були зобов'язані щорічно подавати списки учнів (часом із докладнішими даними) до свого центру» (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 110), однак таких даних немає.

Історик (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 101) ґрунтовно вивчав сім'ю та оточення гетьмана, беручи за основу знову дослідження І. Крип'якевича. Дашкевич виділяв дві напрями стратегії Богдана Хмельницького: гетьман «використовував безпосередні та опосередковані родинні зв'язки для утворення кола близьких довірених осіб, які обіймали високі посади у військово-цивільній адміністрації, у військовому командуванні та використовувалися на дипломатичній службі»; «проводив свідому сімейну політику, зміцнюючи за її допомогою (шляхом шлюбів, зокрема) свій вплив на старшинську верхівку та розвиваючи концепцію позаукраїнських (Молдавія, Трансильванія, Росія) династичних зв'язків» (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 107). Тобто вчений проводив паралель з подібністю поведінки Богдана Хмельницького та інших правителів ранньомодерних часів.

Не оминув Ярослав Романович дослідження герба Б. Хмельницького та його клейнод. Вчений першим проаналізував повний гетьманський герб, уміщений у літописі Самійла Величка, на рівні проблеми встановлення турецького протекторату над Гетьманщиною (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 111). Також слід звернути увагу на дослідження символів влади – прапора та булави, а також зброї.

Вчений проаналізував перебування гетьмана в турецькому полоні, де він «опанував» турецьку мову, згадки про участь у козацькому повстанні 1637–1638 рр., перебування у складі козацького посольства у Варшаві в 1646 р., зустріч з королем Владиславом IV, конфлікт із Д. Чаплинським за славнозвісний хутір Суботів (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 109).

У сучасній українській історіографії розглядаються зовнішньополітичні зусилля гетьмана крізь призму не тільки забезпечення умов для успішного ведення війни з Варшавою, а й легітимації держави. Активні дипломатичні взаємини з Кримом, Туреччиною, Молдовою, Валахією, Трансильванією, Московією, Швецією, особливо після 1654 р., вчений розглядав як свідчення

того, що гетьман мав «дипломатичне і політичне визнання держав» (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 121).

Ставлення Богдана Хмельницького до ідеї прийняття турецького протекторату вбачають як негативне. Гетьман волів обмежитися мінімальним використанням турецького чинника, однак частина старшини висловила згоду. Й сам Б. Хмельницький станом на 1653 р. змінив думку: «Серед старшини визрівало переконання у необхідності, урешті-решт, прийняти протекцію Порти чи Московії. До цього, вочевидь, уже почав схилитися й сам гетьман», «протурецькі тенденції в Україні міцніли», на це наголошував і сам історик (Дашкевич, Я. Р. 2007, с. 26–33).

Ярослав Романович вважав, що турецька протекція дала б Україні відпочинок для завершення процесу державотворення. І це змінило б геополітичну ситуацію в регіоні: «Отже, якби Україна могла тоді отримати з десять років передишки для розбудови сильної держави, щоб протидіяти ідеї збирання руських земель, щоб зупинити експансію Півночі в напрямі Балкан і Чорного моря і т. д., історія могла б покотитися іншим шляхом» (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 119).

У 2004 р. дослідник проаналізував формуляр та зміст Березневих статей, та визнав дані документи – привілеєм (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 119). На думку вченого, Богдан Хмельницький розумів систему укладання договорів та навмисне добивався від царя саме такого документа: привілей – це внутрішньодержавний акт, і в такий спосіб було б підкреслено повну емансипацію України від Речі Посполитої. З іншого боку, надання переваги привілею, а не договору, відповідало інтересам Б. Хмельницького, який не бажав навіки прив'язуватися до Москви, бо полегшувало вихід з переяславсько-московської системи. «Це може звучати парадоксально, – писав Я. Дашкевич, – але оскільки московська сторона не вважала себе зобов'язаною й обмеженою привілеями-жалуваннями, то українська сторона – за відсутності підписаного двостороннього договору – не почувалася обмеженою та зобов'язаною. Бо й жалування-привілеї можна було приймати або не приймати, їх можна було порушувати, ними можна було нехтувати, особливо тоді, коли жалування існували лише на папері» (Дашкевич, Я. Р., 2007, с. 119).

Висновки. Образ Богдана Хмельницького в науковому доробку Я. Р. Дашкевича є відображенням різних аспектів його діяльності – від військово-політичного до повсякденного життя. Дослідник зазначає, що гетьман досить обережно ставився до гасла незалежної України, добре розуміючи небезпечність такого кроку за тодішніх політичних умов. Можна зазначити, що в політичній програмі Богдана Хмельницького поєднувалися традиційні і новаторські ідеї, вона являла собою синтез демократизму охлократичного типу, авторитаризму та ідеї релігійного відродження. Вчений приходить до висновку, що дослідження постаті гетьмана дає поштовх зростанню національної та державницької самосвідомості українського народу. В цілому це збігається із сучасним трактування тогочасних подій.

Бібліографічні посилання

Дашкевич Я. Р., 2003. Турецька орієнтація XVI – XVII ст. в Україні. *Україна і Туреччина. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької республіки. 10–12 листопада 2003 р.* Київ: Ін-т історії України НАН України, с. 26–33.

Дашкевич Я. Р., 2007. Клан Хмельницьких. *Постаті.* Друге, виправл. й доп. вид. Львів: Тип. Піраміда, с. 99–118.

Дашкевич Я. Р., 2007. Хмельницькіана. *Постаті.* Друге, виправл. й доп. вид. Львів: Тип. Піраміда, с. 108–117.

Дашкевич Я., 2007. Переяслав 1654: ще три настирливі питання. *Постаті.* Друге, виправл. й доп. вид. Львів: Тип. Піраміда, с. 119–123.

Практики паланкових полковників у захисті території Кодацької паланки (1750–1760 рр.)

Олег Репан

кандидат історичних наук, доцент

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Паланковий полковник як посадова особа, коло його діяльності не є terra incognita для вітчизняної історіографії. Водночас, більш пильно придивившись до стану справ, можна зауважити цікаву річ – ключовими для розуміння паланкового життя та, зокрема, фігури полковника, залишаються роботи класиків – А. Скальковського (Скальковський, А. О., 1994), Д. Яворницького (Яворницький, Д. І., 1990), М. Слабченка (Слабченко, М. Є., 1999). Створено канон, який розглядає функціональні обов'язки паланкового полковника узагальнено. На нашу думку, такий канон вимагає уточнення. Паланки Війська мали суттєві особливості, природно-географічні умови і близькість/віддаленість до різного роду сусідів створювали суттєво відмінний уклад життя і обумовлювали різні завдання, що поставали перед полковником. Виходячи з цього, наші уявлення про діяльність паланкового полковника за доби Нової Січі загалом варто формувати на основі аналізу випадків, кейсів окремих паланок, причому це дасть нам розуміння як тих теоретичних вимог, які ставив Кіш перед полковником, так і реальних практик, що існували у звичайному житті запорозької паланки. Однією зі складових обов'язків паланкового полковника був контроль над територією, її захист від зазіхань сусідів.

Мета дослідження. З'ясувати, в який спосіб кодацькі полковники протистояли зазіханям Новослобідського полку на землі паланки.

Виклад основного матеріалу. Територія Кодацької паланки розташовувалась між Дніпром, верхів'ями Базавлуку та Інгульця та Тясмином. Після створення Нової Сербії та Новослобідського полку значні обсяги земель на півночі паланки відійшли до цих структур (Яворницький, Д. І., 1990, с. 160–161). Кодацькі полковники і Січ вели запеклі суперечки за землі сучасної Верхньодніпровщини, та врешті мусили поступитися (Скальковський, А. О., 1994, с. 341).

Не будемо докладно зупинятися на тому, що саме на запорозькі землі було оселено Новосербію та Новослобідський полк, та змагання Коша у відстоюванні прав на території, що докладно висвітлено у роботах О. Посунько (Посунько, О. М., 1998) та С. Дідика (Дідик, С. С., 2006). Наразі нас цікавлять саме дії кодацького полковника, який був виконавцем тієї реальної політики, за допомогою якої Січ намагалася зупинити експансію новоутворених Російською імперією структур. Кіш вважав, що і Самоткань, і Домоткань, і терени вище по Дніпру належать запорозцям за давніми правами, бо вони «... тамо свої кишла імени» (Справа про взаємні наїзди..., 1756–1762, 1764–1765, арк. 40).

Силове недопущення представників Новослобідського полку на територію Кодацької паланки цілком могло бути ініціативою самого полковника. Так сталося на початку 1756 р., коли Наум Гненний відреагував на повідомлення про появу чужаків у лісах над Самотканню. Паланковий осавул конфіскував сокири і волів, а полковник Гненний вже постфактум звернувся до кошової старшини із запитом про вірність своїх дій. Очевидно, керівна верхівка Коша вже сформулювала саме такий практичний алгоритм відповіді, тому дії полковника цілком схвалили, порекомендувавши на додачу бити впійманих киями. Своє майно вони могли отримати тільки у разі викупу (Справа про взаємні наїзди..., 1756–1762, 1764–1765, арк. 1–2).

Аналогічний рейд для протидії новослободжанам проводив у вересні 1756 р. кодацький полковник Степан Мовчан. Він зібрав команду з трьох десятків козаків і займався конфіскацією овець у мешканців Пушкарівки. Щоправда, впевнений у власній силі, полковник прогавив появу команди з 80 росіян та новослобідських козаків, які потрачували запорожців як гайдамаків і полонили. Степану Мовчану довелося відкупатися, до того ж у частини кодачан позабирали коней та деяке майно. Кіш вважав цей інцидент виключно провиною полковника, який не виявив належної пильності (Справа про взаємні наїзди..., 1756–1762, 1764–1765, арк. 20–21, 25зв., 27, 31, 33–34).

Стимульований такою позицією запорозької влади, полковник Мовчан продовжив практику висилання козацьких партій на території, які намагалися освоїти прихоськи. Забирання волів було нормою, але плани полковника були ширшими. Вони включали відгін усієї череди Пушкарівки, а в ідеалі – відбиття кінського табуна, який належав фактичному командирі Новослобідського полку Макогону. Ключовим аргументом полковника було розташування слободи на запорозьких землях, така позиція у поєднанні із силовим тиском залякувала мешканців Пушкарівки, які часто-густо вирішували перейти безпосередньо у запорозьке підданство і вільно господарювати (Справа про взаємні наїзди..., 1756–1762, 1764–1765, арк. 36–36 зв.).

Така тактика тривала. У листопаді 1759 р. Кіш наказав кодацькому полковнику Івану Ічанському регулярно проводити інспекційні поїздки до поселень Новослобідського полку, захоплюючи майно та людей, які намагаються господарювати у Вольностях (Справа про утворення..., 1756–1760, арк. 151). За скаргою бригадира М. Муравйова, кодачани у 1761 р. нападали на Пушкарівку, а загалом за цей рік забрали у новослободжан 130

волів (Дідик, 2006, с. 202). Підтверджує такий спосіб дій документ від квітня 1765 року, коли кодацькому полковнику Кіш доручив заарештовувати новослобожан, причому той запорожець, який теоретично міг відмовитися їхати зі своїм полковником, трактувався «...яко недобрый і в общемъ добръ і волности нерадѣтѣлный члвкъ», який «...в Коше наказан жестоко бит имеет» (Справа про взаємні наїзди..., 1756–1762, 1764–1765, арк. 67).

Висновки. Отже, одним з актуальних викликів, які стояли перед кодацьким полковником, було протистояння колонізації запорозької території представниками такої структури, як Новослобідський полк. Дії полковника полягали у здійсненні постійного тиску на поселенців. Він мав відбирати у них худобу, всіяко перешкоджати їхній господарській діяльності. Такий суто економічний тиск мав доповнюватися діями щодо особи – таких поселенців полковник міг бити та позбавляти свободи до часу внесення викупу. Водночас передбачався не тільки батіг, але і пряник – можливість визнати владу війська і спокійно господарювати. Зауважимо, що такі дії полковники могли здійснювати за власною ініціативою. Водночас цікаво, що дзеркальна протидія не викликала обурення з боку Коша, принаймні у зверненнях до полковника провина за програш силового протистояння покладалась саме на нього.

Бібліографічні посилання

Дідик, С. С., 2006. Взаємини Новослобідського козацького полку із Запорозьким козацтвом (1753–1764 роки). *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАНУ*. Дніпропетровськ, Пороги, 2006, вип. 3, с. 200–204.

Посунько, О. М., 1998. *Історія Нової Сербії та Слов'яносербії*. Запоріжжя: Тандем-У, 79 с.

Скальковський, А. О., 1994. *Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678 с.

Слабченко, М. Є., 1999. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. *Козирев, В., 1999. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*. Запоріжжя, с. 411–491.

Справа про взаємні наїзди запорожців і жителів Нової Сербії й південних сотень Лівобережної України, про вирубання лісів, захоплення майна й худоби, 1756–1762, 1764–1765. ДАДО. Ф. 229, оп. 1, спр. 34.

Справа про утворення і діяльність комісії для опису запорозьких земель і розмежування їх з Новою Сербією, 1756–1760. ДАДО. Ф. 229, оп. 1, спр. 33.

Яворницький, Д. І., 1990. *Історія запорозьких козаків*. Т. 1. Київ: Наук. думка, 592 с.

Укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. біля річки Вороної: спорудження, функціонування, локалізація та особливості фортифікації

Дмитро Флімонов

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на теренах Нижнього Придніпров'я було споруджено десятки тимчасових земляних укріплень. Не стала винятком і територія лівого берега порожистої частини течії р. Дніпро, яким під час кампанії 1736 р. пролягав шлях Дніпровської армії до Криму. На відміну від присамарських укріплень, фортифікаційні споруди, розташовані південніше р. Самара, не досліджувалися як в історіографічному, так і в археологічному плані. У більшості випадків ці лівобережні надпорозькі укріплені форпости і сьогодні все ще залишаються не локалізованими на сучасній географічній карті. Також не з'ясовані умови їх топографічного розміщення та особливості фортифікації. Ситуація, що склалася навколо цього питання, не дає змоги повною мірою дослідити події російсько-турецької війни 1735–1739 рр., і особливо її початкового етапу. Зокрема, без встановлення місць розташувань польових укріплень неможливо реконструювати шлях, який використовувала Дніпровська армія під час Кримського походу 1736 р., а також докладно вивчити такі важливі моменти, як організація її постачання та налагодження кур'єрського сполучення з Українською лінією. Тому розв'язання питань, пов'язаних з проблематикою тимчасових фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., на даному етапі є одним з важливіших завдань вітчизняної історіографії ранньомодерного періоду. На сьогодні вже накопичився доволі значний джерельний матеріал, на основі якого можна висвітлити багато аспектів цієї теми.

Запропонована праця стосується одного з польових тимчасових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що розташовувалося на території Дніпровського Надпорозжжя, біля р. Вороної.

Мета. Дослідження на основі аналізу опублікованих писемних джерел процесів, пов'язаних зі спорудженням та функціонуванням укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., розташованого в районі р. Вороної, а також проведення за допомогою архівних картографічних матеріалів локалізації місця розташування цієї фортифікаційної споруди та з'ясування особливості її інженерного влаштування.

Виклад основного матеріалу. Під час Кримського походу 1736 р. на шляху руху Дніпровської армії від р. Оріль до Перекопу, що пролягав лівим берегом Дніпра, було споруджено значну кількість тимчасових земляних укріплень – редутив, шанців та ретраншементів. Основне призначення цих оборонних споруд полягало у підтримці комунікаційного сполучення між армією та Українською лінією. З огляду на несприятливі умови для

пересування великих армійських колон, що існували на той час в північночорноморських степах, будівництво таких укріплених форпостів з військової точки зору було цілком виправданим (Байов, А. К., 1906, с. 206; Манштейн, Х. Г., 1875, с. 100; Філімонов, Д. Г., 2016, с. 138–139).

Одне з таких укріплень було збудовано наприкінці квітня 1736 р. в північній частині Надпорожжя, біля лівої дніпровської притоки р. Вороної, поблизу місця переправи через неї Дніпровської армії. У офіційних військових документах того часу ця оборонна споруда має назву, співзвучну з назвою річки, біля якої вона розташовувалася, – шанець Вороний або Воронков. У середині шанця збудованого біля р. Вороної було розташовано тимчасові провіантські склади, так звані «шляхові магазини». Забезпечення цих транзитних складів відбувалося з великих магазинів Усть-Самарського ретраншементу, в які звозилися продовольство і фураж суходільним шляхом з Царичанки та водним по Дніпру з Кременчука і Переволочної (Байов, А. К., 1906, с. 235–236; Ласковский, Ф. Ф., 1865, с. 344–346; Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009, с. 67–69; Мышлаевский, А. З., ред., 1897, с. 84; Філімонов, Д., 2006, с. 43–44). Для підтримки безпечного суходільного сполучення між Вороним та Усть-Самарою на невеликій лівій дніпровській притоці р. Татарка було споруджено редути (Байов, А. К., ред., 1904, с. 12–14; Бушуєв, В., 1924, с. 150; Мышецкий, С. М., 1851, с. 60).

Гарнізон шанцю Вороного складався з регулярних та іррегулярних підрозділів російської армії, а також з українських лівобережних козаків. Загальна кількість залоги, що мала розміщуватися у шанці, складала 350–550 осіб. Командував гарнізном російський офіцер у чині полковника (Байов, А. К., ред., 1904, с. 11–14). Протягом всього Кримського походу 1736 р. гарнізон шанця виконував покладені на нього обов'язки по забезпеченню постачання армії та підтриманню кур'єрського зв'язку між нею та Українською лінією (Байов, А. К., ред., 1904, с. 39, 43).

Проіснувало укріплення біля р. Вороної недовго. Вже під час повернення Дніпровської армії з походу на Крим, що відбувалося з кінця липня до початку вересня 1736 р., всі споруджені південніше р. Самари форпости були залишені. Гарнізони з них виведено, а укріплення частково або повністю знищено (Байов, А. К., 1906, с. 293; Манштейн, Х. Г., 1875, с. 100).

На сьогодні у нашому розпорядженні відсутні архівні документи XVIII ст., котрі могли би пролити світло на питання точної локалізації на місцевості та загального вигляду шанця Вороного. Графічне зображення фортифікаційної споруди на правому березі р. Вороної, хоч і досить умовне, міститься на карті військових дій 1736 року, на якій воно показано у вигляді типового подвійного редуту (Карта предпринятых..., 1736). Утім, залишки цього укріплення відомі давно, а згадки про них містяться в історіографії. Ще наприкінці XIX ст. Д. І. Яворницький виявив поблизу р. Вороної рештки якоїсь земляної фортифікаційної споруди. Згідно з відомостями історика, вони знаходилися на правому березі зазначеної річки, у її нижній течії на північний схід від с. Вороне (Миклашево, Матлашево). Зараз це місцевість поблизу с. Воронівка Синельниківського району Дніпропетровської області. Названий

дослідник залишив єдиний відомий на сьогодні опис вигляду решток укріплень цієї фортифікаційної споруди (Яворницький, Д. І., 1989, с. 43; Яворницький, Д. І., 2005, с. 162). Згадки про залишки укріплення 1736 р. поблизу р. Вороної містяться у статті В. Бушуєва, присвяченій археологічним пам'яткам порожистої частини Дніпра (Бушуєв, В., 1929, с. 152).

У фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького зберігаються три рукописні плани кінця XIX – першої половини XX ст. Перший документ – це «План земли Вороновской, Новомосков. с нанесением курганов». Він був складений Д. І. Яворницьким наприкінці XIX – на початку XX ст. На плані зображено нижню течію р. Вороної з позначенням давніх курганів. Також на зазначеному кресленні у північно-східному напрямку від с. Вороного (Миклашево), вище за течією від гирла Вороної, на краю схилу її правого корінного берега, нижче за течією річки від гирла б. Губернаторова, схематично позначено «Укрепление 1735–1736». Споруда має вигляд трьох чотирикутників, з'єднаних між собою прямими короткими лініями (План земли Вороновской...). Зображення на даному рукописному плані перегукується із зображенням на спеціальній військово-топографічній карті Генерального штабу. На останній у тому самому місці, на правому корінному березі р. Вороної, приблизно на відстані 3,5 км на північний схід від її гирла та близько 1 км на північний схід від східної околиці с. Вороного (Миклашево), показано споруду, що складається з двох різних за розмірами чотирикутників – великого та малого, з'єднаних ламаною лінією. Будь-які написи, здатні пояснити призначення об'єкта, відсутні (Военно-топографическая карта..., 1861, ряд XXVII, арк. 13).

Після зведення на початку 1930-х рр. греблі Дніпрогесу гирлову частину течії р. Вороної разом зі старим с. Вороним було затоплено водами новоствореного водосховища, що отримало назву «озеро ім. В. І. Леніна» (зараз – Дніпровське водосховище). Сьогодні залишки шанця Вороного знаходяться під водою, що не дає можливості дослідити їх методами польової археології. Місце колишнього розташування рештків шанця локалізується на відстані близько 600–700 м на схід від південно-східної околиці сучасного с. Воронівка.

На жаль, нам не вдалося відшукати відомостей про проведення будь-яких археологічних розвідок або розкопок на місці існування шанця Вороного до його затоплення водами Дніпровського водосховища. Відомо лише, що у фондах ДНІМ зберігаються шматок шлаку та свинцева куля, датовані XVII–XVIII ст., які виявлені археологом К. Ф. Лагодовською під час розвідки 1945 р. у пригирловій частині р. Вороної (Старік, О., Сердюк, М., 2010, с. 159).

Два наступних плани, виявлені у сховищах ДНІМ, являють безпосередньо креслення самого укріплення (План земляного укрепления...; План крѣпости...). Через знищення під час Другої світової війни інвентарних книг музею неможливо точно встановити, у які роки та ким були складені обидва ці креслення. Але можна припустити, що ці плани були виконані або самим Д. Яворницьким, або за його безпосередньою ініціативою.

Попри те, що креслення шанця Вороного на двох виявлених планах дещо

відрізняються одне від одного в зображенні елементів фортифікації та їх розмірах, усе ж таки доволі точно можна з'ясувати загальний вигляд цього укріплення. Фронт шанця було звернуто до заходу та північного заходу. Горжева (тильна) частина звернута до р. Вороної, тобто до сходу. Вся споруда видовжена з півдня до північного сходу. Загальна довжина її укріплень дорівнювала близько 85 саж. (180 м). Загальна площа усієї споруди була трохи більшою 2 га. В основу фортифікаційного комплексу шанця Вороного покладено ідею двох редутив, з'єднаних між собою бруствером у вигляді ламаної лінії. Таке влаштування укріплень вочевидь і дало підставу в XVIII ст. зображати на картографії цю фортифікаційну споруду у вигляді типового подвійного редуту.

На жаль, на наведених зображеннях фортифікацій шанця Вороного не показано профілі його валів та рову. Це утруднює визначення їх висоти та глибини. Утім, за аналогіями з іншими польовими укріпленнями цього періоду можна стверджувати, що основу оборонного комплексу шанця складав протикавалерійський бруствер, висотою близько 2,5 м. Ґрунт для спорудження бруствера вибирався з рову, що і визначало глибину останнього.

Зазначимо, що форма влаштування укріплень шанця Вороного не відповідає типовим проектам подвійних редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., наведених у праці Ф. Ласковського (Ласковский, Ф. Ф., 1866, арк. 4, арк. 46–48). Це спостереження наводить на думку, що шанець міг бути зведений з використанням залишків якоїсь більш ранньої оборонної споруди, яка вже існувала на правому березі Вороної на момент появи там полків Дніпровської армії. Ймовірно, це міг бути укріплений табір повстанських загонів донського отамана К. О. Булавіна, що існував у пониззі р. Вороної протягом зими 1707–1708 рр. (Яворницький, Д. І., 1991, с. 278–280). Саме цим може бути пояснений такий незвичний вигляд укріплень шанця Вороного.

Висновки. Таким чином, встановлено, що виникнення земляного укріплення біля р. Вороної належить до початкового етапу російсько-турецької війни 1735–1739 рр. В офіційних військових документах воно згадувалося під назвою «шанець Вороний» або «Воронков». Ця фортифікаційна споруда виконувала функції проміжної бази постачання Дніпровської армії та пункту зв'язку між нею та Українською лінією. В шанці, під командуванням росіянина-полковника, розміщувався змішаний гарнізон чисельністю 350–550 осіб, що складався з російських вояків та українських козаків. Після завершення походу на Крим та повернення армії шанець Вороний, як і всі інші подібні укріплені форпости, збудовані від р. Самара до Перекопу, на початку вересня 1736 р. було залишено, а гарнізон з нього переведено в інші місця.

Завдяки описам та планам, що склали дослідники порожистої частини Дніпра кінця XIX – першої половини XX ст., а також спеціальній військово-топографічній карті Російського генштабу другої половини XIX ст., вдалося локалізувати точне місце розташування шанця Вороного. До спорудження на початку 1930-х рр. греблі Дніпрогесу залишки цієї фортифікаційної споруди

ще зберігалися на правому березі р. Вороної, на відстані близько 3,5 км на північний схід від її гирла та 1 км на північний схід від східної околиці с. Вороне (Миклашево). Сьогодні рештки шанця перебувають під водами Дніпровського водосховища, що затопили пригирлову частину р. Вороної, на відстані близько 600–700 м на схід від південно-східної околиці сучасного с. Воронівка Синельниківського району Дніпропетровської області.

Також з'ясовано, що за своїм інженерним влаштуванням шанець Вороний, хоч і був близьким до так званих подвійних редутів, але мав вигляд, не характерний для типових проектів цього виду польових фортифікаційних споруд. Це дає підставу висунути припущення, що шанець міг бути зведений з використанням залишків якоїсь більш ранньої оборонної споруди. Ймовірно, це був укріплений табір повстанських загонів донського отамана К. О. Булавіна, що існував у пониззі р. Вороної протягом зими 1707–1708 рр. На жаль, зараз залишки шанця Вороного знаходяться під водою, що не дає можливості здійснити їх археологічне дослідження.

Бібліографічні посилання

- Байов, А. К., ред., 1904. *Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. Сборник военно-исторических материалов*, вып. XIV. СПб.: Электро-Типография Н. Я. Стойковой.
- Байов, А. К., 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны*. СПб.: Николаевская академия генерального штаба, т. 1.
- Бушуев, В., 1924. Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні. *Червоний шлях: громадсько-політичний і літературно-науковий місячник*. Харків: Державне видавництво України, № 11–12 (20–21), с. 140–152.
- Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. М 1: 126000 (в 1 дюйме 3 версты), 1861. СПб.
- Карта предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках. Ф. 192, оп. 1, спр. 12, ч. 2. 1736. Москва: *Російський державний архів давніх актів*.
- Ласковский, Ф. Ф., 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II*. СПб.: Типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. Ф., 1866. *Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России*. СПб.: Типогр. Императорской Академии Наук.
- Манштейн, Х. Г., 1875. *Записки Манштейна о России 1727–1744. Приложение к «Русской старине»*. СПб.: Типогр. В. С. Балашева.
- Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009. До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний Вісник*. Запоріжжя, № 9, с. 65–81.
- Мышецкий, С. М., 1851. *История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды*. Одесса: в городской типографии.
- Мышлаевский, А. З., ред., 1897. *Всеподаннейшие донесения графа Миниха*. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1, Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича. *Сборник военно-исторических материалов*, вып. X. СПб.: Издание Главного Штаба.
- План земляного укрепления в селе Вороном, Екатеринославской губ., Новомосковску., в ½ версты от усадьбы Андрея Михайловича Миклашевского. Арх. № 129/КН–38118.

Дніпро: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ).

План кріпости біля с. Вороного [А. М. Миклашевського]. Арх. № 808/КН–38796. Дніпро: ДНІМ.

План землі Вороновской, Новомосков. с нанесением курганов. Арх. № 814/КН–38802. Дніпро: ДНІМ.

Старік, О., Сердюк, М., 2010. Колекція козацької доби в археологічних фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (загальна характеристика). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* Вип. 19, с. 158–161.

Філімонов, Д., 2006. До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* Вип. 15, с. 38–43.

Філімонов, Д. Г., 2016. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія: Історія та археологія.* Вип. 24, с. 129–141.

Яворницький, Д. І., 1989. *Дніпрові пороги.* Дніпропетровськ: Промінь.

Яворницький, Д. І., 1991. *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* Київ: Наук. думка, т. 3.

Яворницький, Д. І., 2005. *Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.* Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, ч. 1.

Апеляція до минувшини у селянсько-поміщицьких конфліктах Катеринославщини останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

Ольга Посулько

кандидат історичних наук, доцент

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна*

Постановка проблеми. Остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. – важливий період у соціально-економічному розвитку Південної України. Одним з найбільш значущих процесів вказаного часу стала роздача і поступове закріплення земель краю у приватну власність різними за статусом землевласниками. Закономірними супутниками таких процесів стали суперечки і конфлікти, які вирішувалися як безпосередньо на місцях спірних володінь і меж, так і у судових установах краю. Початок державного впорядкування поземельних відносин у Південній Україні, на думку дослідників, поклав «План роздач казенних земель у Новоросійській губернії» 1764 р. (так званий «Мельгуновський штат») (Бойко, А. В., 2009, с. 32). Втім, план не надто деталізував вирішення земельних питань для населення, яке вже проживало на вказаній території. Відтак, метою даної розвідки є аналіз документів судочинства вказаного періоду, які свідчать про випадки апеляції місцевих жителів до «минувшини» у процесі обстоювання власних майнових прав.

Викладення основного матеріалу та результати. «Минувшина» – збірний термін, який вважаємо можливим для означення подій і практик недалекого минулого, які населенням сприймалися як звичні, правильні та істинні. Як і у випадку із правовими звичаями, звернення до давнини виникає в обставинах, коли якісь питання чітко не регламентуються писаним правом

держави, коли у ньому наявні прогалини і різночитання.

У документах судочинства останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. непоодинокими є апеляції до документів, фактів, стану речей попереднього часу як до таких, що відповідають справедливості. Попри те, що територія переважної частини Південної України і у попередню добу входила де-юре до складу Російської імперії, все ж і Лівобережна Україна, і землі Запорозької Січі мали досить автономні засади існування. Більше того, «уряди» сотень і полків, Кіш мали право земельних надань, що підтверджувалося документально.

Отже, **звернення до писемних свідчень** на право власності, отриманих від попередньої місцевої влади, є беззаперечною апеляцією до минулого стану речей, що узгоджується також із розумінням «давності» як пріоритетного права. Такі приклади походять з повітів колишньої Гетьманщини (Кременчуцького, Полтавського), що увійшли до складу Катеринославського намісництва. Найдавніші наявні згадки про документи, отримані родиною на землі від Потоцької і Кременчуцької сотень, датуються 1694 і 1699 роками (Посулько, О., 2016, с. 187). А майорша Єфросинія Черноглазова у судовому протистоянні з Марією Якубенковою вказувала на приналежність землі своєму роду «чрез многие земские давности», що підтверджувалося універсалами гетьмана Скоропадського 1720, 1721 рр. (Дело по иску ... Марии Якубенковой..., арк. 76).

Іноді старожили зверталися до документів Російської імперії, але тих, що раніше регламентували поземельні відносини. Зокрема, казенні поселяни Слов'янського повіту вказували на колишнє межування ландміліцьким полком на Українській лінії згідно з Ландміліцьким штатом 1736 р. Так, жителі с. Шебелінка надавали документи 1746 р. (Дело о рассмотрении жалобы..., арк. 91), а поселяни станиць Петровської, Верьовкіної і Протопопової, оселені з 1731 р., відправляли в повітовий суд разом із паперами «первостатейных» людей для свідчень (Дело о споре по размежеванию земель..., арк. 27, 28). Звернення до інформації старожилів – також одна із форм побутування звичаєвого права і апеляції до давнини.

«Минувшина» відображалася у зверненні до **нешодавніх традицій, практик**, що одночасно формували своєрідний «дух регіону». Він відчувався у заходах по захисту своєї земельної власності. Населення добре пам'ятало часи, більш комфортні з точки зору поселянина: «раньше никаких помещиков здесь не бывало» (Дело о споре по размежеванию земель..., арк. 28). Відповідно, вчорашні слобідські козаки, поселенці Запорозьких Вольностей відчували себе землевласниками нарівні з поміщиками і вступали у судові і реальні суперечки. Так, у 1794 р. під час спроби розмежувати землі між жителями Слов'янського повіту села Гомольського і поміщиці Синельникової «...казаки до 20 чел отважились учинить устное препятствие» (Дело по указу Ектеринославского наместнического правления..., арк. 15). Весь натовп кричав, погрожував побоями, якщо межовики перейдуть річку («живую между»). Оскільки землеміру треба було зняти обидва береги, то справа так і завершилася нічим, бо він не ризикнув того робити. На межу поселяни

прийшли озброєні, з плугами (переорювати межу) і сокирами (рубати межові стовпці) (Дело по указу Ектеринославского наместнического правления..., арк. 28).

Апеляція до попереднього статусу предків, населених пунктів. Захищаючи свої права у судах, державні селяни (колишні козаки, вільні поселенці) частіше спиралися на законодавчі положення про свій нинішній статус, адже казенні селяни не могли бути закріплені за поміщиками, мали право на власні земельні наділи. Але іноді зустрічаються і згадки про більш ранній період – наприклад, часи існування Запорозьких Вольностей. Так, жителі слободи Голої Грушівки Новоросійського (Катеринославського повіту) у 1800 р. були засуджені за організацію опору новому власнику, секунд-майору Станковичу. Опір являв собою звернення до влади і судових установ з проханням повернути селян у казенне відомство. Обстоюючи право на це, жителі вказували, що село не новопоселене на «дикопорожней» землі, а існувало ще «при Сечи Запорожской» (Решение и предложение по делу о крестьянах ..., арк. 2 зв.). Для придушення хвилювань у слободу було відправлено 50 козаків 6-го полку Війська Донського, яким місцеві зухвало відповідали, що і їх набереться більше двохсот, то якось «можно управиться» (Решение и предложение по делу о крестьянах..., арк. 2). «Управитися» селянам не вдалося, спротив було придушено. Але у таких заявах відчувалася готовність відстоювати свої попередні права.

Згадували статус своїх предків і селяни, що колись вийшли з Правобережної України ще до поділів Речі Посполитої. Намагаючись у першій чверті XIX ст. не відпрацьовувати панщину, вони у судових позовах вказували, що колись їх батьки або сплачували оброк, або і взагалі належали до дрібної зурожливої шляхти (Колесник, О. Ф., 1998, с. 61–63).

Висновки. Судова документація дає можливість досліджувати питання історичної пам'яті населення, ставлення до подій минулого, розуміння права і справедливості. Це особливо важливо стосовно «маленької людини», яка у вказаний час майже не залишила по собі писемних джерел особистого походження.

Бібліографічні посилання

1. Бойко, А. В., 2009. Аграрні відносини Степової України останньої чверті XVIII століття. *Джерела з історії Південної України*. Т. 10: *Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття* / упоряд. А. Бойко. Запоріжжя, б.в., с. 32–134.
2. Дело о рассмотрении жалобы уполномоченных общества с. Шебелинки Славянского уезда о захвате помещиками фон-Мейреми земельных угодий принадлежащих селу. 1796–1797 гг. Ф. 72, оп. 1, спр. 5. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО)*.
3. Дело о споре по размежеванию земель помещика Жибелина с казаками станиц Петровской, Веревкиной и Протопоповой. 1795–1796 гг. ДАДО. Ф. 375, оп. 2, спр. 44. Арк. 28.
4. Дело по иску вдовствующей Марии Якубенковой к вдовствующей майорше Ефросинье Черноглазовой за владение частью леса и землей в урочища Соколиный Байрак Полтавского уезда. 1785–1791 гг. ДАДО. Ф. 375, оп. 2, спр. 14.
5. Дело по указу Ектеринославского наместнического правления о поступлении села Верхнего з жителми за учиненное ими при снятии землемером Медовниковым помещицы

Синелниковой деревни Гомольской земли усиленное препятствие по законамъ. 1795–1796 гг. Ф. 1913, оп. 1, спр. 84. *Центральный державний історичний архів України, м. Київ*.

6. Колесник, О. Ф., 1998. Матеріали до історії поміщицького господарства Південної України першої половини XIX ст. *Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної історії Південної України ЗДУ*, № 3, с. 60–80.

7. Посуцько О., 2016. Поліетнічне населення Південної України останньої чверті XVIII ст. у судових конфліктах. *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: зб. наук. праць* / за ред. С. О. Серякова. Харків: Колегіум, с. 183–191.

8. Решение и предложение по делу о крестьянах помещика Станковича из слободы Голой Грушевки С. Шупале, Самарском и др., требовавших уменьшение повинностей. 1800 г. ДАДО. Ф. 859, оп. 1, спр. 49.

Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва Марія Луценко

кандидат історичних наук

Харківський національний педагогічний університет імені Г. Сковороди
вул. Алчевських 29, м. Харків, Україна, 61002

Постановка проблеми. Сьогодні постають пріоритетні напрями діяльності держави та суспільства щодо розвитку громадянина як високоморальної особистості, яка наслідують українські традиції, духовні цінності, володіє відповідними знаннями, вміннями та навичками, здатна реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства, сповідує європейські цінності, готова до виконання обов'язку із захисту Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України.

Актуальність козацької історії зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами, що стоять перед Україною. Питання про легендарну козацьку твердиню постійно знаходилося і продовжує перебувати в полі зору представників як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Вказаний проблемі науковці присвятили цілий спектр теорій та концепцій. Дослідженню виникнення козацьких укріплень, діяльності запорозького козацтва присвячено велику кількість наукових та науково-популярних праць. Слід зазначити ґрунтовні дослідження Д. І. Яворницького в царині запорозького краю, історії Запорозької Січі та козаків-запорозьців, їх економічного, політичного, військового укладу життя, побуту, звичаїв і культури (Яворницький, Д. І., 1990, с. 578).

В. Голобуцький доводив, що прямі початки Запорозької Січі належали до 30–50-х рр. XVI ст. (Голобуцький, В. 1994, с. 539). Аналогічної позиції дотримувалася й О. Апанович, котра також переконана, що Запорозька Січ виникла саме в першій половині XVI ст., бо в його другій половині вона вже була добре відома далеко за межами України (Апанович, О. М., 1991, с. 335).

На погляд В. Щербака, головними причинами виникнення Запорозької Січі в 60–70 рр. XVI ст. були, передусім, внутрішня потреба козацтва у своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. та практична необхідність захисту українських земель від татарської агресії (Щербак, В. О., 2000, с. 300).

Виклад основного матеріалу. Запорозька Січ – це феномен світової цивілізації. Своім суспільним укладом, структурою, військовою організацією, писаними і не писаними законами, побутом і звичаями Січ не мала аналогів. Була рятівницею і рідною домівкою для козака й усіх, кому потрібен був її захист, зразком поєднання демократизму зі строгістю порядків і самодисципліни. Січ була колискою української державності, контролюючи значні території, утримуючи багатотисячну армію, адміністративний апарат. Формування козацької общини в умовах безпосередніх контактів з кочовиками вплинуло на її військову організацію і виявилось в мові, одязі та зовнішньому вигляді запорожців (Щербак, В. О., 1995, с. 66).

Заснування Січі мало подвійну мету: створення надійного форпосту для боротьби проти татарської агресії і водночас здійснення постійного контролю за діями низового козацтва. Безперечно, збудована Д. Вишневецьким фортеця багато в чому відрізнялася від пізніших архітектурних комплексів козацьких твердинь, споруджених низовими козаками за дніпровими порогами. Проживання єдиною общиною різних прошарків тогочасного українського суспільства у своєрідних умовах південного порубіжжя сприяло формуванню своєрідної моделі суспільно-політичної організації запорозького товариства.

Незважаючи на суперечливі оцінки діяльності Д. Вишневецького, слід визнати, що навіть за короткий час свого існування Хортицька фортеця помітно вплинула на процеси позитивної еволюції українського козацтва та чисельне зростання його лав. Тому не випадково у своєму листі, датованому 20 листопада 1569 р., польський король Жигимонт II Август уперше звернувся до козаків як до цілком окремого, нового стану українського суспільства (Щербак, В. О., 2000, с. 53).

Феномен Запорозької Січі полягав у тому, що саме тут уперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників простого народу. У своїх працях Д. І. Яворницький переконливо доводив, що Запорозька Січ, як військово-політичне утворення, була фактично зародком української національної держави, продовженням державотворчих традицій українського народу, які перервалися після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (Яворницький, Д. І., 1990, с. 578). Безперечно, Запорозька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки яскраво виражених ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою «козацькою республікою».

Висновки. Становлення та розвиток Запорозької Січі мали, безперечно, величезне історичне значення для українського народу та відродження його державності. Її поява зумовлювалася як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубіжжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків. Утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру визвольного руху в Україні стало важливим чинником консолідації українського козацтва.

Бібліографічні посилання

- Апанович, О. М., 1991. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ, 335 с.
Голобуцький, Володимир, 1994. *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища шк., 539 с.
Щербак, В. О., 1995. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до кінця XVII ст. *Укр. іст. журн.*, № 5, с. 66–71.
Щербак, В. О., 2000. *Українське козацтво: формування соціального стану*. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 300 с.
Яворницький, Д., 1990. *Історія запорозьких козаків*. Т. 1. Київ: Наук. думка, 578 с.

Формування території Харківського слобідського полку

Олена Дьякова

кандидат історичних наук, доцент

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
вул. Алчевських, 29, м. Харків 61002*

Постановка проблеми. Колонізація Дикого поля у XV–XVII ст. призвела до появи нового етнічного регіону України – Слобожанщини. Розташування на південних кордонах Російської держави змушувало мешканців краю захищати рубежі цієї країни від татарсько-турецьких нападів. Через це Слобожанщина з самого початку своєї появи поділялася на козацькі, як тоді казали «черкаські», полки (Потрашков С. В., 1998, с. 12). Їх було п'ять: Острозький, Харківський, Охтирський, Сумський, Балаклійський (з 1669 по 1677 рік) та Ізюмський (з 1685 р.). Свої найменування полки отримували по назвах міст, де жили полковник і полкова старшина.

Метою даної публікації є висвітлення подій, що впливали на процес формування території Харківського козацького полку.

Виклад основного матеріалу. Харківський історик С. В. Потрашков визначає офіційною датою заснування полку 1651 рік. Хоча він тут же зазначає, що ця дата є спірною, бо стосується до масового переселення на південні кордони Російської держави вихідців із Речі Посполитої, а не створення саме полку (Потрашков, С. В., 1998, с. 12).

Численна еміграція із сусідньої держави були спричинена бойовими діями, розпочатими під проводом гетьмана Богдана Хмельницького у 1648 році. Потерпівши поразку під Берестечком улітку 1651 р., гетьман змушений був підписати Білоцерківський договір, що урізав автономію України у складі Речі Посполитої. Реакцією на це була еміграція черкас до Російської держави. Царський уряд, зацікавлений в освоєнні Дикого поля, надавав переселенцям різноманітні пільги. Серед таких привілеїв був дозвіл жити за своїми звичаями, тобто на Слобожанщині установився полково-адміністративний устрій.

На самому початку формування полку його територія чітко не окреслювалася. За висловом історика В. Л. Маслійчука, до середини 1660-х рр. «полк як цілість уособлювався переважно полковим містом з околицями» (Маслійчук, В. Л., 1999, с. 19). Але слід зазначити, що ці «околиці» розташовувалися за декілька десятків верст (кілометрів) від Харкова. До цього полку у 1652–1660 рр. входили такі сотенні міста із околицями, як Мерефа,

Хорошів, Зміїв, Валки, Мохнач, Печеніги. У 1668 році до складу полку увійшов Салтів (Слюсарський, А. Г., 1954, с. 60).

Поруч із Харківським у 1669–1670 рр. було створено Балаклійський полк, до якого входили балаклійські, зміївські, дворічанські, цареборисівські та маяцькі козаки (Маслійчук, В. Л., 2005, с. 38), а отже, і ці населені пункти. У другій половині XVII ст. території полків забудовувались: тут засновувались укріплені міста, села, хутори. 1667 р. Балаклійський полк через якусь провину і старість полковника Якова Чернігівця був розформований (Маслійчук, В. Л., 2005, с. 29–30), а його землі були підпорядковані харківському полковнику Григорію Донцю.

У 1679 р. Харківський козацький полк мав 13 укріплених міст і містечок: Харків, Валки, Мерефа, Соколово, Зміїв, Вільшани, Золочів, Печеніги, Салтів, Вовчі Води (Вовчанськ), Остропілья, Дворічна, Новий Перекоп (Маслій, В. Л., 1999, с. 29). Незабаром виявилось, що такою великою територією Г. Донцю керувати важко і він попросив російського царя зменшити Харківський полк. І у 1685 р. із нього виділили Ізюмський полк. Жалючись на важкість управління, Г. Донець до останніх своїх днів очолював обидва полки. Д. І. Багалій припускав, що Г. Донець не знав, кому із двох своїх синів передати полковництво і тому вирішив це поділом території на два полки. Після смерті Г. Донця його син Федір командував Харківським полком, а Ізюмським – Костянтин (Багалій, Д. І., 1993, с. 76–77).

До Ізюмського полку відійшли Ізюм (полкове місто), сотенні містечка з околицями: Андріїві Лози, Балаклія, [Черкаський] Бишкін, Гороховатка, Дворічна, Зміїв, Куп'янськ, Лиман, Мохнач, Печеніги, Савинці, Синьківка, Співаківка, Тор, Цареборисів. У результаті реформування у Харківському полку залишилися сотенні містечка: Валки, Деркачі, Золочів, Липці, Люботин, Мерефа, Перекоп, Пересічне, Салтів, Соколово, Таранівка, Огульці, Хорошеве, Циркуни (Альбовский Е. А., 1895, с. 63, 93).

Висновки. Таким чином, територія Харківського слобідського полку сформувалась через еміграцію козаків із родинами із Речі Посполитої на південні кордони Російської держави. Територія полку формувалась поступово протягом другої половини XVII ст. шляхом приєднання земель Балаклійського полку, а у 1685 р. – виділення Ізюмського полку. Сьогодні більшість цих населених пунктів входить до складу різних районів центральної і східної частини сучасної Харківської області, лише невеличкий східний крайчик у XX ст. увійшов до Донецької області.

Бібліографічні посилання

- Альбовский, А. Е., 1895. *История Харьковскаго Слободскаго казачьяго полка (1651–1765 гг.)*. Харьков: Тип. Губерн. Правл., 231 с.
- Багалій, Д. І., 1993. *История Слобідської України*. Харків: Основа, 256 с.
- Маслійчук, В. Л., 1999. *Козацька старшина Харківського слобідського полку. 1654–1706 рр.* Харків: Ун-т внутр. справ, 114 с.
- Маслійчук, В., 2005. Балаклійський полк (1669–1677 рр.). Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 67 с.
- Потрашков, С. В., 1998. *Харьковские полки: три века истории*. Харьков: ОКО, 170 с.

Слюсарський, А. Г., 1964. *Слобідська Україна. Историчний нарис XVII–XVIII ст.* Харків: Харківське книжково-газетне вид-во, 278 с.

До історії козацьких військ у Бессарабії та Дунайських князівствах Андрій Посунько

доктор філософії, науковий співробітник
Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького
просп. Дмитра Яворницького, 18, м. Дніпро, Україна, 49027

Постановка проблеми. Доля підрозділів з напівкозацьким статусом у кінці XVIII – на початку XIX ст. в південноукраїнському регіоні у загальних рисах досліджена завдяки працям А. Бачинського, О. Бачинської, С. Каюк, Л. Маленко, Р. Шияна, В. Мільчева. У той же час не вивченими залишаються категоризація підрозділів як волонтирських, арнаутських або козацьких, специфіка розуміння козацтва імперськими чиновниками, протиріччя цього розуміння з образом козацтва в народній уяві.

Метою дослідження є аналіз набору, служби й розпуску Молдавських, Валахських, Бессарабських козаків, що поповнювалися переважно з Османських підданих. Це, у свою чергу, має продемонструвати відмінності між уявленнями про козацтво у свідомості жителів прикордонних регіонів та російських чиновників і офіцерів.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. з точки зору можливостей залучення місцевого населення на допомогу російській армії особливим випадком були Балкани. Як і під час попередніх російсько-турецьких війн, російська пропаганда використовувала апробовані прокламації щодо звільнення православних народів з-під Османського панування, тим більше, що формальним приводом для війни 1806–1812 рр. було порушення Османами раніше підписаного Яського договору й усунення від влади князів Костянтина Іпсіланті та Олександра Мурузі.

Підготовка до можливого напливу добровольців, однак, розпочалася вже у 1803 р. Розформоване у 1797 р. Бузьке козацьке військо було відтворено 8 травня 1803 р., а нерегулярні формування, раніше відомі як Албанське військо та Грецький полк, були реорганізовані й повернені до служби 22 жовтня 1803 р. як Одеський грецький батальйон. 10 січня 1805 р. відставний бригадир (звання між полковником та генералом) Ілля Катаржі представив російському уряду проект молдавського козацького війська. Ідея полягала в тому, щоб розширити Бузьке військо так, щоб вся територія між річками Буг та Дністер була надана козакам. Молдавські козаки, звільнені від податків, рекрутчини, постою та зловживань з боку великих землевласників, слугували б свого роду «вітриною» Російської імперії для потенційних мігрантів. Це був амбіційний проект, але він не був реалізований зрештою, козацькі загони притягували не лише іноземців, але і селян-втікачів, і дезертирів з регулярної армії тощо. Натомість «молдавськими козаками» називали шість волонтирських полків, вербованих наприкінці 1806 – на початку 1807 рр. полковником Миколою Кантакузіном.

Окрім того, два волонтирські загони називались Валаськими козацькими

полками – цю назву можна зустріти як у першоджерелах, так і в літературі. Організовані як кавалерійські полки, чисельністю по 1000 чоловік кожен, вони входили до корпусу під командуванням російських генерал-лейтенантів Мілорадовича і Каменського і брали участь у наступі на фортецю Джурджу, допомагали Кара-Георгію в Сербії, билися під Обілешту у червні 1807 р. Однак подальша доля валаських козаків виявилася більш складною. У 1810 р. поручик Георгій Дмитрієв, який раніше служив у Грецькому, а згодом у Валаському полку, звернувся до Військової колегії з проханням надати документи, що підтверджують як його право на проживання в Російській імперії, так і його військове звання, проте дане клопотання було відхилене. З листування між Військовим міністерством та генералами в Молдавії стало зрозуміло – ця петиція була не першою, проте зазначено, що в російській армії ніколи не було жодного Валаського козацького полку. Підрозділ організував і фінансував особисто молдавський принц Іпсіланти. Навіть якщо російські командири або сенатори, які контролювали молдавський диван, знали про існування цього полку, ніхто з російської сторони не санкціонував його створення, а тому ніхто й не міг представляти російську сторону в контракті з волонтирами.

Нова спроба створення козацьких військ на українсько-молдавському прикордонні була зроблена у 1817 р. У той момент на користь створення нового козацького загону в регіоні збіглися відразу два фактори. По-перше, граф Іоан Каподістріа направив до уряду петицію-проект щодо створення місцевої міліції під назвою калараші. У Молдавії та Валахії так називали військовослужбовців, котрі замість сплати податків мали утримувати власну зброю та коней і служили місцевою кінною поліцією, тобто мали статус, близький до козацького. По-друге, 8 жовтня 1817 р. імператор Олександр I підписав указ про реорганізацію Бузького козацького війська на регулярну Бузьку Уланську дивізію.

Повстання козаків, незадоволених подібною регуляризацією, було жорстоко придушене, але російське командування визнало, що значна кількість колишніх козаків ненавиділа регулярну службу. На думку Олександра I, колишні старшини Бузького війська могли стати основою нового козацького формування у сусідній Бессарабії. Важливим також є той факт, що під час переписки стосовно майбутнього підрозділу термін калараші, згадуваний у початковому проекті, був замінений козаками означенням набагато відомішим імперським адміністраторам та офіцерам. Незабаром офіцери з Дубенського комісаріату повідомили, що підрозділ створено та розпочато процес набору бажаних на службу. Однак набір йшов не дуже успішно – до вересня 1819 р. лише дві сотні чоловіків виявили бажання приєднатися до війська.

Петиція, подана в середині 1819 р., у котрій калараші просили Бахметєва публічно перейменувати їх на козацьке військо, може допомогти зрозуміти складності створення цього підрозділу. Згідно з петицією, статус прохачів як військовослужбовців не визнавали місцеві жителі: не лише відмовляли у постачанні, але навіть ображали та били. З точки зору авторів петиції,

«козацьке» найменування підрозділу підвищило б соціальний статус службовців, дозволило залучити нових добровольців та зменшило бажання тих, хто вже вступив до загону, покинути його. Як виявилось, хоча нерегулярний підрозділ був визнаний козацьким у Петербурзі, у Бессарабії козацьким він не вважався. Різні чиновники в офіційному листуванні підрозділ називали по-різному: калараші, Бессарабська земська стража, Бессарабське козацтво, когортне козацтво. У той час самі службовці, коли зверталися зі своїм клопотанням, вважали, що бути козаками набагато престижніше, ніж каларашами чи земським ополченням. Окрім того, через непорозуміння між військовою та цивільною владою, – явище, на жаль, занадто поширене в Російській імперії, – списки бессарабських козаків не були належним чином передані Казенній палаті, й лише деякі з цих козаків звільнялися від сплати податків. Як наслідок, кількість бессарабських нерегулярів зменшувалась доти, доки за декілька років підрозділ фактично не зник.

Висновки. Вивчення тимчасових козацьких військ демонструє розмитість соціальних категорій в Російській імперії, а практика позначення тимчасових волонтирських загонів козаками вимагає подальшого дослідження. Яким був статус таких козаків? Як саме їх переводили в інші війська або до інших станів після служби? Вищезазначені випадки демонструють легкість застосування російськими чиновниками терміна «козак», а це, у свою чергу, може служити доказом того, що на рубежі XVIII – XIX ст. з точки зору імперської адміністрації козацтво було універсальним терміном для означення статусу військової частини як легкої кавалерії чи легкої піхоти. Ситуація ж, коли одні підрозділи різними установами вважалися одночасно козацькими і некозацькими, та частота, з якою ті, хто служив у військах, не отримували обіцяних пільг, зайвий раз ілюструє важкість імплементації прийнятих імперським центром рішень у прикордонних регіонах.

Бібліографічні посилання

Бачинский, А., 1969. *Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.; дис. канд. ист. наук*, Одесский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени И. И. Мечникова, Одесса.

Бачинська, О., 2009. *Козацтво в післякозацьку добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.)*. Одеса: Астропринт.

Гросул, Г. та Даниленко, Р., 1961. К вопросу об участии волонтеров из Дунайских княжеств в русско-турецкой войне 1806–1812 гг. *Известия Молдавского филиала АН СССР*, № 4, с. 3–24.

Каюк, С., 1999. *Задунайська Січ (1775–1828 pp.)*: дис. канд. ист. наук. Дніпропетр. держ. ун-т, Дніпропетровськ.

Маленко, Л., 2000. *Азовське козацьке військо (1828–1866)*. Запоріжжя.

Шиян, Р., 1998. *Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст.* Запоріжжя, РА «Тандем-У».

Rieber, A., 2014. *The Struggle for the Eurasian Borderlands*, Cambridge and New York, Cambridge University Press.

Rosetti, R., 1909. *Arhiva senatorilor din Chisinau si Ocupatia Ruseasca de la 1806–1812*, Bucharest, Institutul De Arte Grafice Carol Gobl.

Російська армія у Правобережній Україні: специфіка соціального та політико-ідеологічного впливу на дітей і молодь наприкінці XIX – на початку XX ст.

Вадим Стецюк

кандидат історичних наук, доцент

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Огієнка, 61, Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна, 32300*

Анатолій Філінюк

доктор історичних наук, професор

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Огієнка, 61, Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна, 32300*

Постановка проблеми. Вивчення наукової літератури свідчить, що спеціальні праці вітчизняних, російських і польських дослідників, які вийшли друком за останнє століття і особливо після 1991 р., що так чи інакше стосувалися історії імперської політики в Правобережній Україні, присвячені переважно трьом ключовим темам. По-перше, інститутам управління, зокрема генерал-губернаторській адміністрації як базовому державному інституту, вищі військові очільники якого в безпосередньому зв'язку і під патронатом імператорів визначали вектори, пріоритети та змістові особливості інтеграції регіону; по-друге, дискурсивному впливу російського імперіалізму та експансіонізму на діяльність місцевих властей з інкорпорації всіх сфер суспільного життя Правобережжя; по-третє, асиміляції різних груп і прошарків населення або пришвидшення її в значеннях – етнографічної «народності», правлячої династії, російської нації, культури через православну церкву та мережу освітніх закладів. У їх осмисленні історична, політико-адміністративна, етноконфесійна та етносоціальна політика царизму розглядається, скоріше, як регіональний феномен, ніж як чинник складного організму імперії в цілому. Між тим поза увагою істориків поки що залишилося питання посиленої соціалізації, політико-ідеологічного, світоглядного впливу самодержавства на дітей і молодь регіону.

Мета дослідження. Висвітлення специфіки політико-ідеологічного впливу органів влади, армії і військових закладів освіти Росії на дітей і молодь в умовах соціальних трансформацій Правобережної України останніх десятиліть XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У здійсненні фронтальної інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії у політичній, економічній, соціально-становій, конфесійно-релігійній та етнонаціональній сферах наприкінці XIX – на початку XX ст. ключова роль відводилася військовому чиннику. По-перше, армія виступала чинником повноти імперської влади, внутрішньополітичної стабільності, запобігання можливим конфліктам і зіткненням в областях, що переживали цивілізаційні та соціальні трансформації, а військові навчальні заклади, крім підготовки кадрів, формували у вихованців відданість державі, стійкість і готовність до самопожертви у відстоюванні її інтересів. По-друге, дух російської армії і дислоковані в регіоні військовики як втілення державної сили допомагали

цивільній владі, яка від початку мала виразну антиукраїнську та антипольську спрямованість, формувати сприятливе середовище для соціальних змін, вrostання українського суспільства в російський суспільний простір і подолання відмінності регіону для його цілеспрямованої інтеграції з ядром імперії. По-третє, порівняння різних способів державного впливу на самосвідомість населення Правобережної України та її інтеграції як окраїнної території з ядром імперського організму Росії свідчить, що в досліджуваному періоді самодержавство дедалі більшу увагу приділяло дітям та молоді. Саме через облаштування розгалуженої мережі цивільних і військово-освітніх закладів здійснювалася індоктринація, тобто цілеспрямоване поширення і вивчення історії Росії, російської мови і літератури, імперських політичних ідей, вчення про державний і суспільний устрій у формуванні свідомості без їх критичного сприйняття. Якщо на перших порах зусилля спрямовувались значною мірою на формування рядового складу російської армії на основі рекрутської повинності селян і міських низів, а дітей і підлітків – з допомогою шкіл кантоністів і військових поселень, то з середини 60-х рр. XIX ст. – на поповнення офіцерів і молодшого командного складу через виховання дітей різночинців у військових гімназіях, кадетських корпусах, училищах і школах. По-четверте, водночас задля підтримки потрібної для влади атмосфери в Правобережжі через газету «Киевлянин», яка випускалася на державні кошти відразу після придушення повстання, було активізовано історизацію минулої українсько-польської ворожнечі, наділивши Російську імперію місією «відновлювачки справедливості» і роль чинника «законності повернення російського краю» у власне володіння та захисту його православного населення.

У прагненні зробити край російським і долаючи протиріччя між принципом імперського статус-кво та потребами «націоналізації» імперії, зіткнення національних і соціальних пріоритетів, верховна влада стала активно розвивати мережу закладів світської освіти і виявляти постійну турботу про неї як «провідника російської громадянськості». До того ж на розширення мережі російських військових навчальних закладів у краї царизм пішов всупереч власній неприяні як до українців і поляків, так страхові перед непередбачуваними наслідками «пробудження» освіченої маси під дією таких чинників, як грамотність, земське самоуправління, урбанізація тощо. З відновленням влітку 1882 р. кадетських корпусів, які стали виконувати функції підготовчих військово-навчальних закладів замість військових гімназій і військових прогімназій, у них зберегли усталені загальноосвітній навчальний курс і загальні основи виховання, котрим надали більшої військово-професійної та патріотичної спрямованості.

Розвиток системи військової освіти як самостійного соціально-політичного феномена, започаткований повномасштабним реформуванням у 60–70-х рр. XIX ст., реалізовувався в регіоні як через частину цивільних навчальних закладів, так і власне військові – військові училища, кадетські корпуси, юнкерські училища, військові гімназії, школи прапорщиків і військово-фельдшерські школи, котрі поєднували підготовку вихованців із

числа різночинців старшого, середнього і молодшого «вікових» підрозділів на чолі з ротними командирами до майбутньої цивільної та військової служби. З одного боку, це спричинило значну гуманізацію їх навчання, з іншого – відбулась різка «воєнізація» життя та побуту їхніх вихованців, спрямована на формування позитивних військово-професійних якостей у майбутніх військовиків. Зокрема, вихованцям військових гімназій давали добру підготовку до навчально-пізнавальної діяльності у військових навчальних закладах. У процесі посиленої соціалізації цільовим суб'єктам – уродженцям Правобережної України – цілеспрямовано прищеплювали підвищену мотивацію до оволодіння військовою професією, формували такі патріотичні цінності і меморіальні компоненти, як військовий обов'язок, безумовна відданість царю та готовність до самопожертви заради держави, утверджували послухність і повагу до командирів, військово-патріотичну ідентифікацію, військово-корпоративну солідарність.

Висновки. Вивчення проблеми показало, що завдяки цьому самодержавство домоглося мобілізації частини українців, поляків і представників інших меншин Правобережної України в табір держави. Однак залучення військового чинника і повільні й різноспрямовані урядові заходи не тільки не сприяли розв'язанню пов'язаних між собою суспільних проблем у південно-західній периферії в інтересах імперії, а й підтримували на її теренах стійке відтворення конфліктів і протиріч. Майданчиком зіткнення між консолідацією імперського простору і ліквідацією відособленості краю, з одного боку, та типовим для пізньоімперської Росії реформістським духом – з іншого, поряд із «польським питанням» дедалі більшого значення набувало українське питання. Свідченням цього стали революційні події 1917–1921 рр. І хоча у військових гімназіях за ступенем військово-професійної спрямованості військова підготовка значно уступала кадетським корпусам, більша частина їх вихованців успішно поповнювала лави офіцерського складу російської армії після навчання в юнкерських чи військових училищах.

Військове формування «Запорозька Січ» Юхима Божка в подіях Української революції 1918–1919 рр.

Тетяна Цимлякова

*Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького
просп. Дмитра Яворницького, 18, Дніпро, Україна, 49027*

Саме на теренах нашого краю – «Вільностей війська Запорозького» – із козаків, у яких «ще не вмер запорозький дух», було створено перше ядро «Запорозької Січі» завдяки наполегливості Юхима Божка. Це була «екзотична бойова одиниця» з наслідуванням історичних традицій, у назві якої, навіть після реформування армії УНР, зберігалась її складова (2-га Запорізька, Січова дивізія).

Універсал від 16 жовтня 1918 р. про відродження козацтва спричинив національне піднесення і прискорив реалізацію задуму Юхима Божка про створення нової Запорозької Січі. В його будинку № 10 по вулиці

Провіантській (тепер – Пастера) м. Катеринослава збиралися одностудійці-козаки: Швачка, М. Горобець, Чуприна, Шило, Ріг, Окагий, Бульба, бунчужний Сила та інші, які запряглися віддати всі сили для втілення ідеї національного відродження (Історія міста Дніпропетровська, 2006, с. 373). Так, восени 1918 р. о. Хортиця був обраний місцем дислокації новоствореного військового формування з декількох куренів – стрілецького, кінного, артилерійського, кулеметного та саморобного бронепотяга. Для піднесення патріотичного національного духу козаків Д. І. Яворницький, який читав лекції козакам з історії Запорозької Січі, згодився видати булаву отамана Божку для урочистої церемонії оформлення Нової Січі (до 3 тис. осіб). Прецеденти видачі директором музею предметів для проведення різних урочистостей мали місце, бо вони до 1922 р. здійснювалися на власний розсуд керівників музею, без спеціальних дозвільних документів від головного комітету у справах музеїв, охорони пам'яток мистецтв, природи (ДНІМ, Ф.1, оп.1, од. зб.1). Під час однієї з екскурсій одному з письменників Дмитро Іванович Яворницький поскаржився, що був такий отаманчик, який вкрав у нього булаву, забрав і не повернув (Сучасники про Яворницького, 2006, с. 91).

Навесні 1919 р. після відступу на південь та приєднання інших військових частин, продовжилось формування Січі в районі Балти. Її влада поширювалась на території декількох повітів Одещини та Брацлавщини. Саме тут продовжилось відродження військових звичаїв та традицій запорозьких козаків XVI–XVIII ст.

Свою ефективність та бойову міць січовики проявили в боях у місті Катеринославі з махновсько-більшовицькими військами 27–30 грудня 1918 р. (Республіканець, 1919). На початку квітня 1919 р. після реформування армії УНР Січ стає, разом з чотирма військовими частинами, хребтом армії УНР як 2-га Січова дивізія, до складу якої входило 1 000 багнетів, 12 гармат, з них 4 гаубиці (Удовиченко, О. І, 1995, с. 65). 1 червня частини Української армії, в тому числі і ця дивізія, переправилися через р. Збруч під сильним обстрілом противника, показуючи приклад іншим. Разом з 3-ю дивізією Удовиченка розвили успішний наступ на Жмеринку, завдали поразки червоноармійцям у районі Ялтушкове та Бар (Удовиченко, О. І, 1995, с. 73, 74), утримували залізничний вузол Жмеринка (з 4 по 7 липня), захопивши значні броньові сили більшовиків. Незважаючи на смерть отамана за загадкових обставин, вояки Січі продовжили брати участь у визвольній боротьбі в 1920 р. у складі Мазепинського полку 2-ї Волинської дивізії. На основі джерел простежено не тільки бойовий шлях цієї новоствореної військової формації в подіях Української революції, а й причини її перетворення, як і інших отаманських формувань, на деструктивний чинник Української революції.

Божко залишався противником створення регулярної армії. За його задумом, треба відроджувати дух Запорозької Січі, і вся армія повинна бути «Запорозькою Січчю». У своїх частинах він увів досить сувору дисципліну (з покаранням канчуками), але сам не завжди виконував накази штабу армії УНР. Перший раз – про розформування та перехід до складу Київської дивізії Ю. Тютюнника. Але в жовтні 1919 р. у скрутний час для війська головний

отаман С. Петлюра дав наказ про створення нового війська Запорозької Січі. Отаману вдалося приєднати до армії Директорії тільки 500 козаків. Дві спроби відсторонення Ю. Божка від командування козаки відстояли, написавши листа до Головного Отамана з проханням «не допустити до порушення прав Запорозької Січі», із завіренням «що ми під вашим проводом зробимо все, що буде потрібно для добра УНР» (Коваль, Р. М., 2005, с. 349–351).

Доля отамана Ю. Божка є найяскравішим прикладом негативного впливу феномена отаманщини на армію УНР та зразком непослідовної боротьби С. Петлюри, який спочатку хотів використати її для розбудови армії, а з лютого 1919 р. розпочав широкомасштабну боротьбу різними методами з цим вже масовим явищем, яке трансформувалося в деструктивний чинник Української революції. Бо лідери отаманських формувань не виконували наказів вищого командування, порушували субординацію, самопроголошували себе командуючими корпусів, дивізій (як Божко – головнокомандуючим Південно-східною Українською армією), приєднували частини без наказів (як Божко в районі Балти), самочинно змінювали владу на місцях, використовували «отаманське право» (вседозволеність і безкарність).

Бібліографічні посилання

Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького. Ф. 1, оп. 1, од. зб. 1.

Історія міста Дніпропетровська: колект. моногр., 2006. Дніпро, Грані, 596 с.

Коваль, Р. М., 2005. *За волю і честь: воєнно-історичні нариси*. Київ, Дікор, 404 с.

Республіканець, 1919. Катеринослав.

Сучасники про Д. І. Яворницького, 2006 / упоряд. М. П. Чабан. Вид. 2-ге. Київ: Ярославів Вал, 234 с.

Удовиченко О. І., 1995. *Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921 рр.* Київ: Вид-во «Україна», 206 с.

Українсько-польські економічні відносини 1920-х років

Дмитро Архирейський

доктор історичних наук, доцент

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000

Постановка проблеми. Ризький мир, підписаний РСФРР та УСРР з Польщею 18 березня 1921 р., крім взаємного політичного визнання, уможлилював і нормальні економічні відносини між його підписантами. Радянська сторона зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн крб. золотом та передати залізничний склад та інше майно на суму у 18 245 тис. крб. золотом. Крім того, Польща звільнялася від боргів Російської імперії. Обидві сторони погодилися розпочати переговори щодо укладення спеціальної економічної угоди (Мельтюхов, М., 2001, с. 104). Втім, саме від часу Ризького миру у відносинах Польщі і «країни Рад» економіка відчутно залежала від політики, адже радянське золото фактично обмінювалося на нейтралізацію поляками антирадянських політичних організацій на польській території. Перша виплата золота відбулася 10 жовтня 1921 р. (Мельтюхов, М., 2001, с. 112). У

налагодженні економічних зв'язків між Польщею та РСФРР з УСРР також можна побачити як суто економічні, так і політичні причини. Економіка Східної Європи надзвичайно постраждала від світової війни та революцій, тому політичне виживання кожної держави залежало від темпів економічного відновлення. Всі розуміли значення відновлення зовнішньоекономічних, насамперед торговельних, зв'язків.

Виклад основного матеріалу. Курс нової економічної політики, що запроваджувався в радянських республіках саме у 1921 р., передбачав активізацію зовнішньої торгівлі, яка мала стати ледь чи не основним джерелом інвестування у вітчизняну економіку. З іншого боку, на початку 1920-х рр. радянське керівництво ще переймалося ідеями світової революції, тому використовувало зовнішню торгівлю для шпигунсько-підривної діяльності своїх спецслужб на території «ворожих» капіталістичних країн. «Панська» Польща, звісно, не була винятком.

Якщо незалежна Польща відновлювалася як капіталістична держава, то в радянських республіках від початку їх існування вибудовувався режим із специфічною економікою. Навіть у відносно ліберальний період непу держава контролювала стратегічні галузі економіки, надзвичайно обмежуючи приватний капітал. Зберігалася державна монополія зовнішньої торгівлі. Від імені радянської держави всі експортно-імпорتنі операції здійснювалися під загальним патронатом Наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР. Хоча УСРР мала певну самостійність на світовому ринку, але в умовах диктату РКП(б) поступово брали гору доцентрові сили. Якщо за уряду Х. Раковського Україні вдалося налагодити роботу республіканського НКЗТ і відкрити свої торговельні представництва у сусідніх країнах, включаючи Польщу (Кульчицький, С., 1996, с. 296), то після створення СРСР і прийняття союзної конституції 1924 р. будь-які дії за кордоном Харків мав узгоджувати із Москвою (ЦДАВО України, спр. 57, арк. 23, 42).

Польща була цікава СРСР і як транзитна територія. Торговельні зв'язки з Європою підтримувалися суходелом і морем, і на суходолі Польща мала пріоритетне значення, адже через бессарабську проблему політичні та економічні відносини з Румунією були обмежені. Залізниці України пов'язували пункти пропуску вантажів на польському кордоні з важливими для радянської зовнішньої торгівлі портами Чорного й Азовського морів.

Що експортували та імпортували протягом 1920-х рр. через українсько-польський кордон? Експортували переважно хутро, чорний металобрухт, деякі кольорові метали (ЦДАГО України, спр. 1257, арк. 22 зв., 24, 25), лісоматеріали, лікарські трави (ЦДАВО України, спр. 52, арк. 45, 45 зв.; спр. 62, арк. 21; ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 2 зв., 36), кінську шкуру (ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 57), сільськогосподарську сировину (коноплі, кінський волос, кишки, пух, пір'я, ганчір'я, хміль, мемельську клепку) (ЦДАВО України, спр. 62, арк. 129, 183). Відомо, що в середині 1920-х рр. Україна активно експортувала за кордон хліб та м'ясо, але не до Польщі, яка сама була зацікавлена у подібному експорті. Наприклад, саме у Варшаві в липні 1922 р. для голодуючих України закупили 50 тис. пудів жита

(ЦДАВО України, спр. 62, арк. 452). Через Польщу в цей час завозили чехословацькій ячмінь, причому поляки інколи чинили перешкоди радянським вантажам (ЦДАГО України, спр. 1258, арк. 28 зв., 39 зв., 54 зв., 60).

Радянський імпорту 1920-х рр. був різноманітним – від промислового устаткування до медикаментів та дефіцитних товарів широкого вжитку та продовольства. Польську частку радянського імпорту складала переважно галантерея. Галантерейні товари, через гострий дефіцит у СРСР, часто ставали предметом контрабанди, активної в період непу на польському кордоні. За офіційними даними, у 1922/23 фінансовому році через Польщу було ввезено 41,5 % радянського імпорту. Чим активніше СРСР налагоджував економічні зв'язки з провідними капіталістичними державами, тим меншою ставала частка польського імпорту. Так, у 1923/24 р. вона складала 8,6 %, а у 1925/26 – вже 6 % (ЦДАГО України, спр. 2302, арк. 15).

Як зазначалося, починаючи з 1921 р. політика раз-по-раз впливала на характер польсько-радянських економічних відносин. На торгових переговорах у Москві (березень 1922 р.) Польща, наприклад, висунула низку політичних вимог: не підтримувати Литву, припинити антиверсальську пропаганду і не вимагати розширення транзиту до Німеччини та Австрії (Мельтюхов, М., 2001, с. 114). Переговори було перервано. У другій половині 1922 р. Москва «неодноразово порушувала питання про торговий договір, проте Польща, посилаючись на невизнання радянської монополії зовнішньої торгівлі, ухилялася від переговорів. Зі свого боку, Варшава вимагала виконання Москвою фінансових зобов'язань за Ризьким договором» (Мельтюхов, М., 2001, с. 116). Ясна річ, УСРР у польському напрямку в цей час ішла у фарватері РСФРР.

30 липня 1923 р. було створено Російсько-польське акціонерне товариство, яке займалося організацією торгівлі між СРСР та Польщею (Мельтюхов, М., 2001, с. 118). Проте незабаром Польща бойкотувала сільськогосподарську виставку в Москві. Крім того, вона стояла на перешкоді радянського транзиту до Німеччини (Мельтюхов, М., 2001, с. 119). Каменем спотикання ставало польське промислове устаткування, вивезене вглиб Російської імперії ще у 1915 р.: Польща вимагала повернення цього майна. Як наслідок, 25 серпня 1924 р. було укладено радянсько-польську угоду про реевакуацію та компенсацію майна, а 2 грудня того самого року СРСР виплатив Польщі 102 913 доларів (Мельтюхов, М., 2001, с. 119, 120]. СРСР все ще мав сплатити 30 млн золотих крб, пояснюючи затримку у виплаті відсутністю коштів у державній скарбниці, в тому числі з вини Польщі, яка, мовляв, відмовлялася від торговельної угоди з СРСР.

1924 рік став своєрідним піком радянсько-польських відносин, адже саме цього року було остаточно узгоджено лінію державного кордону між державами, підписано угоду про пряме залізничне сполучення та консульську конвенцію (Мельтюхов, М., 2001, с. 110).

У другій же половині 1920-х рр. відносини з Польщею погіршилися. У червні 1927 р. у Варшаві вбили повпреда П. Войкова, у травні 1928 р.

відбувся замах на радянського торгпреда О. Лізарєва, причому між Польщею та Німеччиною, політичним союзником СРСР, у цей час тривала митна війна. До повного розриву між Польщею та СРСР не дійшло, але позитивно оцінювати стан економічних відносин між ними наприкінці 1920-х рр. підстав немає.

Отже, можна зробити висновок, що відроджена Польща протягом 1920-х рр. не була найважливішим торговим партнером радянських республік, насамперед через слабкість своєї промисловості та з політичних причин (слід зазначити, що політика у польсько-радянських відносинах мала однозначний пріоритет над економічною складовою). Водночас ця країна мала неабияке транзитне значення, адже поєднувала РСФРР та УСРР з Європою. Радянська Україна, поки мала відносну економічну самостійність, на початку 1920-х рр. робила активні спроби налагодити власні торговельні зв'язки зі своєю західною сусідкою. Але після створення СРСР Москва позбулася Харків можливостей прямо контактувати із Варшавою. Із середини 1920-х рр. український експорт потрапляв на світовий ринок як радянський і сприймався там в якості російської продукції. Звісно, під повний московський контроль потрапили й імпортні потреби України.

Бібліографічні посилання

Кульчицький, С., 1996. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ, Основи.

Мельтюхов, М., 2001. *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг.* Москва: Вече.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. Р-4, оп. 1.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20.

Діяльність каральних органів влади на Дніпропетровщині в період нацистської окупації 1941–1943 рр.

Ігор Шахрайчук

кандидат історичних наук, доцент

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Питання колабораціонізму на території Рейхскомісаріату «Україна» належить до числа найменш вивчених і дискусійних сторінок Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Колаборація в Україні мала низку специфічних ознак, пов'язаних з військово-політичними, релігійними, морально-психологічними чинниками. Співпраця з ворогом мала місце як у військовій сфері, так і в повсякденному житті. З числа колаборантів формувалися поліцейські підрозділи, які використовувалися для охорони військових об'єктів, проведення каральних актів проти мирного населення, боротьби проти партизанів та підпільників, охорона залізниць, складів тощо.

У 40–80-ті рр. в радянській історіографії розроблявся менш вузький

сегмент цієї проблематики, який торкався стосунків учасників українського самостійницького руху з військово-політичними чинниками нацистської влади. Решта аспектів була закрита для наукового дискурсу з міркувань суто політичних: визнання того, що співпраця з нацистами охоплювала усі окуповані райони області та різні соціальні категорії населення, могла б зруйнувати «мрії» про «морально-політичну єдність радянського народу, завдавши шкоди іміджу соціалістичного ладу в очах світової громадськості і радянському суспільству» (Гриневич, В., 2012, с. 32).

Проте тільки в період незалежності України історикам представлено можливість долучитися до цілого масиву документів і матеріалів відомчих архівосховищ, які дозволили як на макро-, так і на мікрорівні вивчити діяльність поліцейських охоронних та допоміжних формувань з числа наших співвітчизників. З виходом досліджень О. Гончаренко, О. Потильчака, О. Лисенка, І. Дерейко, В. Шайкан (Архіви окупації. 1941–1944, 2008, с. 68; Дерейко, І., 2012, с. 136; Шайкан, В., 2006, с. 85) розпочато велику евристичну роботу по вивченню причинно-наслідкових зв'язків та мотивацій співпраці населення з окупантами як на макрорівні, так і на окремих локальних територіях.

У період Другої Світової війни мешканці регіону потрапили у вир інформаційно-ідеологічного впливу, який випробувала та впроваджувала нацистська тоталітарна система в окремому регіоні. На території обласного центру розташовувалося 315 військових німецьких частин, 4 румунських військових формування (в/ч 86, 1270, 16342, 19304), на вул. Широкий, що у Чечелівському районі, італійська військова частина (в/ч 546) і штаб італійської військової команди (Архів УСБУ. Літерна справа, арк. 3-5; Архів УСБУ. Літерна справа «Оберфельдкомендатура № 397», арк. 28). Ефективну допомогу нацистам надавали калмицькі і угорські національні формування.

При організації влади на місцях німецька адміністрація дозволила сформувати «українську допоміжну адміністрацію» з числа членів похідних груп ОУН і місцевого населення. Місцева допоміжна адміністративна система, як і за минулих радянських часів, складалася з обласної, районних, міських та сільських осередків. Через брак німецьких поліцейських органів нацисти дозволили сформувати українську допоміжну поліцію з місцевих осіб, які лояльно ставилися до окупаційної влади (Архів УСБУ. Літерна справа «Таємна полбова поліція», с. 59; Архів УСБУ Фельджандармерія грудень 1943 р., с. 138).

У вересні 1941 р. у Дніпропетровську було створено «Українську народну міліцію», яку з часом перейменували в «українську допоміжну поліцію». На даний підрозділ покладено функції боротьби з радянськими розвідувальними органами, підпільниками та партизанами (Архів УСБУ. Літерна справа, с. 69).

З метою проведення широких каральних акцій проти осіб, які здійснювали антифашистську діяльність, тільки у м. Дніпропетровську створено 7 районних відділів поліції.

№ п/п	Відділення поліції	Прізвище керівника	Район розташування
1	1 район поліції	Сидоренко З. М.	вул. Ширшова, 1
2	2 район поліції	Афанасєв П. М.	вул. Артема, 15
3	3 район поліції	Красицький	вул. Червона, 4
4	4 район поліції	Самборський	вул. Пушкіна
5	5 район поліції	Воронін І. К.	1-ша Чечелівка
6	6 район поліції	Гюнтер	пр. Калініна
7	7 район поліції	Смірський	Нижньодніпровськ

Таблиця створена автором на підставі документів та матеріалів Дніпропетровської міської поліції (Архів УСБУ. Літерна справа. Німецькі каральні органи, арк. 60–63).

Протягом існування окупаційної влади місцева поліція («міліція», «народна міліція») перебувала в управлінні української допоміжної адміністрації. Основним завданням допоміжної поліції була охорона військових об'єктів і забезпечення громадського порядку в регіоні. Так, для охорони громадського порядку і виконання поліцейських функцій залучено 17-й литовський охоронний поліцейський батальйон у м. Нікополі та м. Кривому Розі – 28-й латвійський батальйон (Центральний державний архів громадських об'єднань України, с.1).

Для реконструкції діяльності міської поліції Дніпропетровська проаналізовано архівно-слідчу справу начальника управління поліції м. Дніпропетровська Кузьменка Л. Я., який організовував та забезпечував громадський порядок у місті, виявляв та брав на облік комуністів, комсомольців, партизан, підпільників, командирів Червоної Армії, виявляв місце знаходження єврейського населення, яке укривалося від німецької влади, та проводив каральні акції. Для реалізації поставлених німецькою владою завдань у місті залучалося 250 чол., котрі були розподілені по п'яти відділах поліції: загальний очолював Бортник, слідчий – Святенко Я. Л., кримінальний – Приказчик І., фінансовий – Гайдар, адміністративно-господарський – Петренко А. (Архів УСБУ. Кримінальні справи..., арк. 10–18).

Для моделювання образу поліцейського проаналізовано 40 архівно-кримінальних справ на колишніх колаборантів, які дозволили нам визначити специфічні особливості образу поліцейця (Архів УСБУ). Літерна справа «Таємна полбова поліція», с. 53; Архів УСБУ. Літерна справа 129 шутцбатальйона, с. 135; Архів УСБУ. Поліція і школа «СС» Софіївського району, с. 83). Так, за анкетними даними мотиваційною підставою співпраці з нацистською окупаційною владою було: користоловство, малодушність, помста радянській владі за розкуркулення та політичні репресії, бажання реалізації особистості у владних структурах. Вибірковий аналіз слідчих справ дозволив змалювати соціальний портрет поліцейського Дніпропетровського регіону. Згідно із слідчо-кримінальними справами поліцаїв зазначалося соціальне походження колаборантів, переважна більшість яких була селянами – 31 особа, робітниками – 4, службовцями – 5. За віковою ознакою: до 30 років – 9 чол., до 40 років – 6 чол., старше 40 років – 25 чол. За національною ознакою:

українців було – 27 чол., росіян – 3, інших – 10. За освітнім рівнем початкову освіту мали – 31 чол., середню – 4, вищу – 5. За партійною належністю більшість була позапартійними – 38 чол., але двоє були членами ВКП(б), та за сімейним станом більшість були одружені – 23 чол. і 17 чол. не мали родин. За матеріалами кримінально-слідчих справ виявлено причинно-наслідкові мотивації виконання поліцейських обов'язків необхідністю утримання власних родин та здатністю виживання в умовах війни (Підрахунки автора за архівно-слідчими справами поліцаїв архіву управління СБУ в Дніпропетровській області).

Складовими карально-репресивної системи на окупованій території краю також виступали численні табори ув'язнення для радянських військовополонених (шталаги, дулаги, офлаги, трудові табори, локальні єврейські гетто, в'язниці (Шахрайчук, І. А., Шманатов, М. С., 2019, с. 207).

Для координації дій боротьби з диверсантами та антифашистським підпіллям у обласному місті каральні функції зосереджувалися при фельдкомендатурі (керівник лейтенант Цейлер) (Архів УСБУ. Літерна справа, с. 28), який виконував завдання виявлення та знищення радянського підпілля, осіб єврейської національності, українських націоналістів та виконання обов'язків по забезпеченню охорони радянських військовополонених.

З січня 1942 р. по жовтень 1943 р. до складу гестапо (таємної поліції) входили виключно представники німецької національності на чолі з майором Мульде. Саме вони брали участь у розстрілі євреїв в районі ботанічного саду, що на Запорізькому шосе, та на території 9-ї школи (Архів УСБУ. Літерна справа, арк. 28–29).

Висновки. Таким чином, встановлено, що процес формування та діяльності місцевих карально-репресивних органів влади та управління проходив під контролем німецьких комендатур, українських допоміжних управ та поліцейських структур, які були надійними поплічниками окупаційної влади щодо впровадження нацистської політики завоювання територіального простору та знищення непокорного місцевого населення.

Бібліографічні посилання

- Архіви окупації.1941–1944, 2008. Держ. ком. архівів України / упоряд. Н. Маковська. 2-ге вид. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 872 с.
- Архів управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області (Далі – Архів УСБУ). Літерна справа «Таємна полбова поліція» 30 грудня 1943 р. – 26 лютого 1945 р. Ф. 4, оп. 2, спр. 9, 115 с.
- Архів УСБУ. Літерна справа 129 шутцбатальйона. Березень 1949 р. – 9 лютого 1954 р. Ф. 4, оп. 2, спр. 4, 396 с.
- Архів УСБУ. Літерна справа «Оберфельдкомендатура № 397» (1951 р. – лютий 1954 р. Ф. 4, оп. 2, спр. 7, 53 с.
- Архів УСБУ Фельджандармерія. Грудень 1943 р. Ф. 4, оп. 2, спр.15, 158 с.
- Архів УСБУ. Поліція і школа «СС» Софіївського району (1948–1954 рр.). Ф. 4, оп. 2, спр. 22, 357 с.
- Архів УСБУ. Літерна справа. Німецькі каральні органи. Служба безпеки «СД» і міська поліція, 13 грудня 1954 р. – 13 листопада 1964 р. Ф. 4, оп. 2, спр. 50, 84 с.
- Архів УСБУ. Кримінальні справи на осіб не знятих з оперативного обліку УМВС

України у Дніпропетровській області. Архівно-слідча справа Кузьменко Л. Я. Укр. «Смерш» 60 армія, 1945 р. Ф. 5, спр. 25389, т. 1, 684 с.

Гончаренко, О., 2017. *Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.)*. Дніпро; Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 258 с.

Гриневиц, В., 2012. *Неприборкане різноголосся*. Київ; Дніпропетровськ: Ліра, 508 с.

Дерейко, І., 2012. *Місцеві підрозділи німецької армії і поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір*. Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту, с. 34–43.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Український штаб партизанського руху. Ф. 62, оп.1, спр. 185, 178 с.

Шайкан, В., 2006. *Колaboraціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: моногр.* Кривий Ріг: Мінерал, 466 с.

Шахрайчук, І. А., Шманатов, М. С., 2019. Діяльність поліцейських формувань на селі в період нацистської окупації Дніпропетровщини (1941–1943 рр.). *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]*.

Участь жінок у поліцейських формуваннях на Дніпропетровщині в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.

Вікторія Коча

студентка IV курсу історичного факультету

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Дискусія навколо нацистського окупаційного режиму, встановленого на теренах Дніпропетровської області, ще залишається. Особливо гостро стоїть питання щодо участі жіночого населення в роботі поліційних формувань. Неоднозначність проблеми колабораціонізму, участь особового складу створених гітлерівцями місцевих поліційних формувань у злочинах проти мирного населення країни, відсутність повноцінної наукової дискусії з цього приводу призводить до спроб замовчування, небажання навіть говорити про участь жінки у карально-репресивній політиці.

Потреба осмислити жіночий досвід на різних рівнях повсякденного життя в умовах окупаційного режиму на Дніпропетровщині, вивчити специфіку умов життя, а також чинників, які спонукали жінок брати участь у карально-репресивній політиці, їхню девіантну поведінку дає змогу включити в історію Великої війни людей, подивитися на війну очима сучасників.

Мета дослідження – виявлення впливу гендерного фактора на утвердження жінки-колаборантки в роки нацистської окупації.

Виклад основного матеріалу. «Окуповані» жінки – це своєрідний виклик достатньо тривалій традиції універсалізації та широких узагальнень, які десятиліттями панують в історіописанні Другої світової війни. За таких обставин жіночий досвід виживання на захоплених загарбниками територіях виявляється «технічно» вписаним у концепт «чи то страждання, чи то боротьби», а осмислення інших практик свідомо чи несвідомо маргіналізується. Знання про жіночі стратегії участі, виживання, спротиву,

приспосовування в умовах війни є на сьогодні вкрай актуальним питанням, адже показує низову жіночу дієздатність та дає змогу розкрити принципи дії патріархальних механізмів гендерного ладу, допомагаючи ефективніше долати їх у сучасному світі.

Споконвіку стан війни передбачав жорстокий гендерний розподіл простору та ролей: полем битви вважалося місце, що належить виключно чоловікам, у той час як жінки повинні були залишатися вдома та піклуватися про сім'ю в такий складний час для населення. «Узвичаєний погляд на взаємозв'язок між гендером і війною полягає в тому, що чоловіки творять війну, а жінки творять мир. Чоловіки, як представники своїх народів чи соціальних груп, воюють з чоловіками іншої групи, а жінки тим часом лишаються осторонь бою, під захистом своїх чоловіків. Жінки зазвичай залишаються невидимими для воєнних стратегій, що відображає поширене припущення щодо суто чоловічої природи війни». Слід визнати, що радянська та нацистська влада в умовах війни розглядала увесь народ як ресурс перемоги. Певної політики щодо жіноцтва вироблено не було» (Жінки..., с. 185).

Історія ролі жінки в тодішньому житті – від окопів і траншей до збору благодійності – вимагає посиленої уваги з нових ракурсів, адже кожна "проста" історія однієї жіночої долі під новим кутом – це і є справжнє обличчя війни та жінок у цій війні.

Найбільший прорив у гендерному розподілі стався в період подій Другої світової війни, коли частина молодих жінок вступала до лав різних служб та поліцейських формувань. Окрема частина жіноцтва погодилася брати участь у поліцейських формуваннях заради виживання в екстремальних умовах військового лихоліття (Дерейко, І. І., 2012, с. 149).

Для реконструкції образу жінки-зрадниці нами проаналізовано 128 кримінально-слідчих справ, порушених на жінок, які співпрацювали з нацистською окупаційною владою на території Дніпропетровщини. Так, тільки у місті Дніпропетровську 36 жінок надавали допомогу окупантам у реалізації планів завоювання «життєвого простору». Орлова З. П. працювала у німецькій в/ч 18 та брала участь в арештах підпільників і змушувалася над ув'язненими жінками. Бабочкіна Л. М. за власним бажанням пішла на службу до німців і сумлінно виконувала обов'язки слідчої, СД, а інші особи – Лебедева А. П. і Зубачук К. К. брали активну участь у каральних операціях на території міста (Архів Управління Служби Безпеки України у Дніпропетровській області (далі – Архів УСБУ у Дніпропетровській області). Ф. 5, спр. 34481-13; 8860; 8951; 8963; 1004; 10022; 10286; 11391; 13107; 13108; 13520; Там само. Ф. 8, оп. 1, спр. «Матеріали по штабу «СС»; Ф. 11, оп. 1, спр. «Поліція і школа «СС» Софіївського району», т. 1).

За колабораціонізм та активну участь у реалізації політики знищення населення на окупованій території правоохоронними органами порушено у м. Кривий Ріг – 14, м. Павлоград – 8, м. Синельниково – 8, м. Новомосковськ – 7, м. Апостолово – 7, м. Нікополь – 6, м. Дніпродзержинськ – 5, м. П'ятихатки – 4 кримінальних справ на жінок-зрадниць (Шахрайчук, І. А., 2018, с. 207).

З відомих та опрацьованих нами кримінально-слідчих справ Архіву управління СБУ в Дніпропетровській області, можна встановити, що переважна більшість жінок свідомо працювала в поліцейських формуваннях, більша частина із них були молодими жінками 1918–1924 років народження, за національною ознакою основна маса – українки, за соціальним походженням більшість склали селянки та робітниці з початковою та незакінченою середньою освітою. Третина загального складу жінок-зрадниць були членами партії або комсомолками. Максимальна кількість жінок була «ображена» або переслідувалася радянською владою. Третина жінок були антибільшовицьки налаштовані проти радянської влади, особливих симпатій та вірності гітлерівському окупаційному режиму не мали.

Аналіз анкетних даних заарештованих жінок-зрадниць свідчить, що за віковою ознакою ув'язнено було до 30 років – 19, до 40 років – 76, і більше 40 років – 33 колаборантки. Також статистика даного розгляду справ вказує і на те, що дуже малий відсоток жінок-колаборанток мали судимість, тільки одна жінка віком 20–30 років було притягнута до відповідальності органами поліції (Згідно з аналізом анкет кримінально-слідчих справ архіву УСБУ у Дніпропетровській області. Архів УСБУ у Дніпропетровській області: Ф. 5, спр. 34481-13; 8860; 8951; 8963; 1004; 10022; 10286; 11391; 13107; 13108; 13520; Там само. Ф. 8, оп. 1, спр. «Матеріали по штабу «СС»; Ф. 11, оп. 1, спр. «Поліція і школа «СС» Софіївського району», т. 1).

Для більшості жіноцтва мотивацією брати участь у карально-репресивній політиці нацистської окупації було несприйняття політики радянської влади через розкуркулення, масові політичні репресії та незгода з основними методами й постулатами будівництва соціалізму в країні. Коли ми намагаємося повністю змодельовати соціально-психологічний портрет жінки-колаборантки, то чітко бачимо, що вони прагнули показати своє бажання лідерства у мікроколективі та таким чином мати способи утвердження в цьому колективі. Тобто більш доречно говорити не про прихильників гітлерівської окупації, а про байдужих до Радянського минулого, людей з відсутністю радянського патріотизму, але з палким бажанням вижити за будь-яку ціну. Слід врахувати й ще один важливий фактор – ці жінки не знали, що націонал-соціалісти програють війну і радянська влада, перед якою згодом доведеться відповідати, невдовзі буде відновлена на території всієї України (Гончаренко, О., 2006, с. 97; Стяжкіна, О. В., 2015, с. 42).

Висновки. Жіночий досвід виживання/життя/смерті в умовах окупації був різним, однак загальною тенденцією ставало створення певної ієрархії цінностей, серед яких «вижити та зберегтися» були найголовнішими. Жіноча історія окупації ще має отримати свій повноцінний масив джерел, власні аналітичні підходи й методи. Вивчення особистих жіночих стратегій може значною мірою підірвати концепт «єдності» й «однаковості» та вплинути на зміну політик пам'яті, переводячи їх з режиму мовчазного співчуття чи засудження у режим розуміння та аналізу.

Бібліографічні посилання

- Архів Управління Служби Безпеки України у Дніпропетровській області (далі – Архів УСБУ у Дніпропетровській області). Ф. 5, спр. 3448, Кримінально-слідча справа Ніколаєнко Ганни Микитівни (поч. 18.09.1946 р., зак. 17.12.1946 р.), 107 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 8860, Кримінально-слідча справа Чорної Л. І. та інші (поч. 16.11.1943 р., зак. 28.11.1943 р.), 69 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 8951, Кримінально-слідча справа Нагорної Ірини Григоріївни (поч. 24.01.1943 р., зак. 10.01.1944 р.), 63 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 8963, Кримінально-слідча справа Вєєр Олександри Василівни (поч. 02.11.1943 р., зак. 15.01.1944 р.), 71 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 10004, Кримінально-слідча справа Лазаревої Варвари Федорівни (поч. 18.11.1944 р., зак. 31.03.1934 р.), 92 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 10022, Кримінально-слідча справа Дроздової Софії Харитонівни (поч. 10.12.1944 р., зак. 04.03.1945 р.), 172 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 10286, Кримінально-слідча справа Дмитрієвої Людмили Федорівни (поч. 18.05.1944 р., зак. 29.06.1944 р.), 85 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 11391, Кримінально-слідча справа Білоконь Марії Мойсеївни (поч. 18.04.1945 р., зак. 25.05.1945 р.), 59 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 13107, Кримінально-слідча справа Орлової Зінаїди Філіповни (поч. 27.03.1947 р., зак. 22.05.1947 р.), 131 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 13108, Кримінально-слідча справа Лебедевої Антоніни Петрівни (поч. 08.02.1947 р., зак. 20.05.1947 р.), 189 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 13520, Кримінально-слідча справа Зубарчук Катерини Корніївни (поч. 25.07.1946 р.), 269 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 5, спр. 13108, Кримінально-слідча справа Іванової (Бабочкіної) Людмили Михайлівни (поч. 31.12.1948 р., зак. 28.02.1949 р.), 123 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області). Ф. 8, оп. 1, спр. «Матеріали по штабу «СС», т. 1, 256 с.
- Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 11, оп. 1, спр. «Поліція і школа «СС» Софіївського району», т. 1, 154 с.
- Гончаренко, О., 2006. Роль, місце та функції органів місцевого управління у системі каральних заходів нацистів в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Сумська старина*, № XVIII–XIX, с. 95–102.
- Дерейко, І. І., 2006. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхкомісаріаті "Україна". *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*, вип. 13, с. 32–39.
- Дерейко, І. І., 2012. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 174 с.
- Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. ст. / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь, 2015. Київ: ТОВ "Арт-книга", 336 с.
- Стяжкіна, О. В., 2015. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Укр. іст. журн.*, № 2, с. 42.
- Шахрайчук, І. А., 2018. Соціальні настрої населення Дніпропетровська в період нацистської окупації міста (1941–1943 рр.). *Проблеми політичної історії України*, вип. 13, с. 202–222.

Секція III

Соціально-економічні, суспільно-політичні та соціокультурні питання історії Наддніпрянщини XVIII–XX ст.

Слобода Нижній (Старий) Салтів: історія заснування

Ольга Гончарова

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002

Постановка проблеми. З другої половини ХХ ст. в гуманітарних науках відбулися зміни, що привели до виокремлення нового дослідницького напрямку – локальної історії, одним із методологічних принципів якої є зміна масштабу спостереження. Одним із проявів застосування цього методу в процесі дослідження заселення Слобідської України є детальний аналіз заснування окремо взятих слобід та повсякденних життєвих практик їх мешканців. Це дає можливість відтворити множинність варіантів їх заснування та визначити спільні та відмінні риси. Одним із таких поселень, що з'явилося на теренах краю в ході колонізації, була слобода Нижній (Старий) Салтів.

Мета дослідження. З огляду на зазначене, в роботі ставиться мета відтворити процес заснування слободи Старий (Нижній) Салтів на тлі масштабнішого процесу – колонізації Дикого поля.

Виклад основного матеріалу. Поступова колонізація Дикого поля розпочинається з кінця XV – початку XVI ст. Нових поселенців приваблювала чудова природа, багатства краю. Велике значення мала також водна артерія краю – Сіверський Донець, який тоді був судноплавним і надійним засобом зв'язку. Однак ці території були на той час досить небезпечними. З території Дикого поля татари робили розбійницькі напади на міста і села південної окраїни Московської держави. Вони знали багато бродів або перелазів, через які легко могла переправитись орда. Д. І. Багалій стверджує, що на тому місці, де згодом виникла слобода Нижній (Старий) Салтів, й був такий татарський брід (Багалей, Д. І., 1887, с. 442). Лише після будівництва Московською державою системи укріплень – так званої Білгородської лінії (1635–1658 рр.) – переселення українців з Південної та Лівобережної України на терени Дикого поля набирає масового характеру. Це переселення заохочувалось Московським урядом. Царські інструкції наказували прикордонним воєводам «чтобы тем выходцам... дурно и грабежу и кражи и никаково насильства ни в чем не делали и ничего не отымали и ни в чем оному не делали» (Потрошков, С. В., 1998, с. 11). Їм було дозволено займати вільні землі, де вони й засновували свої поселення. За це переселенці мали нести службу й прикривати околиці Російської імперії від нападів татар.

Поширеною формою землеволодіння стала «займанщина», яка була привілеєм для переселенців. Її суть полягала в тому, що кожен міг стати власником певної кількості орної землі, лісу і сіножатей, як правило, такої, яку

міг обробити. Отримавши землю за правом «займанщини», поселенці мали закріпити її спеціальними офіційними документами московської адміністрації. Отже, коли у 1659 р. українські козаки, яких привів на береги Сіверського Донця отаман-осадчий Іван Семенов, заснували слободу Верхній Салтів, вони звернулись до московських урядовців з проханням закріпити ці землі за собою і, відчуваючи потребу захисту від татарських нападів, збудувати укріплення (Багалій, Д. І., 1990, с. 320).

Поява Верхнього Салтова відіграла значну роль у подальшому заселенні краю, так як протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. навколо нього виникає цілий ряд поселень. Так, униз за течією Сіверського Донця виникає нове поселення, яке отримало назву Нижній Салтів. Грамотою від 12 лютого 1705 р. у відповідь на «челобитие Харьковского полку Салтівського сотника Кирила Цесаренка с товаришами» було наказано відвести «вновь поселившимся в г. Салтове церкасам, 670 человекам, земли в урочищах реки Гнилушки на другой стороне Донца по реке Бабке, на Ольховую пристань» (Багалей, Д. И., 1890, с. 141). Документ свідчить, що на час видання грамоти поселення вже існувало, так як місцевим чиновникам наказувалося «... взять у них сказки кто в котором году в Салтов пришол...» (Багалей Д. И., 1890, с. 142).

Скоріше за все, заснування слободи Нижній Салтів відбувалось за традиційною для тих часів схемою «займанщини». Заснувавши слободу, переселенці намагалися закріпити за собою землі, що їм і вдалося зробити у 1705 р., отримавши цитовану вище грамоту. На жаль, це не дає нам можливості встановити точну дату заснування поселення, так як перше документальне свідчення про нього не відповідає даті заснування, а лише вказує на час офіційного закріплення земель за її мешканцями. Тому будемо вважати за відправну точку 1700 рік, на який вказував Філарет в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» (Филарет (Гумилевский Д. Г.), 2004, с. 270), і підтвердив видатний дослідник історії Слобожанщини Д. І. Багалій (Багалей, Д. И., 1890, с. 140). Інших документів, які б підтверджували чи заперечували ці дані, автором у фондах Державного архіву Харківської області виявлено не було.

Слобода Нижній (Старий) Салтів входила до Харківського полку (Альбовський, Е., 1895, с. 38). Значну частку переселенців становило козацтво, хоча й малозаможне. Проте, вже наприкінці XVII ст. на Слобідській Україні збідніле козацтво участі в походах не брало, а утримувало і направляло на службу заможніших козаків – компанійців. З подання полковника Квітки видно, що поселенці Нижнього Салтова були майже всі включені до числа підпомічників (Филарет (Гумилевский Д. Г.), 2004, с. 270).

Висновки. Слобода Нижній (Старий) Салтів була заснована в ході загального процесу колонізації Дикого поля козаками – переселенцями з Південної та Лівобережної України. Пошук архівних документів, які б дали можливість визначити точну дату заснування поселення, результатів не дав. Перша документальна згадка про слободу датована 1705 р. Однак з документа випливає, що на цей момент вона вже існувала, й за козаками закріплювались

землі, які вони використовували для ведення господарства. Це свідчить, що заснування слободи Нижній Салтів відбувалось за традиційною для тих часів схемою «займанщини». Заснувавши слободу, ймовірно за все, у 1700 р., переселенці намагалися закріпити за собою землі, що їм і вдалося зробити у 1705 р.

Бібліографічні посилання

- Альбовский, Е., 1895. *История Харьковского Слободского полка (1651–1765 гг.)*. Харьков: Тип. губерн. правл., 218 с.
- Багалей, Д. И., 1890. *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии*. Харьков: Тип. К. П. Счасни, 438 с.
- Багалей, Д. И., 1887. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва: Университет. тип. М. Каткова, 614 с.
- Багалій, Д. І., 1990. *Історія Слобідської України*. Харків: Основа, 256 с.
- Потрошков, С. В., 1998. *Харьковские полки: три века истории*. Харьков: ОКО, 152 с.
- Филарет (Д. Г. Гумилевский), 2004. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Харьков: Издат. Дом «Райдер», т. 2, 432 с.

Монетно-грошовий обіг у XVII – на початку XVIII ст. у контексті економічного розвитку Полтавщини

Артем Шерстюк

студент III курсу історичного факультету

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Останнім часом українських істориків цікавлять причинно-наслідкові зв'язки впровадження та обігу монет на території Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. Зазначена проблематика знайшла своє відображення у працях В. Котляра, А. Супруненка, В. Шалобудова, в яких розглянуто монетний обіг на Полтавщині в указаний період (Котляр, М. Ф., 1981; Супруненко, А. Б., 1989; Шалобудов, В. М., 2009).

Вивчення монетних скарбів ведеться у двох напрямках:

- встановлення періоду їх тезаврації для подальшого пов'язання часу їх випадіння з певними синхронними в часі суспільно-політичними подіями;
- вивчення їхнього кількісно-якісного складу для з'ясування напрямку розвитку монетно-грошової системи краю, економічного впливу тієї чи іншої території/країни, що досить яскраво відображається в представлених артефактах.

Для аналізу монетного обігу важливо враховувати політичне становище краю. Саме тому розподіл вивчення складу скарбів ведеться за періодами між до і після 1654 р. (перепідпорядкування від Речі Посполитої до Москви) та окремо — початку XVIII ст. (час реформи).

Окрім того, характеристика монетного складу означених депозитаріїв може допомогти у з'ясуванні часу їх тезаврації шляхом співставлення з уже відомими закономірностями монетного обігу на інших територіях, а також для з'ясування власне специфічних закономірностей на території Полтавщини.

Скарби, тезавровані до 1654 р. Для аналізу у цю категорію потрапили

скарби, що були сховані в період Хмельниччини, переважно у 1648–1649 рр. Серед скарбів цього часу характерне для широких просторів тогочасної України під владою Речі Посполитої засилля порівняно якісних монет дрібної та середньої фракції Сигізмунда III, при майже «обов'язковому» їх супроводі шведськими (переважно ельбінськими) драйпелькерами та прибалтійськими солідами Христини.

З 1640-х рр. на територію України починає проникати важка європейська монета (Котляр, М. Ф., 1981, с. 101), хоча на Полтавщині вона фіксується лише з початку Хмельниччини (Городище). Талер і похідні йому монети стають «обов'язковими атрибутами» скарбів та монетного обігу в наступні періоди.

Після подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького терени Полтавщини, як і вся Гетьманщина, потрапляють під владу Московського царства. Об'єктами накопичення грошової маси у депозитаріях цього періоду залишаються срібні монети Речі Посполитої першої половини XVII ст., виключно карбування Сигізмунда III. Як і в попередній період, у ціні лишаються дрібні та середні номінали (півтораки, 3-,6-грошовики, орти). Так, у найбагатшому Запільському скарбі цих монет було майже 2/3 складу (Супруненко, А. Б., 1989, с. 172–175).

Помітно, що у скарбах другої половини XVII ст. майже повністю відсутні монети Владислава, зразки карбування Яна Казимира хоч і присутні в окремих випадках, але вони поодинокі. Це пояснюється, по-перше, відносним зменшенням обсягів карбування обігової монети європейськими державами, а саме Річчю Посполитою, Швецією та Пруссією. По-друге, така причина є цілком логічною у рамках збільшення лігатури в монетах другої пол. XVII ст. у порівнянні з попереднім часом, унаслідок чого вони розподіляються дослідниками на срібні та білонові. Не можна не згадати про початок появи у складі скарбових комплексів мідних монет Московського царства та «боратинок» Речі Посполитої.

Приєднання Гетьманщини до складу Московського царства дуже слабко позначилося на наповненні ринку московською монетою. Тут, як і раніше, мала повне панування польсько-литовська лічба та грошова одиниця. З 13 випадків московська копійка була присутня у чотирьох випадках, причому лише у двох випадках вона становила більшість у ньому. І ці обидва комплекси були монетно-речовими, належать за часом тезаврації до кін. 1650-х рр. і пов'язуються зі «скарбами надзвичайних обставин», можливо, залишених московськими «служивими людьми». І це при тому, що (за твердженням М. Котляра) на Полтавщині, після Київщини, трапляється найбільша кількість скарбів другої половини XVII ст. з московською монетою (Котляр, М. Ф., 1971, с. 128). У п'яти випадках фіксується присутність єфимків, але їх низька відсоткова кількість. Можливість того, що їх все так же обліковували як талери (якими вони, власне, і були), не дає підстав розглядати їх як вплив московської монетної системи.

Невід'ємним атрибутом більшості скарбів є монети Пруссії – Бранденбурга та Швеції й підлеглих їй територій (Ельбінг, Рига та Лівонія).

Зокрема, їх кількість збільшується у порівнянні з першою половиною XVII ст. через тимчасове припинення карбування монет у Речі Посполитій з 1630-х рр. Беззаперечним «лідером» серед цих номіналів є соліди та драйпелькери Прибалтійських володінь.

Окремо варто було б дослідити обіг талерів у скарбах, порівняти отримані результати із суміжними періодами, а також обов'язково здійснити порівняльну характеристику складу монетних скарбів з окремими монетними знахідками для відтворення повної картини грошового обігу Полтавщини.

Як помітно, скарби початку XVIII ст. виразно виділяються фактом наявності у їх складі московської монети, переважно дрогової копійки Петра I, в різних кількостях, що загалом і дає змогу датувати ці комплекси означеним часом. Збільшення обсягу їх карбування доволі помітно позначилося на підвищенні й питомої ваги цієї грошової одиниці у складі скарбів. Лише один комплекс (Лука) не мав такої монети і складався виключно з грошей європейських держав. Але і в цей час основним об'єктом накопичення матеріальних благ залишалися європейські монети.

На жаль, більша частина цих скарбів знайдена у дореволюційні часи і описана недетально, що ускладнює можливість зробити розгорнуті висновки стосовно складу депозитаріїв. У загальних обрисах їх вміст можна охарактеризувати доволі схожим на той, який спостерігається у другій пол. XVII ст. Переважають монети Сигізмунда III дрібних та середніх номіналів, але є й шведські та пруські.

Отже, підбиваючи підсумки аналізу складу монетних скарбів зазначеного періоду, можна дійти певних висновків. Скарбові депозитарії, що достовірно належать до першої половини XVII ст., містять у своєму складі майже виключно європейські монети. З середини XVII ст. у скарбах масово починають з'являтися західноєвропейські талери та їх фракції. Подібна тенденція спостерігається і в другій половині XVII ст. Навіть при наявності дрібніших монет карбування цього самого часу останніх у складі скарбів досить небагато. Мало тут і грошей Московського царства, навіть так званих єфимків. Рідко зустрічаються мідні монети. Це свідчить, певно, про спонтанний характер формування подібних скарбів (при раптовому нападі на місто, наприклад). Лише на початку XVIII ст. у складі скарбів масово починає з'являтися російська монета Петра I. Як бачимо, у зазначений період населення дуже прискіпливо ставиться до своїх збережень, знаючи і враховуючи не лише номінали монет (що змінювалися з часом по вартості), а й місце й час їх карбування.

Порівнюючи скарбові та випадкові комплекси, важко не помітити суттєві розбіжності між їх складом. Накопичення економічного багатства велося за рахунок якісних європейських монет, а в обігу використовувалися дрібні, часто малоякісні, а пізніше і мідні гроші. Спостерігається тривале використання екземплярів першої половини XVII ст. і в значно пізніші періоди, хоча останні значною мірою «осідали» у скарбах.

Щодо розподілу по країнах, то тут спостерігається відносний паритет між складом монет у скарбах та серед випадкових знахідок. Виняток

становлять лише прибалтійські монети, які більше курсували в побуті, ніж накопичувалися у скарбах. Це значною мірою пояснюється їх доволі невисокою якістю, численними сумнівними екземплярами, особливо щодо монет періоду правління Христини Августини.

Досить поширеним на території краю було фальшування грошей, що особливо набуло розвитку в другій половині XVII ст. Це пояснюється, зокрема, прикордонним розташуванням Полтавщини, зменшенням потенційної можливої відповідальності за цю незаконну справу. Адже об'єктами більшості підробок були гроші інших держав, перш за все – Речі Посполитої, тоді як територія сучасної Полтавщини з 1654 р. формально підпорядковувалася вже Московській державі. А остання, як відомо, сама часто вступаючи у військові конфлікти з Польщею, не гребувала фальшуванням грошей свого політичного суперника (Котляр, М. Ф., 1971, с. 100–101).

Висновки. Таким чином, результатом цієї роботи стали нові узагальнення щодо вивчення грошового обігу Полтавщини періоду становлення та розвитку козацької держави в XVII – на початку XVIII ст.

Бібліографічні посилання

1. Котляр, М. Ф., 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наук. думка, 176 с.
2. Котляр, М. Ф., 1981. *Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.* Київ: Наук. думка, 240 с.
3. Супруненко, А. Б., 1989. Клад монет XVI–XVII вв. из с. Запселье. *Нумизматика и эпиграфика*. Москва: Наука, т. XV, 428 с.
4. Шалобудов, В. М., 2009. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Сокілка на Полтавщині. *Археологічний літопис Лівобережної України*, № 1, с. 53–58.

Український суспільно-політичний простір як arena змагання польського і російського національних проєктів

Наталія Громакова

кандидат історичних наук, доцент

Університет державної фіскальної служби України

вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна, 08201

Важливою складовою модерного націєтворення упродовж XIX ст. виступало маркування власного національного простору, головними критеріями якого визнавалися мовно-культурна ідентичність та історична легітимація. І якщо мовно-культурний критерій свідчив про етнічну основу націєтворчих проєктів, історична легітимація виступала ознакою, швидше, політико-громадянського сприйняття нації. Втім, у більшості випадків модерні національні проєкти синтезували ці два підходи, акцентуючи увагу на тому чи іншому чиннику залежно від конкретної ситуації.

Постановка проблеми. Дослідження своєрідності модерного націєтворення в Наддніпрянщині нерозривно пов'язане із вивченням особливостей реалізації польського та російського національних проєктів у регіоні. Конкурентна боротьба між ними визначала урядові стратегії,

спрямовані на остаточну інтеграцію цих земель до імперського тіла, що супроводжувалося кристалізацією проєкту «великої російської нації», ідеологічним підґрунтям якого виступала тріада графа Уварова: «православ'я, самодержавство, народність».

Метою дослідження є аналіз інтелектуальних витоків російсько-польського протистояння на Правобережній Україні та його впливу на суспільно-політичний розвиток регіону у середині – другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У зазначений період українські терени перетворилися на арену конкуренції між російським імперсько-державницьким проєктом та польським національно-визвольним рухом (Тер, Ф., 2011, с. 48). І якщо «головні мотиви та цілі польського націоналізму були здебільшого політичними» (Шпорлюк, Р., 2013, с. 98), тобто йшлося про відновлення Польської державності у кордонах 1772 р., російський націоналістичний проєкт був нерозривно пов'язаний із імперсько-державницькою доктриною, в основі якої лежало уявлення про месіанську роль Росії у слов'янському світі. За умов піднесення європейських визвольних рухів і модерного націєтворення в середині XIX ст. російський національний проєкт, що мав консервативний характер, вступав у відкриту конфронтацію із будь-якими спробами ревізії імперського простору і проявами сепаратизму. Логіка імперського державотворення, його історична легітимація заперечували права поляків на терени, де більшість населення становили східні слов'яни, апелюючи до сконструйованої імперськими ідеологами концепції давньоруської народності як етнічної основи «великої російської нації».

Ідеологічною основою польського націоналістичного проєкту виступало уявлення про свою цивілізаційно-культурну вищість стосовно українського, білоруського, литовського населення та й російського духовенства і чиновництва. Крім того, апелювання до історико-правової традиції Речі Посполитої визнавало шляхту політичною нацією з усіма відповідними правами й обов'язками. Український дослідник Ю. Земський дійшов висновку, що «...ідея кордонів 1772 р., яку із непоступливою та впертою затятістю знову й знову ставили перед собою поляки у 1830–31 рр., у 1863–64 рр., і навіть згодом... – свідчить про живучу тяглість поцінування шляхетського статусу (в якому завжди – з демонстрацією того або ні, але повсякчас мали місце елементи власного піднесення, претензії на особисту зверхність чи навіть «право панування» над людьми, які такого статусу не мали) та незнищенну ностальгію за часами найвищої слави Польської шляхетської республіки» (Земський, Ю., 2011, с. 171).

Отже, ідея відродження Польської державності передбачала її постанову у кордонах, що включали західні регіони Російської імперії, зокрема й Правобережжя. Уявлення про власний національний простір, що включав «східні креси», було лейтмотивом польських національно-визвольних змагань усього періоду бездержавності. Водночас усвідомлення місцевими поляками своєї приналежності до польського національно-культурного проєкту дозволяло чинити опір урядовим русифікаторським практикам, що

посилилися після поразки Січневого повстання 1863–1864 рр.

Слід, проте, зауважити, що за умов етноконфесійної строкатості регіону польський національний проєкт мав конкурентів – російський, український та єврейський проєкти, ідеологи яких «вписували» Правобережну Україну у власний національний простір. І якщо український та єврейський проєкти спочатку сприймалися як маргінальні культурницькі моделі, російський націоналізм, що спирався на потужні імперські ресурси – політико-правові, соціоекономічні, етноконфесійні, культурні тощо, від самого початку своїм історико-культурним і духовним осердям визнавав українські терени на правому березі Дніпра: «Західні губернії, заселені Російським племенем, на які Поляки розраховували найбільше, становлять нерозривну, невід’ємну частину Росії...» (Погодин, М. П., 2010, с. 346–347).

З цією думкою М. П. Погодіна узгоджувалося більш емоційне висловлювання М. Н. Каткова: «Польські публіцисти із безсоромним нахабством почали доводити Європі, ... що Південно-Західна Русь не має нічого спільного з рештою народу російського і що вона за своїми племінними особливостями набагато більше тяжіє до Польщі» (Катков, М. Н., 1863).

Російський публіцист визнавав, що перебування українських земель у складі Польської держави позначилося на культурі і традиціях місцевого населення, але надаючи соціальному антагонізму – ненависті селян до поміщиків – національного змісту, він намагався наголосити на спільності інтересів українців із росіянами. Більше того, для нього українофіли – «легковажні, розумово незрілі, безхарактерні» молодики, що перетворилися на слухняне «знаряддя ворогів України» (Катков, М. Н., 1863). Отже, вердикт винесено – польська «інтрига», спрямована на послаблення Росії, породила «українофільський рух», який не є самостійним, шкодить інтересам перш за все України і підриває єдність російського народу.

Висновки. У підсумку слід зазначити, що імперська влада вдало використала російську громадськість, її патріотичні почуття задля формування негативного образу учасників польського й українського національних рухів. Російські інтелектуали-слов’янофіли сформулювали ідейне підґрунтя для урядових стратегій деполонізації і русифікації Правобережної України, «вписуючи» регіон у ментальний простір власного національного проєкту.

Бібліографічні посилання

- Громакова, Н. Ю., 2016. «Польське питання» у російському публічному просторі XIX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*, № 2 (14) (квітень – червень), т. 3, с. 11–16.
- Земський, Ю. С., 2011. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. *Хмельницький: Поліграфіст-2*, 350 с., іл.
- Катков, М. Н., 1863. Совпадение интересов украинофилов с польскими интересами. URL: http://az.lib.ru/k/katkov_m_n/text_0050.shtml (дата звернення 29 жовтня 2020).
- Погодин, М. П., 2010. Польский вопрос. *Избранные труды* / сост., авторы вступ. ст. и коммент. А. А. Шириняц, К. В. Рясенцев; подгот. текстов А. А. Шириняц, К. В. Рясенцев, Е. П. Харченко. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), с. 346–350.
- Тер, Ф., 2011. Націєтворення в багатонаціональній імперії як виклик дослідження

націоналізму. *Україна. Процеси націєтворення* / упоряд. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., с. 48–60.

Шпорлюк, Р., 2016. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стрихи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. 2-ге вид. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 552 с.

Значення постаті Т. Г. Шевченка у формуванні української національної ідеї у середовищі Київської Громади

Катерина Нагайко

магістр історії

*Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., Україна, 08400*

Постановка проблеми. Постать Т. Г. Шевченка без перебільшення можна вважати одним з національних символів, що уособлює духовну велич українського народу з його одвічним прагненням до свободи. Національний геній Шевченка проявлявся у різних сегментах його творчості: художник, поет, дослідник – він зумів передати не лише зовнішню естетику, а й внутрішню сутність тих речей, які захоплювали його увагу. Любов до рідного краю сформувала довкола нього когорту прихильників як його мистецького таланту, так і національного світогляду. Не випадково, звернення у бік ідологом, представлених у його поетичній творчості, слугувало базисом для формування українофільських осередків. Серед них Київська Громада – неофіційне товариство, сформоване наприкінці 1850-х рр. у стінах Київського університету Св. Володимира. З-поміж його найвідоміших представників були В. Б. Антонович, Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, М. С. Грушевський, М. В. Лисенко, І. С. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, О. О. Русов, С. Ф. Русова, Є. Х. Чикаленко та ін.

Метою дослідження є з’ясування впливу постаті Т. Г. Шевченка на формування національного світогляду членів Київської Громади.

Виклад основного матеріалу. В історіографії наявні дослідження, спрямовані на висвітлення взаємозв’язків постаті Т. Г. Шевченка та громадського руху. Це праці: С. Ф. Русової, М. Д. Антоновича, С. І. Світленка, Ю. В. Беззуба, Т. М. Ємець, К. М. Нагайко. Впливу постаті Т. Шевченка на діяльність та світогляд окремих представників Київської Громади – О. Я. Кониського, В. Л. Беренштама, М. П. Драгоманова, Є. Х. Чикаленка, Б. Д. Грінченка, присвячені наукові статті М. Д. Антоновича, О. В. Дяченко, С. І. Іваницької, С. І. Світленка. З-поміж наукових студій помітне місце посідають праці, що стосуються вивчення ідейного змісту спадщини Т. Г. Шевченка. Поруч з історіософськими та культурологічними аспектами його творчості, дослідники аналізують символізм та націєтворчий модус ідейної парадигми митця. Це розвідки Л. М. Алексівець, А. М. Киридон, Я. О. Потапенка, С. І. Світленка та ін.

Значний вплив Т. Г. Шевченка на світогляд українців відзначали сучасники поета: П. О. Куліш, М. І. Костомаров та ін. Так, перший

підкреслював особливу роль Кобзаря у національному становленні української еліти, яка в його творчості вбачала шлях власного розвитку: «Справді, наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будучини» (Куліш, П., 1882, с. 14). Крім того, письменник, особисто знайомий з Т. Г. Шевченком, зауважував на тому, що він уже в 1847 р., перебуваючи в Україні, «був не кобзар, а національний пророк», який мав неабиякий вплив на тогочасну київську інтелігенцію (Куліш, П., 2004, с. 139).

Член Київської Громади Ф. Г. Лебединцев згадував, що під час їх знайомства з Т. Г. Шевченком у Києві 1859 р. поет наголошував на необхідності видання часопису «Основа» у Петербурзі та просив його брати у ньому участь, а також порадити інших охочих (Лебединцев, Ф. Г., 1982, с. 44). Також він підтримував діяльність недільних шкіл, організованих громадівцями, куди передав через М. К. Чалого 10 примірників свого «Букваря южнорусского». У листі до останнього 11 серпня 1860 р. поет просив передати кошти, виручені з продажу 50 примірників згаданого видання, на потреби цих закладів (Шевченко, Т. Г., 2003, с. 206). Подібні ініціативи, а також творчість Т. Г. Шевченка здійснили неабиякий вплив на світогляд київських громадівців. Зокрема, І. С. Нечуй-Левицький у своєму життєписі відзначив високу народність його поезії та зауважував, що «Основа» та «Кобзар» Шевченків навели мене на думку, що мені писати треба по-українськи» (Нечуй-Левицький, І. С., 1989, с. 237–238).

Важливим сегментом діяльності членів Київської Громади було пошанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Про це нами зауважувалося у попередніх публікаціях (Нагайко, К. М., 2018, 2020). Власне громадівці високо оцінювали значення його постаті для формування національних ідеалів у тогочасному українофільському середовищі. Відомо, що на одному із зібрань, присвяченому Шевченковим роковинам, член Київської Громади П. Г. Житецький зазначив, що «день роковин кобзаря нашого єсть день українського самовизнання» (Житецький, П. Г., 1913, с. 177). С. Ф. Русова зазначала, що упродовж 1860-х рр., у період політичної реакції з боку влади на прояви українофільської діяльності, роковини народження і смерті поета стали об'єднавчим фактором для свідомої української інтелігенції: «Дни Шевченко по всем углам Украины стали днями общественного самоанализа: подсчитывались утраты, учитывалась сделанная за год работа и намечалась программа возможной, предстоящей в новом году» (Русова, С., 1913, с. 52). Член Київської Громади І. М. Стешенко зауважував, що захоплення постаттю Т. Г. Шевченка мало неабияке значення у формуванні української самосвідомості в середовищі інтелігенції і сприймалося владою як прояв сепаратизму та бажання українського народу до відокремлення: «Тепер ми заявили, що хочемо бути не тільки руськими, але й українцями і на нас подивились інак. Наше становище загострилось і національна віра українських патріотів стала в очах декого ерессю, сепаратизмом і т. подіб.» (Стешенко, І., 1997, с. 6).

Висновки. Після смерті поета його образ та творчість стали ключовими

чинниками у формуванні української національної ідеї серед представників Київської Громади. Спираючись на його спадок, громадівці пропагували національну культуру, освіту та науку.

Бібліографічні посилання

- Житецький, П. Г., 1913. З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченківських роковинах. *Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*, т. 116, с. 166–189.
- Куліш, П., 2004. Історичне оповідання (Уривки). «Я дуже щиро Вас люблю...»: *Шевченко у розповідях сучасників / упоряд., передм., прим. О. Ковалевського*. Харків: Прапор, 2004. С. 138–148.
- Куліш, П., 1882. *Хуторна поезія*. Львів: Друкарня Товариства імені Шевченка, 137 с.
- Лебединцев, Ф. Г., 1982. Побіжне знайомство моє з Т. Г. Шевченком і мої про нього спогади. *Спогади про Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро, с. 40–47.
- Нагайко, К., 2016. «Батько української нації»: Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., вип. 40 (Спецвипуск), с. 130–138.
- Нагайко, К. М., 2020. До питання вшанування пам'яті Т. Шевченка Київською Українською Громадою. «Тарасова гора: люди і події»: *матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю прийняття постанови Радою Міністрів Української Держави про взяття під державну опіку могили Тараса Шевченка; Канів, 4 жовтня 2018 р.* / упоряд. Л. О. Чорна. Київ: Панмедія, с. 59–70.
- Нечуй-Левицький, І. С., 1989. Життєпис. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття. / ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк: Вид. Української Вільної Академії Наук у США, с. 229–238.
- Русова, С., 1913. Шевченко и украинское общество. *Украинская Жизнь*, 1913, ч. 2, с. 35–54.
- Стешенко, І., 1997. Антонович як суспільний діяч. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т.* Київ: Заповіт, т. 2, с. 5–12.
- Шевченко, Т. Г., 2003. *Повн. збір. тв.*: у 12 т. Київ: Наук. думка, т. 6, с. 206.

Дослідження Г. Є. Жураківського з історії громадівського руху у матеріалах Державного архіву Полтавської області

Тарас Нагайко

кандидат історичних наук

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
вул. Т. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., Україна, 08400

Постановка проблеми. Велике значення для вивчення історії громадівського руху мають студії його перших дослідників. Це праці М. О. Гніпа, Г. П. Житецького, Г. Є. Жураківського, В. В. Міяковського, О. А. Назаревського, В. П. Науменка, О. О. Рябініна-Скляревського та ін. Охоплюючи своєю появою діапазон від 1919 р. до 1930 р., вони склали основу окремого історіографічного етапу, що позначився становленням дослідницької традиції вивчення діяльності українських Громад у другій половині XIX ст. Увага дослідників зверталася на окремі аспекти, пов'язані з історією громадівського руху, зокрема на педагогічну та просвітницьку діяльність. З посиленням тоталітарної моделі державного управління

тематика, пов'язана з національним життям українства, потрапила під заборону. Тож в окремих випадках вона розглядалася у контексті т. зв. класового підходу, що набув поширення в офіційній радянській історіографії. Тим ціннішими сьогодні є окремі дослідження, де містяться відомості та оцінки діяльності Громад. Одним з учених, що здійснив помітний внесок у вивчення українофільського громадського руху, був Геннадій Євгенійович Жураківський (1894–1955). Оpubлікований науковий доробок вченого свідчить, що об'єктом його дослідницької уваги виступала педагогічна діяльність Київської та Полтавської громад, предметний акцент дослідник робить на діяльності освітянських осередків, а саме – недільних шкіл (Жураковский, Г. Е., 1994; Жураковский, Г. Е., 1978; Жураковский, Г. Е., 1943). Цінним джерелом для розкриття творчої лабораторії Г. Є. Жураківського в контексті вивчення ним громадського руху є матеріали його особового фонду, що зберігається у Державному архіві Полтавської області (далі – ДАПО).

Мета дослідження. Представити відомості про історію українського громадського руху у творчому доробку Г. Є. Жураківського.

Виклад основного матеріалу. В особовому фонді Г. Є. Жураківського 8831-Р матеріали, що презентують історію громадського руху, представлені у трьох справах, що містяться в описі під № 2 – «Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской Громады (1859–1863). 1929–1932», № 3 – «Очерки, статьи и исследования по истории просветительной деятельности Полтавской громады 60 годов XIX ст. 1929–1932 гг.», № 4 – «Очерки об общественно-педагогическом движении на Украине (Полтава–Киев) в 1858–1862 гг.».

У справі № 2 міститься кілька відповідних матеріалів: I) окремих відбиток авторського дослідження «До питання про джерела освітньої діяльності Старої київської громади», опублікованого в 1930 р. з IV книги «Записок Київського інституту народної освіти»; II) рукопис праці «Студії з історії українського освітнього руху часів виникнення Старої Київської громади (рр. 1858–1863)». У ній, із залученням ідеологічних постулатів праць В. І. Леніна з позицій «класової боротьби», дослідник характеризував суспільно-політичну ситуацію на українських теренах наприкінці 1850-х рр., зокрема, порушував питання освітньої та просвітницької діяльності Київської Громади, порівнюючи українське та російське просвітництво; III) документ без назви (титольний аркуш не зберігся), що складається з п'яти частин. У тексті наведено цінні документальні матеріали з історії педагогічної діяльності громадців. Наявні джерела дослідник розділяв на сім окремих груп: 1) мемуари учасників роботи у недільних школах; 2) роботи педагогічного та полемічного характеру, що належать діячам недільних шкіл; 3) звіти про роботу недільних шкіл, що друкувалися у тогочасній періодиці; 4) сучасні журнальні та газетні статті; 5) праці на різні теми сучасників недільних шкіл; 6) праці нового часу, що спеціально присвячені київським недільним школам; 7) твори, присвячені громадському руху 1860-х рр.

У справі № 3 вміщено дослідження «Студії з історії освітньої діяльності

Полтавської громади 60-х років». Його текст складається з п'яти розділів. Проте, у матеріалах справи наявні лише другий, третій та уривки п'ятого. Вони написані на основі лєнінградських та київських архівів та літератури, серед якої дослідник виділяє працю М. Гніпа «Полтавська громада». У цій праці дослідник характеризував членів Полтавської громади: В. В. Лободу, Д. П. Пильчикова, О. І. Строніна, А. Л. Шиманова та ін. Дослідник описав діяльність полтавських недільних шкіл, зокрема виникнення жіночих: при приватному жіночому пансіонаті Дейнеки, при приватному жіночому пансіонаті Лерцер та у громадській жіночій гімназії. На чолі останньої знаходилася визначна представниця Полтавської Громади Є. І. Милорадович. У цій справі також наведено фрагменти джерел до історії Полтавської громади: листування членів Полтавської Громади В. Лободи та О. Я. Кониського, офіційне листування представників тогочасної влади, щоденник Строніна та ін.

Справа № 4 складається з двох частин: I. Полтава; II. Киев. Перша має п'ять розділів, у яких представлено характеристику просвітницької та педагогічної діяльності полтавського «кружка» та біографічні відомості про громадців Д. П. Пильчикова, В. В. Лободу, А. Л. Шиманова, О. І. Строніна. У другій частині, у п'яти розділах, висвітлено роботу київських недільних шкіл: їх виникнення, створення підручників та посібників для навчання, заборону їх діяльності.

Висновки. Важливий сегмент наукових студій Г. Є. Жураківського становить вивчення історії українських Громад, зокрема, Київської та Полтавської, а саме – їх педагогічної діяльності. Це засвідчують його опубліковані праці та матеріали особистого фонду у ДАПО. Там зберігається низка рукописних та машинописних текстів, у яких дослідник висвітлює питання становлення та розвитку громадського руху.

Бібліографічні посилання

Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. Р-8831, спр. 2 (Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской Громады. 1859–1863. 1929–1932, 336 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. Р-8831, спр. 3 (Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской громады. 1859–1863, 286 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. Р-8831, спр. 4 (Очерки об общественно-педагогическом движении на Украине (Полтава – Киев) в 1858–1862 гг.), 164 арк.

Жураковский, Г. Е., 1944. К вопросу о возникновении первых воскресных школ в Киеве. *Советская педагогика*, № 10, с. 3–34.

Жураковский, Г. Е., 1978. К истории киевских воскресных школ. *Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России*. Москва, с. 133–159.

Жураковский, Г. Е., 1943. А. И. Стронин и Полтавская гимназия в конце 50-х годов XIX века. *Советская педагогика*, № 10, с. 37–42.

Жураковский, Г. Е., 1930. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади. *Записки Київського Інституту Народної Освіти*, № 6, с. 125–136.

Життя народолюбців Києва в листах представників Старої Київської громади до подружжя Драгоманових

Анастасія Нікітенко

кандидат історичних наук

*ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»
вул. Володимира Вернадського, буд. 9, Дніпро, Україна, 49044*

Постановка проблеми. Науково-просвітницька та культурницька робота Київської Старої громади, еволюція суспільно-політичних поглядів її членів – теми, які активно вивчаються науковцями. Між тим на периферії наукового осмислення перебуває масив інформації, пов'язаний з міжособистісними взаєминами народолюбців, їхнім приватним життям, буденності цієї спільноти. Для вивчення даних питань надзвичайно цінним є видання «Архів Драгоманова», який був упорядкований та виданий Г. Лазаревським у 1938 р. Для нашого дослідження найбільшу цікавість представляють не офіційні листи Старої громади, а більш неформальне листування громадян з Михайлом Петровичем та Людмилою Михайлівною. Зокрема, найбільш інформативні послання від подружжя Житецьких, В. І. Антонович, В. Л. Беренштама, М. В. Лисенка, Є. К. Тригубова, Ю. Ю. Цвітківського. Також велику наукову цінність мають передмова та примітки автора видання. Дослідження даних епістоляріїв уможливило висвітлення зазначених проблем.

Мета дослідження. Дослідити та охарактеризувати життя народолюбної спільноти Києва другої половини 1870-х рр.

Виклад основного матеріалу. Після від'їзду подружжя Драгоманових на еміграцію Київська Стара громада та її загалі ліберальна інтелігенція Наддніпрянщини переживали не найкращі часи. Суспільна напруга постійно зростала через реакційну політику влади, яка влаштувала гоніння на представників демократичної інтелігенції, в тому числі народолюбців. Атмосферу підозріливості щодо громадянців підсилювала реакційна газета «Киевлянин», головний редактор якої О. Шульгін розгорнув справжнє гоніння на представників громади та її симпатиків (Архів Драгоманова..., 1938, с. 59). Внаслідок репресивних дій проти народолюбців у 1870-х рр. постраждали відомі діячі українського руху. Деякі з учасників Київської Старої громади, наприклад О. Ф. Кістяківський, коливалися, чи не відійти від участі в цьому русі взагалі, щоб не наражати на небезпеку себе та рідних. Емський указ 1876 р. ще більш посилив українофобську політику уряду та ускладнив видавничу, наукову та просвітницьку діяльність київських народолюбців.

Тож гнітюча соціально-політична атмосфера, брак коштів на видавничу діяльність, посилення поліцейського контролю над лідерами громади дещо деморалізували народолюбних інтелігентів, послалили їхні песимістичні настрої. Про це у своїх листах до Драгоманових відверто писала більшість народолюбців, зокрема Вільям Людвігович Беренштам, який зазначав, що один з професорів Київського університету на прізвище Хрущов питав народолюбця Є. К. Тригубова, чи не українофіл він буває та говорив, що

«українофіли – жакливі люди», котрі мають «по 9 квартир та 8 дружин» (Архів Драгоманова..., 1938, с. 61.)

Натомість певне піднесення у середовищі народолюбної інтелігенції Києва викликали події сербсько-турецької війни, до якої невдовзі долучилася Російська імперія. Ідеї «визволення слов'янських народів з османського рабства» отримали щирий відгук у частини народолюбців, зокрема В. Л. Беренштама та Ю. Ю. Цвітківського, які у 1876 р. створили приватне товариство для вербування добровольців на сербсько-турецьку війну. Активну участь у благодійницькій діяльності на користь слов'янських народів Балкан взяла О. П. Цвітківська (Пелехіна).

Більшість громадянців сприйняло події 1876 р. з піднесенням та активно цікавилася цим питанням, у тому числі М. В. Лисенко. Здається, що скептично налаштована щодо всіх цих ініціатив з усіх кореспондентів Драгоманових була тільки В. І. Антонович, яка називала сплеск слов'янського патріотизму не інакше як «біснуванням» (Архів Драгоманова..., 1938, с. 12). У подальшому вона висловлювала різкий негатив щодо перебування у Києві «москалів», які відправлялися на російсько-турецьку війну.

Зазначений період пов'язаний з активною діяльністю дружин учасників громади у «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу» в Києві, куди згодом вступило багато дружин діячів Київської Старої громади та співчуваючих українофільству жінок. Л. М. Драгоманова була першою головою притулку (Нікітенко, 2014, с. 32), який став справжнім простором для реалізації їхніх лідерських амбіцій та педагогічного потенціалу. Більшість дружин діячів Київської громади, а також дівчата з Молодої громади, так звані гави, брали активну участь у функціонуванні притулку. Про діяльність цієї установи інформували Л. М. Драгоманову С. В. Старицька та В. І. Антонович.

У листах київських народолюбців до подружжя Драгоманових також здобули висвітлення перипетії їхнього особистого життя. Аналізуючи епістолярії, можна відстежити кризу подружнього життя Варвари Іванівни та Володимира Боніфатійовича Антоновича, поневіряння Вільяма Людвіговича Беренштама, який був вдівцем та намагався створити своїм дітям найкращі умови для виховання. У цих листах здобули відображення фінансові проблеми та домашній побут сімей Михайла Петровича Старицького та Павла Гнатовича Житецького (Архів Драгоманова..., 1938, с. 75).

Важлива сторона листів приятелів, членів громади та їхніх дружин, які писали до Драгоманових, – описання конфліктних ситуацій та переказування чуток та пересудів про спільних знайомих з народолюбного кола. Подібна інформація дає можливість краще зрозуміти взаємини, які склалися між представниками національно орієнтованої інтелігенції Києва.

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що «Архів Драгоманова» – важливий епістолярний комплекс, який дозволяє всебічно осмислити життя Київської Старої громади у 1870–1880-х рр. Завдяки дослідженню листування учасників народолюбної спільноти з подружжям Драгоманових, було проаналізовано настрої учасників спільноти у досліджуваній період, а також особливості їхніх взаємин, відстежено певний

світоглядний конфлікт між представниками старшого та молодшого покоління громадян.

Бібліографічні посилання

Архів Михайла Драгоманова: Том 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.), 1938. Варшава.

Нікітенко, А. І., 2014. Жіноцтво в благодійній та освітній діяльності Київської Старої громади (70–80-ті рр. XIX ст.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* (22). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, с. 31–38.

Формування Бориса Грінченка як педагога-народолюбця

Лідія Захарова

студентка III курсу історичного факультету
Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Наша історія переповнена героями, людьми, які залишили після себе значний слід. Одним з таких людей є український діяч Борис Дмитрович Грінченко і головним нашим завданням є аналіз його формування як особистості.

Метою дослідження є розгляд формування світогляду Б. Д. Грінченка як педагога-народолюбця.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що світогляд зароджується у дитячий період життя, успадковуючись від батьків, то тут ми можемо зробити виняток для Б. Д. Грінченка, й це пояснюється саме тим, ким були його батьки і як вони ставились до української мови. Мати народилася й виховувалася в сім'ї полковника царської армії й не знала української мови. Батько був штабс-капітаном у відставці й «пишався родинними зв'язками з Григорієм Квіткою-Основ'яненком, знайомством із Петром Гулаком-Артемівським, але був людиною обмеженою і деспотичною. Маючи малі статки, він водночас культивував у сім'ї великопанські звички й зневажав простолюду, його «мужицьке нарiччя» – українську мову» (Зворський, С. Л., 1993, с. 5–13).

Батьки Бориса мали величезну бібліотеку, й малий хлопчик, уже з п'яти років навчений читати, починав вивчати твори як українських, так і світових письменників. Але значний вплив на хлопчину справив «Кобзар» Тараса Шевченка, бо саме після його прочитання він почав записувати пісні та казки, які чув від людей. Він не тільки збирав фольклор, а й почав і сам писати українською мовою: казки, байки. Беручи за приклад Тараса Шевченка, він теж почав робити малюнки до своїх казок, віршів, роблячи таким чином саморобні газети.

На формування світогляду Бориса Грінченка вплинуло й навчання у Харківській реальній гімназії, куди він був зарахований у 1874 р. Саме в цей час місто Харків стало великим центром діяльності народників. Борис приєднався до цієї ідейної течії. Взимку 1879 р. його заарештували та заборонили здобувати освіту за те, що він читав та поширював популярну

брошуру Сергія Подолинського «Парова машина». Результатом цього арешту для молодого Грінченка стала хвороба – туберкульоз, яку він підхопив у камері (Кучинський, М., 1994, с. 55).

Незабаром хворого сина забрав батько додому на хутір, де він провів приблизно рік. Згодом він знову поїхав до Харкова, де жив дуже бідно, підробляв репетитором й готувався до вступу у Харківський університет. Вступивши до університету, він знову розпочав громадську справу, водночас детальніше вивчав історію, українську культуру та мову.

Надалі Борис розпочав працювати вчителем. Уже на початку 1880-х рр. перше його робоче місце у цій професії було у селі Введенському на Харківщині. У 1883 р. він закінчив курси для вчителів, де познайомився зі своєю майбутньою дружиною, Марією Гладиліною, яка ще відома під псевдонімом – Марія Загірня. Марія стала ідейною подругою Бориса.

У 1887 р. українська педагогиня Христина Алчевська запросила молоде подружжя працювати у своїй школі, в селі Олексіївці на Катеринославщині. Саме тут Борис та Марія глибоко занурилися у навчально-виховну роботу. Під час своїх освітніх практик Борис Грінченко сформувався в педагога-народолюбця, у свідомості якого утвердилися загальнолюдські гуманістичні та українські національні цінності, зокрема такі, як українська мова та культура.

Український народолюбний світогляд Бориса Грінченка, що сформувався у процесі його педагогічної діяльності, повною мірою виявився у подальшому. Наступним етапом становлення світогляду Бориса Грінченка було його перебування у Чернігові. У 1894 р. він приїхав туди й залишився жити та працювати одним із членів оціночної комісії у губернському земстві. Тут він став одним із провідних діячів Чернігівської Громади, до лав якої входили також такі відомі діячі, як І. Шраг, А. Верзилов, М. Коцюбинський та ін. На прохання громади письменник написав брошуру «Нарід у неволі», у якій звернувся із закликом до європейської громадськості не підтримувати колонізаторську політику самодержавної Росії щодо України (Зворський, С. Л., 1993, с. 5–13). Згодом на Бориса Грінченка було написано донос, що став приводом до звільнення з посади в Чернігівському земстві. Але друзі не залишили його в біді й допомогли влаштуватися на роботу до Василя Тарнавського, у Чернігівський музей старожитностей.

Працюючи в Чернігові, Борис Грінченко опублікував ряд цінних етнографічно-фольклорних матеріалів. Це, зокрема: «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. I, 1895; т. II, 1897; т. III, 1899); «Из уст народа» (1900); «Литература украинского фольклора 1777–1900. Опыт библиографического указателя» (1901) та ін. Видавнича справа, якою став опікуватися Борис Грінченко, була дуже важливою. Про це свідчить той факт, що він видавав українські популярні книжки великим тиражем – 200 тис. примірників. Попри заборони друкувати книжки українською мовою, Борис Грінченко видав 50 книжок. Це вірші Т. Шевченка, оповідання М. Коцюбинського, приказки Є. Гребінки, байки Л. Глібова, «Кобза» П. Грабовського та багато ін. (Неживий, О. І., 1996, с. 104–112).

Наступним періодом, в який вже можна побачити сформовану особистість, є київський. Прагнення до розвитку рідної мови зумовило те, що з 1902 р. Борис Грінченко взяв участь у формуванні словника української мови, працю над ним прогнозували завершити до 1904 р. З цією метою сім'я Грінченків рушила до Києва назустріч архіважливій та надскладній справі. Працював Борис удень та вночі. У 1907–1909 рр. «Словарь української мови» був надрукований у чотирьох томах і відзначений Російською Імператорською Академією Наук другою премією М. Костомарова.

Висновки. Отже, можемо дійти до висновку, що на формування світогляду Бориса Дмитровича як педагога-народолюбця значний вплив мали, по-перше, його літературні уподобання у ранньому дитинстві, особливо кращі зразки української і світової літератури, зокрема враження від «Кобзаря» Тараса Шевченка. По-друге, на формування педагогічного народолюбного світогляду Бориса Грінченка вплинуло навчання у Харкові, яке відбувалося на тлі розгортання руху російських народників та українських народолюбців. По-третє, велике значення мало його устремління до самовдосконалення та педагогічні практики в народних школах. Український народолюбний світогляд, що сформувався у Бориса Грінченка у процесі педагогічної діяльності, визначив спрямованість його дій на користь української національної справи в подальшому – у чернігівський та київський періоди.

Бібліографічні посилання

- Зворський, С. Л., 1993. Товариство «Просвіта» і бібліотечна справа. *Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи: зб. наук. пр.* Київ, 1993, с. 75–83.
- Кучинський, М., 1994. Людмила Старицька-Черняхівська про творчість Бориса Грінченка. *Дивослово*, 1994, № 5–6, с. 55–59.
- Неживий, О. І., 1996. Із досвіду впровадження у практику навчальних закладів Луганщини педагогічної спадщини Б. Грінченка. *Пробл. освіти*, 1996, вип. 5, с. 104–112.

«Конфлікт поколінь» у середовищі елітарної верстви періоду Української Центральної Ради

Марина Манько

магістр історії

*Комуніальний заклад «Навчально-виховний комплекс «Криворізька спеціалізована школа І-ІІІ ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов – дошкільний навчальний заклад»
Криворізької міської ради Дніпропетровської області
вул. Пушкіна, 48, Кривий Ріг, Україна, 50002*

Взаємодія поколінь – важлива складова соціокультурного розвитку держави. Під впливом соціально-економічних, суспільно-політичних процесів відбувається формування різних типів взаємодії поколінь та вироблення механізмів передачі ціннісних орієнтирів, традицій, умінь, знань, установок. Різкі соціальні потрясіння виступають каталізатором протистоянь у соціумі. «Конфлікт поколінь», як соціокультурне явище, не є винятком.

Постановка проблеми. Проблема протистояння різних вікових груп в елітарній верстві періоду Української Центральної Ради має декілька

складових. По-перше, чинники, що впливали на відносини між старшим і молодим поколінням. По-друге, сучасна історіографія має широкий спектр наукових праць, присвячених Українській революції, однак проблеми співпраці поколінь у рамках Центральної Ради залишається малодослідженою. По-третє, конфлікт поколінь є складовою великого конфлікту між поневолювачами та поневоленими, буржуазією та робітниками, самостійниками та автономістами, есерами та кадетами тощо.

Метою дослідження є визначення сутності, причин та специфіки прояву конфліктів між поколіннями у період Української революції.

Виклад основного матеріалу. Кандидат філософських наук В. С. Ромадікіна виокремлює такі фактори загострення конфлікту поколінь: соціально-економічна нестабільність; історичні та політичні реалії, за яких відбувалася соціалізація; знецінення накопиченого досвіду старшого покоління; науково-технічний прогрес (Ромадікіна, В., 2014, с. 299).

Формування світогляду провідних творців Української революції, таких як М. Грушевський, С. Єфремов, С. Чикаленко, припадає на період розквіту народництва та громадського руху. Про інтеграцію з ідеями народівського руху писав сам М. Грушевський. Зокрема, у праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» він зазначав, що «вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків» (Грушевський, М., 1920, с. 12). Захоплення Михайла Сергійовича народництвом проявлялося не тільки у його захопленні соціалізмом, а у його поглядах на майбутнє української держави. У брошурі «Якої автономії і федерації хоче Україна» писав так: «Утворити широку національно-територіальну автономію України у складі федеративної російської республіки» (Грушевський, М., 1917, с. 3). Показово, що навіть після Жовтневого перевороту М. Грушевський відстоював ідеї автономізму української держави.

Молода українська формація, що стала до державницької роботи у 1917 р., була вихована в період лібералізації царського режиму і шукала нових ціннісних орієнтирів. Учасник революційних подій М. Ковалевський у своїй праці «При джерелах боротьби» писав: «Молоде покоління, яке пережило бурхливі події революції 1905 року, блукало ще на бездоріжжі та інстинктивно шукало виходу на ширший шлях визвольної боротьби.... Поради, які давала стара українська громада – займатися культурницькою роботою, організувати аматорські вистави, Все це було занадто вузьке і не відповідало бурхливому темпові політичної і соціальної перебудови» (Ковалевський, М., 1960, с. 18). Про бажання молоді включитися в активну роботу свідчить той факт, що з початком революційних подій у Петрограді студенти, вихованці старших класів гімназій не тільки виходили на мітинги й демонстрації, а й брали участь в організації структурних елементів УЦР (Христюк, П., 1969, с. 16).

Враховуючи, що Центральна Рада відчувала «кадровий» голод, то до управління державою залучалися вчорашні студенти. На основі аналізу біографічних даних членів Малої Ради авторкою проаналізовано її віковий

склад. Так, 24 % адміністративних функціонерів Малої Ради становили особи, вік яких не перевищував 30 років. Ще 33 % припадає на осіб віком до 40 років. У цілому середній вік функціонерів становив 37 років (Верстюк, В., 1998, с. 18).

Основні протиріччя крилися у методах боротьби. Стара українська еліта надавала перевагу легальним методам боротьби, роблячи ставку на організацію просвітницьких товариств, видання української літератури; натомість молоде покоління прагнуло включитися у політичну боротьбу (Дорошенко, Д., 1954, с.24). Однак представники обох поколінь захопилися соціалістичними ідеями та розбудовою автономної української держави у демократичній федеративній Росії, якої в тих політичних реаліях не існувало.

Висновки. Отже, можна дійти до таких узагальнень: 1. Проблема конфлікту поколінь у період Української революції залишається малодослідженою. 2. В інституційних установах УЦР мав місце конфлікт поколінь, але враховуючи, що він розгортався на тлі більш глобальних протистоянь, то значного впливу на функціонування державного апарату не мав. 3. Відсутність власної державницької традиції призвело до кадрового голоду на початковому етапі революції, тому для належного функціонування центральних органів влади необхідно було залучати молодих фахівців.

Враховуючи масштабну кризу, що охопила всі сторони суспільного життя Російської імперії, загострення протиріч між різними соціальними групами, труднощі державного будівництва української держави, породжені об'єктивними причинами історичного розвитку, можемо стверджувати, що конфлікт поколінь не був центральною ланкою протистояння у суспільстві. Він виступав як елемент глобального протистояння старого монархічного ладу та нового соціалістичного, що пізніше буде реалізовано у вигляді СРСР.

Бібліографічні посилання

Верстюк, В., Осташко Т. С., 1998. *Діячі Української Центральної Ради: біогр. довідник* / НАНУ, Укр. міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет "Універсал", Київ, 256 с.

Грушевський, М., 1920. *Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання*. Відень: Вид-во "Борітеся – Поборите".

Грушевський, М., 1917. *Якої автономії і федерації хоче Україна*. Відень: Видання Союзу Визволення України, 22 с.

Дорошенко, Д., 1954. *Історія України 1917–1923 рр.* Т. 1. Нью-Йорк: Видавнича Корпорація "Булава", 460 с.

Ковалевський, М., 1960. *При джерелах боротьби*. Іннсбрук, Накладом Марії Ковалевської, 717 с.

Ромадікіна, В., 2014. Конфлікт поколінь: соціально-філософський аспект проблеми. *Гілея: науковий вісник*, № 80, 300 с.

Христюк, П., 1969. *Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.* Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 151 с.

Земства Катеринославської губернії на завершальному етапі Першої світової війни

Анна Манько

магістр історії

Криворізька педагогічна гімназія

вул. Героїв АТО, 88, м. Кривий Ріг, Україна, 50103

Постановка проблеми. Сьогодення української держави тісно пов'язане з реформою органів місцевого самоврядування, в основу якої покладено принцип децентралізації. Децентралізація сприяє розширенню повноважень органів місцевого самоврядування, активізує населення в царині забезпечення особистих потреб. Тому вкрай важливо, на основі наявних історичних джерел, вивчити та проаналізувати досвід попередніх поколінь у царині реформування місцевого самоврядування.

Мета дослідження – проаналізувати вплив реформ Тимчасового уряду на формування та становлення органів місцевого формування, зокрема волосних земств (на прикладі Катеринославської губернії).

Виклад основного матеріалу. Революційні події 1917 р. стали рушієм демократичних перетворень на теренах Російської імперії, а отже, і українських земель. Діячі земств позитивно сприйняли новину про падіння царату. Вони сподівалися, що з'являться нові можливості для розвитку місцевого самоврядування. З приходом до влади Тимчасовий уряд видав ряд законодавчих актів, у яких закріплено основи земської реформи. Серед них: закон «Про волосне земське управління», «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних», «Про зміну діючого положення про губернські і повітові земські установи» (Матвієнко, Т., 2014, с.117).

Розпорядження Тимчасового уряду не мало на меті сприяти переходу влади на місцях до рук демократичного елемента. Так, під час надзвичайної сесії Катеринославського Губернського Земського Зібрання (25–29 червня 1917 р.) голова управи К. Д. Гесберг озвучив підстави для поповнення земських зібрань, серед яких привертає увагу пункт 4: «В повітові земства число гласних, що добираються, повинне рівнятися числу гласних попереднього складу» (Журнал, 1917, с. 104). Однак існували і певні позитивні нововведення, наприклад, право голосу отримали особи обох статей з 18 років, відсутній майновий ценз, розширено повноваження земств (охорона праці, створення бірж праці та громадських майстерень, надання юридичної допомоги населенню) (Гвоздик, В., 2010, с. 100).

Зміни торкнулися й діяльності волосних земських установ. У Постанові Тимчасового уряду «Про запровадження волосного земського самоуправління» від 21 травня 1917 р. було зазначено: «Покласти на волосну земську управу обов'язки, що нині є покладеними на волосне правління і волосну старшину» (Постановление, 1917, с. 1). Волосні земські збори утворюються із волосних земських гласних, які обираються на 3 роки (Постановление, 1917, с. 23). Але, виявилось, що прийнятий нормативно-правовий акт до моменту виборів (вересень 1917 р.) втратив свою

актуальність, бо більшість селян вже не мали довіри до чинної влади.

На шпальтах газети «Народне життя» знаходимо статтю під назвою «Волосні вибори», де поряд із загальною інформацією про виборчий процес читаємо таке: «Майже одностайні повідомлення з місць відмічають байдужість селянства, яке зайняте в сільськогосподарських роботах» (Народная жизнь, 1917, с. 1). Враховуючи стан грамотності українського селянства, можна припустити, що не тільки роботи на полі стали на заваді участі у виборах. До цього переліку можна додати і малограмотність значної частини українського селянства, і необізнаність з політичними реаліями існування держави, і відсутність належної роз'яснювальної роботи.

Яскравим прикладом, що свідчить про ставлення селян до голосування, була кампанія з виборів повітових гласних у Новомосковському повіті, розділеному на декілька виборчих округів. До складу другого округу входило три волості – Любимівська, Знаменівська та Єлизаветсько-Хорошівська. На виборчі дільці прийшло 57 % населення цих волостей (Народная жизнь, 1917, с. 4). У с. Петрівки того самого Новомосковського повіту на вибори прийшло близько 1 тис. місцевих жителів, хоча право голосу мали 9 тис. мешканців цього населеного пункту (Гвоздик, В., 2010, с. 101).

Попри низьку явку виборців під час голосування, складається враження, що свідомо частина українського суспільства вітала скликання волосних земств. Один із дописувачів у газету «Народне життя» Б. Б-ний описував радість народу з приводу скликання волосного земства: «У нас 22 жовтня цього року відбувся празник – відкриття волосного земства. На цей празник прибули люди з усіх сіл Любимівської волості. Крім дорослих людей, на це свято прибули вчительки і вчителі зі своїми школярами (Народная жизнь, 1917, с. 4).

Висновки. Таким чином, у період революційних потрясінь Тимчасовим урядом було створено волосні земства. Головна мета їх створення – впровадження принципів демократизму в органах місцевого самоуправління та реорганізація селянського самоврядування. Нерозуміння селянами змісту земської реформи, малограмотність, негативне ставлення до панівного класу та інтелігенції, втрата довіри до влади – все це призвело до саботажу виборів з боку селян Катеринославської губернії.

Бібліографічні посилання

Гвоздик, В., 2010. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 38, с. 64–72.

Журнали засідання Катеринославського Губернського Земського Собрания демократизованного состава, 1917. Катеринослав.

Матвієнко, Т., 2014. Результати виборів до волосних земств в Україні в 1917 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 38, с. 116–122.

Народная жизнь, 1917, № 151, с. 1.

Народная жизнь, 1917, № 181, с. 4.

Народная жизнь, 1917, № 184, с. 4.

Чагин, П., 1917. *Постановление Временного правительства от 21 мая 1917 г. о*

введении волостного земского самоуправления: временное положение о волостном земском управлении и наказ о производстве выборов волостных земских гласных. Пермь: Изд. Пермского губернского статистического комитета.

Повстанці Холодного Яру 1918 – початку 1920-х рр.:

проблема ідентичності

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

бул. Т. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031

Олег Островський

аспірант кафедри історії України

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

бул. Т. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031

Постановка проблеми. Відзначення столітнього ювілею Української революції 1917–1921 рр. отримало помітний відгомін у наукових колах, набагато меншою мірою – серед кіл громадськості та державних інституцій України. Цей своєрідний дуалізм прояву історичної пам'яті пов'язаний із неготовністю багатьох сучасних інтелектуалів відмовлятися від неупередженого погляду на модерну історію, а також із практикою широкого використання відповідних поглядів у партійно-кланових інтересах. Дещо особливому виглядає ситуація на Черкащині, у регіоні, якому випало стати епіцентром історичного процесу зародження степового лицарства (козацтва). Згадані революційні події першої чверті ХХ ст. тут найчастіше прийнято асоціювати з поняттям «Холодноярська республіка», хоча назва ця збірна й далеко не вичерпно відбиває героїку та трагізм свого часу. Вважається, що століття тому місцеві люди взяли за зброю, щоб захистити свої оселі від чужинців. Соціальні запити та господарські інтереси слугували для них куди більшим мотивом, аніж національні пріоритети. Ця сторінка історії не отримала концептуального висвітлення в історіографії, що спонукає нас до комплексного її дослідження на основі новітніх методологічних підходів.

Метою дослідження є намір поглибити знання про складні проблеми ідентифікації та самоідентифікації холодноярських повстанців доби Української революції 1917–1921 й кількох наступних років, побіжно з'ясувати роль історіографії у творенні стереотипних міркувань.

Виклад основного матеріалу. Українців (як самотутній народ, етноспільноту), що прагнули до власного національно-державного самоствердження, більшовики не бажали сприймати. У цьому сенсі вони виявилися ментально-однотипними, тобто так само залежними від імперських амбіцій, неспроможними чинити «спротив злу», колективізму, схильності до насильства й примусу, як і самодержавний режим династії Романових. Власне, тому ленінські прихильники поділяли українців на «тимчасово своїх» і «вічно чужих». Послугуючись класовою теорією, вони зараховували до других українську національну інтелігенцію, заможних сільських господарів, духівництво, учителів, активістів «Просвіти», тобто фактично всіх, хто міг

реально чи бодай віртуально «чекати Петлюру» (Присяжнюк, Ю., 2011, с. 3, 17). Цим прибульцям зі Сходу місцеві люди відповідали такою самою ворожістю. Заїжджих радянських працівників нерідко називали «босьяками», яких обіцяли, якщо трапиться нагода, «стерти з лиця землі» (Звенигородський повітовий виконавчий комітет, 1921, спр. 45, арк. 6 зв.).

Апологети комуністичного режиму послідовно називали повстанців Холодного Яру «бандитами». Намагаючись посилити неповагу до них як зі сторони своїх виконавців-карателів, так і місцевих обивателів, вони раз по раз послуговувалися упередженими термінами «дезертири», «розбійники», «головорізи» (Звенигородський повітовий виконавчий комітет, 1922, спр. 55, арк. 3–7 зв.). Не зупинялися й перед тортурами. Особливу жорстокість виявляли до найстійкіших повстанців, котрі відмовлялися йти на компроміси, капітулювати. Щоправда, ті месники, які до загину лишалися вірними гаслу «Воля України або смерть», становили меншість.

«Залишенці» зважувалися на дуже непростий вибір, і є достатньо свідчень, що робили вони його свідомо. Ці відчайдухи не лише жертвували своїм життям, а й прирікали себе на посмертну анафему та забуття. Як покаже час, за комуністичного режиму їх заборонятимуть згадувати, причому навіть у прокльонах. Робитимуть це хіба що у викривлених і спалюваних образах. Згадаймо комічний персонаж пана-отамана Грицька з популярної радянської стрічки «Весілля в Малинівці».

Найстійкіші холодноярці не вийшли з лісу навіть тоді, коли довкола вже панували чужинці, а надії на визволення не лишалося, бо більшість односельців, сусідів, родичів змиралася з долею. Звідки бралася та, здавалося б, неприродна «народна» колаборація? У прагненні пережити непевні часи, селяни (не-козаки) від страху «замикали двері й вікна», сподівалися на милість переможців (Рада Народних Комісарів УСРР, 1921, спр. 302, арк. 34 зв.). Водночас знаходилися й такі, які на догоду окупантам таврували холодноярців «зрадниками» й «бандитами» (Звенигородський повітовий виконавчий комітет, 1921, спр. 45, арк. 7). Зазвичай так діяли «землячки-запроданці», у котрих від українського залишилося хіба що коротеньке «-ко» наприкінці прізвищ (Присяжнюк, Ю., 2011, с. 3, 21).

Самі ж більшовики плуталися в оцінках, бо ніяк не могли з'ясувати, що то за такий свій/чужий ворог чинить їм спротив. Труднощі з ідентифікацією місцевих людей не заважали ленінським посланцям коїти репресії. У звітній інформації каральних органів початку 1920-х рр. про гоніння й утиски учасників повстанського опору на Чигиринщині та Звенигородщині часто можна натрапити на такі потвердження: «...І важко іноді розпізнати, де цей рух носить характер махновщини чи самостійного українського, де він має зв'язок із так званими «білими», де він переплітається із... «зеленими», де він чисто селянський на ґрунті вилучення продподатків та інакше» (Звенигородський повітовий виконавчий комітет, 1922, спр. 55, арк. 4 зв.). Накази червоноармійських керманічів по Київському округу 1920 р. не спонукали з'ясувати ці відмінності, а передбачали масовий терор проти всіх заможних людей, аж до знищення їх поголовно. І тому лише безкомпромісна

позиція давала повстанцям надію на свободу, гідне життя або славу смерть.

Період, який ми орієнтовно, але вмотивовано окреслюємо першою чвертю ХХ ст., виявився особливим у контексті формування й утвердження в суспільстві, передусім серед науковців, широких кіл громадськості, політичних діячів, нових ідеологій. Двома найпопулярнішими з них стали соціалізм (соціал-демократія) і націоналізм. Тепер інтенсивність цього процесу набагато перевищувала аналогічні зміни протягом ХІХ ст., надто в таких регіонах як Середнє Подніпров'я (вужче – Холодний Яр), у чому ми мали нагоду переконатися вище. Довготривале перебування цього регіону, як почасти Наддніпрянщини загалом, у складі Російської імперії відіграло тут чи не найбільше значення саме в конфігурації прийдешнього формування соціальних і національних ідентичностей. Зважаючи на «присутність» потужного російського впливу, додамо: трансформована протягом століть на етнічному ґрунті культура, яка перебувала під візантійським та «степовим» впливом, створила таку модель світорозуміння, у якій «суб'єкт постав об'єктом серед інших об'єктів». Революція ж, як «серпантин і складна мозаїка» перманентних змін-потрясінь, покликала до життя «центри» цього підсвідомого, кажучи інакше, незвичні соціально-політичні події активізували латентні пласти буття. Домінування згаданого російського чинника отримало перевагу якраз у поглядах на форми й методи «революційної самореалізації». Більшовицька ідеологія з її запереченням індивідуальності імпувала росіянам, заодно й русифікованим українцям, тоді як більшістю місцевого люду вона не сприймалася. Козацтво тут мало виступити противагою селянству, бо воно ґрунтувалося на тій мірі самоповаги й самоствердження, яка виявлялася на рівні «малих груп» (родини, дрібних підрозділів воїнів-побратимів). Власне, тому ідентифікація за маркером «селянство» (також досить нове явище в тогочасному суспільному дискурсі) більшою мірою русифікувала сільських людей, тоді як «козацтво» ніби повертало їх до перспектив українізації. Вона ж, як відомо, не мала достатнього потенціалу та інших умов для ствердження, хоча й лишала помітний слід у новітній українській державницькій традиції.

Висновки. Проблема формування наукових знань про ідентичності та самоідентичності повстанців Холодного Яру доби Української революції 1917–1921 й кількох наступних років набагато складніша й багатогранніша, аніж здається попервах. Її вирішення передбачає включення до пізнавального дискурсу неопублікованих і опублікованих джерел, критичне переосмислення усталених стереотипів, насамперед тих, які «прописалися» в історіографії. З-поміж інших і той видимо упереджений погляд, що будь-який національний поступ українців, якщо він передбачає пошук і ствердження власної ідентичності (самоідентифікації), тобто сепаратистську дію щодо оточуючих національностей, має позбуватися клейма русофобства, антисемітизму та ін. При цьому ґрунтовний аналіз проблеми засвідчує факт формування великого числа ідентичностей та своєрідних квазіідентичностей холодноярських повстанців, чимало з яких збереглися й утвердилися завдяки працям істориків, літераторів, дописувачів періодичних видань.

Бібліографічні посилання

Звенигородський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1921. Ф. Р-189, оп. 1, спр. 45. Черкаси, *Державний архів Черкаської області*, арк. 1–12.

Звенигородський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1922. Ф. Р-189, оп. 1, спр. 55. Черкаси, *Державний архів Черкаської області*, арк. 1–8.

Присяжнюк, Ю., 2011. Локус «бандита» у радянській офіційній риториці та історіографії (на матеріалах українського села початку 1920-х рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, вип. 202, ч. 4, с. 16–23.

Рада Народних Комісарів УСРР, 1921. Ф. 2, оп. 1, спр. 302. Зведення інформаційно-інструкторського підрозділу Управління НКВС УРСР про політичне становище, радянське будівництво, боротьбу з к/р, бандитизмом, кримінальними злочинами. Київ, *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, арк. 124.

Жертви Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: технології та методи просопографічного дослідження

Юрій Святець

доктор історичних наук, професор
*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Тема Голодоморів (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), що стали ганебними сторінками історії комуністичного режиму в Україні, зберігає свою актуальність і потребує подальшого дослідження з огляду на те, що такі первинні демографічні дані, як записи актів цивільного стану про смерть, історики використовували здебільшого вибірково, зазвичай, для наведення прикладів певних фактів. Доцільно зауважити, що в цих записах наявні лише поодинокі приклади, коли реєстратори вказували голод як причину смерті мешканців Дніпропетровщини в 1932–1933 рр. За таких обставин частина істориків та й громадян України заперечують факт Голодомору як політики більшовицької радянської держави. Проте в записах про смерть наявні діагнози, які можна вважати супровідними до голоду. Аналіз цих даних в усій наявній сукупності має спиратися на застосування універсальних методів, що забезпечать виявлення певних загальних характеристик померлого населення й дадуть можливість з'ясувати латентні фактори надсмертності.

Мета дослідження – репрезентувати результати пілотного аналізу просопографічної бази даних померлих протягом 1932–1933 рр. задля виявлення латентних факторів надсмертності на Дніпропетровщині.

Виклад основного матеріалу. За основу дослідження взято опубліковані матеріали, підготовлені під егідою Українського інституту національної пам'яті України «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яке складається з 17 обласних, одного по м. Києву та одного загальноукраїнського томів. У нашому разі використано том «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (Бородін, Є. І., гол. ред., 2008). Для забезпечення зручного

комп'ютеризованого аналізу даних цього меморіального видання спроектовано просопографічну базу даних (Святець, Ю., 2019), введення даних до якої триває. Нині актуальна база даних містить записи про 5 332 особи 28-ми сільських рад Васильківського та Верхньодніпровського районів, а також міськради м. Кам'янське. Лише для 58 осіб (тобто 1,09 %) голод вказано як причину смерті. У всій чисельності зареєстрованих померлих 83,46 % становили українці, 12,42 % – етнічна приналежність не зазначена (здебільшого мова про в'язнів та робітників будівельної колонії в м. Кам'янське), 4,13 % – представники інших національностей (у т.ч. 2,04 % – росіяни, 1,09 % – німці, 0,30 % – євреї, 0,38 % – білоруси, 0,24 % – поляки, 0,04 % – литовці, 0,02 % – естонці, 0,02 % – голландці). Отже, основну масу населення, померлого протягом 1932–1933 рр. у названих населених пунктах, становили саме українці. Важливо звернути увагу й на той факт, що питома вага померлих у 1933 р. (65,44 %) удвічі вища, ніж у 1932 р. (34,56 %), що вказує на появу незвичайного чинника стрімкого зростання смертності населення регіону.

Найбільш вразливою когортою населення були чоловіки, число жертв яких було в 1,55 раза більше, ніж жінок. У принципі, вищі показники смертності чоловіків порівняно з жінками, – це є один з демографічних законів, відомий як закон чоловічої надсмертності. Але дані за 1933 р. свідчать про зростання питомої ваги померлих саме представників чоловічої статі від 56,36 % у 1932 р. до 63,30 % – у 1933-му. Натомість питома вага жіночого контингенту зменшилася від 43,64 % до 36,70 %. Така тенденція також наводить на думку про наявність екстраординарного чинника, який посилює прояв закону чоловічої надсмертності.

В роки Голодомору найбільше помирили діти віком до 14 років (36,70 %). Кожен десятий (10,89 %) померлий в краї за 1932–1933 рр. був немовлям. Найменшу ж питому вагу померлих дало демографічне покоління батьків (15–49 років) – трохи більше чверті (26,91 %) всіх небіжчиків. Відповідно третина жертв (32,69 %) належала до покоління прабабків (50 і старше років). Власне, для традиційного демографічного суспільства, якому на початку 1930-х рр. відповідало населення України, властива висока дитяча смертність порівняно з поколіннями батьків і прабабків. Але аналіз даних смертності поколінь за роками дозволяє побачити вплив екзогенного чинника на зміну цієї закономірності в населенні. Дані, якими ми оперуємо, засвідчили зменшення питомої ваги смертей покоління дітей від 48,09 % у 1932 р. до 32,69 % у 1933 р. Це означає, що за 1 рік неприродно зростає смертність дорослого населення. Причому особливо збільшується в числі померлих питома вага саме покоління батьків (від 21,69 до 31,34 %), тобто осіб працездатного віку. А це певною мірою було ударом по соціально-економічній сфері України. І поряд з цим збільшилася питома вага померлих людей, що належали до покоління прабабків (від 30,22 до 35,97 %). Така зміна вікової структури смертності населення також є непрямим свідченням посилення впливу штучного негативного чинника.

Отже, виявлено щонайменше три ознаки дії неприродного фактора на

демографічні процеси в Україні протягом 1932–1933 рр. У зв'язку з цим напрошуються дві базові гіпотези щодо природи цього фактора: медичний і суспільно-політичний. Медичний фактор означав би масове захворювання населення від інфекції, тобто неконтрольовану пандемію з летальними наслідками. Суспільно-політичний фактор означав би, що в суспільстві проводиться антигуманна політика. Спробуємо з'ясувати, який з двох чинників призвів до стрімкого збільшення числа смертей у регіоні.

Для з'ясування ролі епідемічного чинника смертності населення Дніпропетровщини в 1932–1933 рр. зроблено вибірку осіб, для яких причиною смерті зазначено різні інфекційні захворювання (бронхіт, висипний та черевний тиф, паратиф, віспа, вітрянка, грип, дизентерія, дифтерія, золотуха, кашлюк, кір, круп, малярія, менінгіт, пневмонія, скарлатина, туберкульоз) (див.: Перелік інфекційних хвороб людини, 2020). За два роки померлих із названими причинами смерті зареєстровано 427 осіб (8,01 %). Причому в 1933 р. таких випадків (207 осіб) було зареєстровано навіть дещо менше, ніж попереднього року (220 осіб). Чіткіше ця тенденція проступає у відсотковому вираженні, оскільки 1932 р. від інфекцій померло 11,94 % від загальнорічної чисельності, а 1933 р. – удвічі менше (5,93 %). Отже, жодної епідемії не виявлено, а інфекційний чинник не був скільки-небудь визначальним для рівня смертності 1932–1933 рр.

Для перевірки гіпотези про вплив суспільно-політичного чинника визначимось з індикаторами негуманного його змісту. Тоталітарні режими схильні до замовчування справжніх результатів своїх ганебних рішень і дій. Таке замовчування могло проявлятися як шляхом неподання даних про причини смерті, так і фальсифікацією або камуфлюванням цих причин. Дані записів актів цивільного стану про смерті за 1932–1933 рр. не містять певної причини майже в половині випадків – 2535 осіб (47,54 %). Зауважу, що в 1933 р. питома вага таких випадків становила 52,08 % проти 38,96 % у 1932 р. Тобто кількість фактів замовчування справжніх причин збільшення смертності в 1933 р. порівняно з 1932 р. зросла в абсолютних величинах у 2,53 раза, а у відносних – в 1,34 раза.

З іншого боку, це може свідчити про настільки стрімке зростання числа смертей, що медичні й відповідні державні структури фізично не готові були до того, щоб правдиво фіксувати факти загибелі людей від голоду, кількість яких за рік зросли в рази. Тобто наявна кількість лікарів, особливо в сільській місцевості, не забезпечувала своєчасні діагностичні висновки про смерті. А про судово-медичну експертизу немає й мови. В тих же випадках, коли причини смерті все ж таки діагностували, пряма вказівка на голод чи погане харчування становить 1–2 %, що, як буде показано далі, не відповідає дійсності. Тому були відібрані причини смерті, які є супровідно індикаторними при голодуванні або неякісному харчуванні людей. При цьому поряд з науковими медичними діагнозами (анемія, диспепсія, дистрофія, кахексія, коліт, ентероколіт та ін.) в записях про смерті наявно чимало народних назв (пістряк, обклад, заворот кишок, задушення половою, упадок сил і т. п.). Це додаткова риса до неякісної медичної допомоги. Виявлено понад

50 варіантів діагнозів, які непрямо вказують на голод – від безбілкових аліментарних набряків до пелагри. Загалом в актуальній базі даних налічується 710 осіб (13,32 %) з такими причинами смерті. На перший погляд маємо показник, який дещо вищий, ніж у разі інфекційних захворювань. Але він не виглядає критичним, якщо не брати до уваги той факт, що кожен сьомий-восьмий померлий пішов з життя через недостатнє або неякісне харчування. Проте не може не переконати посилення чинника голоду майже дворазове збільшення питомої ваги визначеної когорти померлих від 8,74 % в 1932 р. до 15,74 % в 1933 р.

Для порівняння можна навести дані про смерті, не пов'язані з режимом харчування. Так, у записях про загибелі від нещасних випадків і травматизму за два роки налічується 136 осіб (2,55 %). Але виявлено тенденцію до зменшення їх питомої ваги від 4,55 % у 1932 р. до 1,49 % у 1933 р. Абсолютні числа померлих внаслідок онкологічних захворювань було однаковим і за два роки зареєстровано лише 25 випадків. У відносних же значеннях спостерігаємо зменшення відсотків від 0,71 % у 1932 р. до 0,34 % у 1933 р. Іншу контрольну групу можуть становити випадки смертей від легеневих захворювань. В актуальній базі даних налічується 428 записів про це. І тут також наявна тенденція до зменшення питомої ваги таких причин від 11,34 % у 1932 р. до 6,28 % у 1933 р.

Висновки. Результати пілотного аналізу актуальної просопографічної бази даних померлих протягом 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині дозволяють дійти висновку про можливість виявлення латентних факторів смертності в регіоні в названий час. У результаті з'ясування можливих чинників стрімкого зростання смертності в 1933 р. порівняно з попереднім спростовано гіпотезу про епідемічний чинник і доведено гіпотезу про суспільно-політичний фактор цього процесу.

Бібліографічні посилання

Бородін, Є. І., гол. ред., 2008. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС.

Перелік інфекційних хвороб людини, 2020. *Вікіпедія*. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перелік_інфекційних_хвороб_людини#cite_ref-8 (Дата доступу: 27.10.20).

Святець, Ю., 2019. Просопографічна база даних «Жертви Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині»: теоретико-методологічний та технологічний аспекти. *Roxolania Historica=Historical Roxolania*, вип. 2 (17), с. 77–103. URL: <http://www.ndhistory.dp.ua/index.php/RH/article/view/30190205> (Дата доступу: 27.10.20).

До питання про формування основ геополітичної єдності українських земель у перший період Другої світової війни

Валентин Іваненко

доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Український фактор, попри присутність чи відсутність державного статусу, завжди так чи інакше виявляв себе у різних історичних процесах, хоч і в контроверсійних оцінках сучасників та дослідників. І період Другої світової війни, зокрема її початок (1939–1941), в цьому сенсі більш ніж показовий і репрезентативний період, який вкотре продемонстрував «букет» протиріч геополітичного статусу України в Європі та світі, що повною мірою позначилися під час бойових дій 1941–1945 рр., коли вона опинилася в епіцентрі війни й зазнала від неї жахливих втрат.

В радянській історіографії традиційно не виокремлювали тогочасну долю України, розглядаючи її, як правило, у контексті великого радянського геополітичного масиву, передусім, у річищі ідеологізованого й схематизованого імперативу «возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі» (Петровський, М. 1945, с. 32). Натомість у сучасній історіографії це питання дедалі частіше інтерпретується під кутом зору: Україна як жертва двох імперій – німецької і радянської, що виступали ключовими гравцями в геополітичних процесах вже на початковому етапі війни у Центрально-Східній Європі. При цьому надмір перебільшенням виглядає твердження відомого західного історика В. Косика про те, що «гігантський конфлікт, який спалахнув у Європі, був фактично «українським конфліктом», конфліктом за володіння Україною» (Косик, В., 1993, с. 17). До речі, у свій час ідеолог нацизму А. Розенберг видав працю під назвою «Україна – вузол світової політики» (Коваль, М. В., 1999, с. 29).

Виклад основного матеріалу. Останнім часом взагалі стало модно, навіть ознакою «доброго методологічного смаку», виголошувати схожість прагнень СРСР та Німеччини щодо України в контексті якоїсь «типологічної подібності» двох тоталітарних режимів, тоді як насправді ситуація виглядала інакше. Лідери нацистської Німеччини, як відомо, розглядали Україну перш за все крізь призму світової політики та перерозподілу світових сфер впливу, а точніше, лише як один із зовнішніх чинників стабілізації власного військово-державного механізму. У свою чергу, радянська еліта, природно, не могла ставитися до України виключно як до зовнішнього чинника вирішення внутрішніх проблем СРСР, бо Україна була однією з найрозвиненіших його частин.

На наш погляд, абсолютизація в даному випадку небезпечніша, аніж його недооцінка, оскільки при подібних підходах виразно простежується думка про те, що Україна передусім об'єкт, а не суб'єкт історичного процесу. Але це, звісно, зовсім не так. У зв'язку з цим виникають закономірні питання: чи слід відводити Україні роль виключно жертви імперії чи імперій? Які

процеси реально відбувалися в українських регіонах за видимим геополітичним протистоянням на початку Другої світової війни? І, зрештою, щоб саме ці геополітичні й воєнні метаморфози першого періоду війни змогли дати Україні з погляду її майбутнього розвитку?

Розглядаючи Україну як географічну та культурно-ідентичнісну цілісність, необхідно адекватно уявляти й те, що рівень інтеграції окремих регіонів в єдиний український масив у різні часи був якісно відмінним. Різними були вектори й структура процесів інтеграції. До Другої світової війни Україна прийшла розділена на дві нерівні за обсягом демографічного та промислового потенціалу частини. З одного боку, Наддніпрянська Україна, що вже 250 років знаходилася у сфері впливу російсько-радянської держави, якраз перед війною впродовж 20–30-х рр. зазнала системної радянзації та глибинних соціально-економічних перетворень, спрямованих на побудову соціалістичного суспільства. З іншого – територія Західної України як своєрідний генетичний уламок Київської Русі, що практично шість століть знаходилася у сфері впливу західної цивілізації, отримала кардинальні відмінності від «великої» України.

Отже, ХХ сторіччя стало, по суті, періодом нової зустрічі та прагнення до порозуміння двох українських частин, а 1939 рік – етапним у становленні цих взаємовідносин на засадах поглибленої інтеграції в рамках об'єктивного процесу формування єдиного загальноукраїнського територіального й соціокультурного простору. Формально саме під гаслом інтеграції всіх українських регіонів, їх «возз'єднання» у складі єдиної радянської України й проходило просування радянської імперії в західноєвропейському напрямку. Тобто геополітичні питання при цьому явно виходили на перший план, а питання національної інтеграції залишилися підпорядкованими. Тим більше, що СРСР Західну Україну не міг вважати і не вважав «повністю чужою» насамперед через генетичні фактори (історична пам'ять про давноруську єдність та спомини про спочатку православний характер Червоної Русі, принаймні у вигляді усталених і побутуючих російсько-радянських історіографічних концепцій), як і не вважав її зі зрозумілих причин «повністю своєю».

Сталін та його стратеги, схоже, просто не змогли уявити й, головне, зрозуміти специфіки та протиріч продовження трансформаційного оновлення Західної України в дусі звичної для неї демократичної парадигми, а настанова на гіпершвидку її радянзацію й «соціалістичну модернізацію» із застосуванням силових державно-політичних інструментів та репресій тільки загострила наявні культурно-цивілізаційні суперечності й стимулювала неухильне розхитування радянського імперського механізму. Отже, приєднання Західної України, незважаючи на тимчасові геополітичні переваги, виявилось зрештою своєрідною «пірровою перемогою» радянської геополітики.

Адже перехід Збруча означав вихід на інші культурно-цивілізаційні горизонти, де діяли інші, «не вповні свої» правила гри, які, судячи з усього, залишилися нерозгаданою до кінця загадкою для радянських вождів. Бо

методи вирішення не досягнутого ними до кінця «західноукраїнського феномена» (як у невеличкому відрізку 1939–1941 рр., так і з 1944 р. й надалі), незважаючи на весь задіяний щодо цього тоталітарний примус, завжди демонстрували, швидше, розгубленість й нерозуміння ключових проблем регіону.

Цікаво згадати, що скептики та шовіністи 1990-х рр. полюбляли мусувати тезу про те, що, мовляв, не приєднав би Сталін в 1939 р. «український П'ємонт» до «великої» підрадянської України, то і в 1991 р. ситуація мала б бути кардинально іншою. Тобто висловлювалося припущення, що Україна, можливо б, і не відійшла від СРСР...

Висновки. Як би там не було, саме під акомпанемент розгортання Другої світової війни були зроблені нові потужні кроки щодо геополітичного оформлення України як єдиного державного утворення, підготовленого всім ходом її попереднього історичного поступу (особливо визвольними змаганнями 1917–1921 рр.) і остаточно завершеного приєднанням Закарпаття та прийняттям України як повноправного члена в ООН у 1945 р. Тим самим назавжди закріпилася і єдність України, і її статус як суб'єкта, а не об'єкта в геополітичному просторі Центрально-Східної Європи, щоправда, суб'єкта так званого другого порядку (в межах СРСР), але міцна платформа була створена й сталося це, окрім дії інших факторів, багато в чому внаслідок нехай і суперечливої, навіть драматичної інтеграції західноукраїнських земель у 1939–1941 рр., коли, власне, й закладалися підвалини міцної єдності більшості українських земель і України в цілому як геополітичної реальності.

Бібліографічні посилання

- Коваль, М. В., 1999. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Альтернативи, 336 с.
- Косик, В., 1993. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж; Нью-Йорк; Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 684 с.
- Петровський, М., 1945. *Західна Україна (Історична довідка)*. Київ: Українське державне видавництво, 35 с.

Секція IV Освіта, наука та духовно-релігійне життя Наддніпрянської України XIX–XX ст.

Церковнопарафіяльні школи Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

Леонід Прокопенко

доктор наук з державного управління, професор
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії
державного управління при Президентіві України
вул. Гоголя, 29, Дніпро, Україна, 49044

Постановка проблеми. Церковнопарафіяльні школи відіграли помітну роль у розвитку народної освіти в дореволюційний час, проте вивчення їх діяльності на сьогодні далеко від завершення.

Метою дослідження є аналіз діяльності церковнопарафіяльних шкіл Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У 1861 р. київський митрополит, чернігівський та інші архієреї видали укази про відкриття церковнопарафіяльних шкіл у кожній парафії. Проте багато з них існували лише на папері. Коли у 1866 р. обер-прокурор Св. Синоду граф Д. А. Толстой звернувся до Катеринославського та інших земств із закликом підтримати церковнопарафіяльні школи, з'ясувалося, що багатьох з них не існує у природі. «Чи знаєте, що зробила зі мною Катеринославська єпархія зі своїми 400 церковнопарафіяльними школами? – писав Толстой Н. Х. Весселю. – Я просив губернське земство надати допомогу цим школам, і воно виявило повну готовність; але, по вивченню на місті, у благочинних, виявилось, що всі ці 400 шкіл існували тільки в звітах, на папері» (Очерки истории школы..., с. 80; Развитие народной освіти..., с.137).

Розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл розпочалося після затвердження 13 червня 1884 р. царем «Правил про церковнопарафіяльні школи». Перед ними ставилося передусім завдання релігійного виховання учнів. У Правилах зазначалося, що школи «мають за мету утверджувати в народі православне вчення віри і моральності християнської і надавати первісні корисні знання». Відповідно визначався й перелік навчальних предметів: «1) Закон Божий, а саме: а) вивчення молитов, б) священна історія і пояснення богослужіння, в) короткий катехізис; 2) церковні співи; 3) читання книг церковного і цивільного друку та письмо; 4) початкові арифметичні відомості». У двокласних школах викладалися також початкові відомості з історії церкви і Росії. Церковнопарафіяльні школи поділялися на однокласні, термін навчання в яких спочатку становив два роки (їх була абсолютна більшість), і двокласні, з терміном навчання чотири роки. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він був збільшений відповідно до трьох і п'яти років (Височайше утвержденные Правила о церковноприходских школах..., с. 372; Очерки истории школы..., с. 81).

Загальне керівництво церковнопарафіяльними школами здійснювала створена в 1885 р. Училищна рада при Св. Синоді, а на місцях для завідування школами створювалися єпархіяльні училищні ради, склад яких визначався відповідними архієреями. Рада зазвичай включала представників місцевого духовенства, ректора й викладачів місцевої духовної семінарії, директора та інспектора народних училищ. Єпархії поділялися на училищні округи, як правило, в межах повіту, де створювалися відділення єпархіяльних рад. У межах благочинних округів нагляд за церковними школами покладался на спостерігача, який призначався архієреєм із місцевих священників (Очерки истории школы..., с. 81, 99).

Після селянської реформи, особливо у 80-х рр., коли надзвичайно гостро став відчуватися брак шкіл, значного поширення набули школи грамоти, або «вільні селянські школи». Їх існування офіційно було визнано циркуляром Міністерства народної освіти від 14 лютого 1882 р. Згідно з «Правилами про школи грамоти» від 4 травня 1891 р., існуючі школи грамоти стали вважатися церковнопарафіяльними. У школах грамоти вивчали Закон Божий (коротка священна історія старого і нового заповіту та короткий катехізис, церковні співи з голосу, читання церковнослов'янське і російське, письмо і початкова арифметика (Высочайше утвержденные Правила о школах грамоты от 4 мая 1891 г., с. 237; Очерки истории школы..., с. 83).

У 1890–1891 навчальному році в Катеринославській єпархії з 729 початкових шкіл 287 (39,4 %) були церковнопарафіяльними і школами грамоти, в тому числі 13 в Олександрівському повіті, 37 – в Бахмутському, 17 – у Верхньодніпровському, 40 – в Катеринославському, 55 – в Маріупольському, 77 – в Новомосковському, 71 – в Павлоградському, 42 – у Слов'яносербському, 38 – в Ростовському і 10 – в Таганрозі. У них навчалось 10 547 дітей, порівняно з 42 992 учнями в міністерських та земських школах (Отчет Екатеринославского епархиального училищного совета, с. 6, 10).

За наступні два десятиліття кількість церковнопарафіяльних шкіл зросла майже в 1,7 раза і в 1911–1912 навчальному році становила 486 шкіл, зокрема 58 в Олександрівському повіті, 71 – в Бахмутському, 58 – у Верхньодніпровському, 79 – в Катеринославському, 11 – в Маріупольському, 54 – в Новомосковському, 39 – в Павлоградському, 28 – у Слов'яносербському, 35 – в Ростовському і 18 – в Таганрозі. У них навчалось 35 970 учнів. Крім цих однокласних шкіл, діяло також 8 двокласних (Отчет о состоянии церковных школ, с. 7–8, 13, 33).

Висновки. Отже, церковнопарафіяльні школи становили вагомий сегмент початкової освіти Катеринославщини в дореволюційний час і зробили помітний внесок у підвищення освітнього рівня населення.

Бібліографічні посилання

Высочайше утвержденные Правила о церковноприходских школах от 13 июня 1884 г., 1887. *Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ)*. Собр. 3-е. СПб., т. 4, с. 372–374.

Высочайше утвержденные Правила о школах грамоты от 4 мая 1891 г., 1894. ПСЗРИ.

Собр. 3-е. СПб., т. 11, с. 235–238.

Отчет Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты за 1890/1 учебный год, 1892. Екатеринослав, 84 с.

Отчет о состоянии церковных школ Екатеринославской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1911–1912 учебный год, 1912. Екатеринослав, 45 с.

Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов, 1976. Москва: Педагогика, 600 с.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко, 1991. Київ: Рад. шк., 381 с.

Система політичного нагляду й контролю за учнями і педагогами навчальних закладів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)

Володимир Милько

кандидат історичних наук

Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001

Постановка проблеми. Важливими засадничими принципами сучасної державної освітньої політики є відповідальність і підзвітність навчальних закладів перед суспільством, інституційне відокремлення функцій забезпечення їх діяльності та нагляду. Натомість у попередні історичні періоди влада вбачала в освіті дієвий засіб політичного контролю над підростаючим поколінням і, відповідно, загалом над усім населенням. Зважаючи на це, уникнути можливих негативних проявів подібного характеру сприятиме дослідження таких явищ на прикладі Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст., коли зміна внутрішньополітичної ситуації ставала причиною посилення або послаблення згаданих управлінських механізмів.

Метою дослідження є аналіз системи політичного нагляду й контролю за учнями і педагогами навчальних закладів вказаного регіону у відповідний період, зокрема послідовного з'ясування ключових тенденцій, характерних рис та ознак її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Система державної служби у Російській імперії, а отже, й в українських губерніях, передбачала існування практики перевірки моральної і політичної благонадійності будь-якого кандидата на посаду, та регулярного контролю за цим упродовж подальшої діяльності. Не були винятком і педагогічні кадри навчальних закладів усіх рівнів: від земського вчителя до професора університету. Під пильною увагою перебували і учні та студенти, нагляд за якими здійснювався як безпосередньо під час навчання, так й у вільний час.

У вказаний період значне посилення системи політичного контролю спостерігалось із 1870-х, зокрема під час міністерства Д. Толстого та кількох його наступників. Серед конкретних проявів стосовно вихованців навчальних закладів варто назвати затвердження у 1874 р. «Правила для учнів гімназій і прогімназій», де, серед іншого, досить жорстко регламентувалася їхня поведінка у позаурочний час (Правила для учеников гимназий, 1874, с. 14–19).

У подальшому кілька циркулярів і розпоряджень (1882, 1884, 1891 рр.) підтверджували необхідність суворого дотримання цього документа, зокрема щодо нагляду за учнівськими квартирами. На місцях по-різному виконували такі вказівки. Так, на початку 1895 р. педагогічна рада 4-ї гімназії Одеси затвердила такий вид покарання як заборона відвідувати театри. У цей період частими були випадки виключення із закладів освіти не лише за погані успіхи в навчанні, а й за «несхвальну поведінку».

Загалом згадки про «згубну пропаганду», недостатньо добросовісне виконання всіх вимог щодо «зовнішньої благопристойності» регулярно фігурували у різних відомчих документах. На рівні навчальних округів керівництво постійно докладало зусиль для протидії «шкідливій діяльності неблагонадійних осіб» у середовищі учнів, перешкоджання появі у них «злочинного способу думок» (Держархів Одеської області, ф. 42, оп. 35, спр. 334, арк. 1 зв.). У закладах освіти відповідні контролюючі обов'язки виконували наглядачі та інспектори.

У період активізації народницького руху і застосування його представниками практики «ходіння в народ» профільне відомство стало звертати більшу увагу на відбір кандидатів на вчительські посади. Як результат, у другій половині 1870-х рр. сформувався єдиний порядок отримання інформації про благонадійність таких осіб. Полтавський губернатор П. Більбасов обґрунтовував необхідність вдосконалення системи перевірки на прикладі працевлаштування двох вчителів у Зінківському та Золотоніському повітах, яким вдалося обійти існуючу систему перевірки. Тож із 1879 р. звернення до місцевого губернатора для отримання відповідних відомостей про кандидата стало обов'язковим (Зубков, И. В., 2010, с. 20). На практиці це працювало з недоліками, адже інколи призводило до кількомісячного очікування. Значний ріст відмов під час влаштування на вчительську посаду із політичних міркувань мав місце під час революційних подій 1905–1907 рр.

Саме під їх впливом в університетах скасували посаду інспектора студентів та його помічника в якості поступки неконтрольованому наростанню опозиційних настроїв у вищій школі. Однак їх замінив проректор, який контролював «виконання в університетських будівлях встановлених правил» (Журнал МНП, 1906, с. 32).

У 1913 р. Державна дума Російської імперії отримала на розгляд законопроект, у якому пропонувалося суттєво збільшити чисельність народних інспекторів, а у неземських губерніях (до цієї категорії входили Київська, Подільська та Волинська губ.) – відкрити додаткові училищні ради. Вказані чиновники та управлінські органи відповідали, головним чином, саме за нагляд і контроль над учнями і педагогами.

Розгляд відповідного законопроекту унеможливила Перша світова війна. Із її початком існуюча система нагляду і контролю зазнала певних змін у напрямку виявлення потенційних іноземних агентів. Об'єктом пильної уваги стали німецькі та австрійські піддані. У вересні 1914 р. заклади вищої освіти отримали наказ усувати таких студентів від занять до їх переходу в російське

підданство. На початку листопада їм було заборонено виконання дипломних робіт іноземними мовами. В університеті Св. Володимира у Києві кільком студентам дали двомісячну відстрочку для здійснення перекладу та звільнили вісьмох іноземних професорів (із Відня, Лейпцига, Бреслау, Берліна, Мюнхена та ін.). Уникнути цього було можливо лише за умови переходу в російське підданство. Винятки робилися для осіб слов'янського, французького та італійського походження (на відміну від німців, австрійців і угорців). У період війни без жодних зволікань із навчальних закладів виключалися й учні, які «висловлювали вороже ставлення до Росії та співчуття Німеччині» (Держархів Одеської області, ф. 42, оп. 35, спр. 1909, арк. 17).

Класичний випадок шпигуноманії мав місце у Харківському навчальному окрузі, коли під тиском націоналістичних організацій та звинувачень у співпраці із Німеччиною попечитель П. Соколовський змушений був подати у відставку (Староверов, Б., 1915, с. 36). Характерно, що саме він на початку 1914 р. виступив на захист учасників Першого Всеросійського з'їзду з питань народної освіти, які зазнавали переслідувань від влади (це зафіксовано у Київській, Чернігівській, Полтавській губ.). Всього від Наддніпрянської України у цьому заході взяло участь близько 300 осіб, а його основні рішення стосувалися зміни «...загальноправової атмосфери, в якій живе та працює вчитель» (ЦДІАУК, ф. 707, оп. 229, спр. 160 (ч. 2), арк. 21). «Затиснутий адміністративними вимогами, офіційними програмами, вчитель позбавлений можливості запроваджувати свої ідеали в життя школи. Від нього вимагається лише, щоб він виконував накази керівництва, і лише» – дійшли об'єктивного висновку делегати (Народный учитель, 1914, № 1, с. 13). Власне, така ліберальна позиція й була причиною політичного переслідування учасників з'їзду.

Висновки. Таким чином, педагогічні кадри постійно перебували під контролем керівництва навчальних закладів та губернської адміністрації з метою недопущення політично неблагонадійних кандидатів на відповідні посади, поширення ними шкідливої для держави революційної чи ліберально-демократичної агітації. Водночас система нагляду за учнями і студентами регламентувала їхню поведінку навіть у позаурочний час. Роки народницького «ходіння в народ», десятиліття після вбивства імператора Олександра II, революційний період 1905–1907 рр. і подальша столипінська реакція, Перша світова війна – стали періодами особливого посилення політичного контролю над закладами освіти. Звільнення з посад та виключення із закладу освіти були найпоширенішими покараннями для педагогів і учнів відповідно.

Бібліографічні посилання

- Державний архів Одеської області.* Ф. 42, оп. 35, спр. 1909, 1914, 24 арк.
Державний архів Одеської області. Ф. 42, оп. 35, спр. 334, 1894, 46 арк.
Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть VI. 1906 (ноябрь). Санкт-Петербург, Сенатская типограф., 1015 с.
Зубков И. В., 2010. *Российское учительство. Повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916.* Москва, Новый хронограф, 528 с.
Народный учитель, 1914. № 1 (январь), с. 7–13.

Правила для учеников гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения, 1874. Казань, Университетская типография, 24 с.

Староверов Б., 1915. *Немецкое пленение Харьковского университета*. Харьков: Типогр. «Мирный труд», 41 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707, оп. 229, спр. 160 (ч. 2), б. д., 623 арк.

Розвиток Катеринославської духовної семінарії на початку ХХ ст.

Наталія Діанова

доктор історичних наук, професор

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна, 65082

Постановка проблеми. Катеринославська духовна семінарія була провідним духовним навчальним закладом єпархії й відіграла вагомий роль у духовному та освітньому житті краю. Піднесенню її освітнього рівня на початку ХХ ст. сприяла плеяда видатних релігійних і наукових діячів, зокрема, єпископа Сімеона (Покровського), архієпископа Агапіта (Вишневського), єпископа Андрія (Одинцова), професора Василя Біднова та багатьох ін.

Вихованці семінарії стали не лише церковнослужителями, але й науковцями, викладачами духовних і світських навчальних закладів та посідали вагомий місце в суспільстві. Серед численних прикладів постаті архієпископа Мелетія (Леонтовича), який упродовж 1824–1828 рр. обіймав посаду ректора Київської духовної академії, та відомого церковного й наукового діяча Антоніна (Капустіна). Та попри усі здобутки, семінарія не змогла бути осторонь революційних подій, які призвели до закриття навчального закладу.

Мета дослідження полягає у висвітленні досягнень та проблем Катеринославської духовної семінарії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Катеринославська духовна семінарія на рубежі ХІХ – ХХ ст. була потужним осередком духовної освіти у південному регіоні. Вагому роль у процесі її розвитку відігравали єпархіальні архієреї. Вони призначали кандидатів на посаду ректора й безпосередньо контролювали Правління семінарії. Першим ректором у ХХ ст. став кандидат богослов'я, майбутній український архієпископ Агапіт (Вишневський), який посідав цю посаду упродовж 1898–1902 рр. (у 1911–1919 рр. очолював Катеринославську єпархію). Він активно опікувався підвищенням освітнянського рівня семінаристів. Вміле керівництво та досить високе фінансування семінарії, яке здійснювалось за рахунок держави, єпархії та іменних пожертвувань світських і духовних осіб, сприяло активному розвитку навчального закладу.

Вагоме місце в історії Катеринославської семінарії досліджуваного періоду належить кандидату богослов'я, протоіерею (у подальшому архієпископу) Андрію (Одинцову), який успішно працював на посаді ректора в 1906–1914 рр. і залишив її лише у зв'язку із звільненням від духовно-

навчальної служби і призначенням настоятелем місцевої церкви. Разом із адміністративною роботою він одночасно викладав Св. Письмо і активно займався просвітницькою діяльністю. У цей час семінарія досягла значних показників свого розвитку. До навчального закладу продовжувався відкритий доступ представникам різних станів, проте більшість семінаристів була із сімей духовенства. У 1912–1913 навчальному році в семінарії навчалось 315 учнів, 267 із яких були дітьми духовенства і лише 48 осіб із представників інших станів (Всепопданейший отчет обер-прокурора Святейшого Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г., 1915, с. 64–65, 68–69).

Випускники семінарії, які належали до стану духовенства, могли отримати не лише вищу духовну освіту, але й вступати до вищих світських навчальних закладів, що вказує на високий рівень наданої їм освіти. Під керівництвом Андрія (Одинцова) працювали 11 викладачів обов'язкових і чотири викладача необов'язкових предметів. Викладацький склад відзначався значною фаховою підготовкою і був представлений 13-ма кандидатами богослов'я і одним магістром, яким був Василь Біднов (РДІА, арк. 1). Варто зазначити, що Василь Біднов працював у семінарії з 1903 р. помічником інспектора і викладачем загальної та світської історії, німецької мови, психології, філософії та деяких інших дисциплін. Окрім освітнянської роботи, він плідно займався науковою роботою у складі Катеринославської вченої архівної комісії, де співпрацював з видатними істориками краю, в тому числі й Дмитром Яворницьким. Його наукові праці, написані в цей період, стали важливим підґрунтям для вивчення історії не лише Катеринославської єпархії, але й світської історії Південної України.

Навчально-виховний процес у духовній семінарії в цей час перебував під контролем Катеринославського єпископа Сімеона (Покровського). Він особисто відвідував навчальний заклад, спілкувався зі студентами, націлюючи їх на високий рівень освіти й духовності, особисто відвідував уроки викладачів, часто був присутнім на екзаменах. Єпископ контролював не лише успішність, але й поведінку учнів, яка потребувала особливої уваги у зв'язку з поширенням вільнодумства серед семінаристів. Проблеми, що виникли в межах семінарії, позиціонувалися з історичними реаліями часу. Спостерігалися випадки порушення дисципліни та статуту семінарії. Проте, якщо учні молодших чотирьох класів висунули вимогу послаблення дисципліни та більш ліберального ставлення до них з боку керівництва навчального закладу, то семінаристи старших класів організували таємний гурток з метою створення загальносемінарського союзу і займались розповсюдженням національно-революційних ідей (РДІА, арк. 15–29). Проте покарання лідерів цих семінаристів вирішило проблему лише на незначний проміжок часу.

Ректорство кандидата богослов'я, протоіерея Йосипа Кречетовича (1915–1918 рр.) припало на останній період діяльності навчального закладу. Проте й тоді семінарія мала можливості для подальшого розвитку. Цьому активно сприяв і Катеринославський єпископ Агапіт (Вишневський), якому були близькими її проблеми. Чисельність семінаристів у 1917 р. досягла 797

осіб, що майже на 100 осіб більше порівняно з попереднім роком. Фінансово-матеріальне забезпечення семінарії в цей час залишалось досить високим, що зумовлено значною державною підтримкою. Так, у 1917 р. надходження до бюджету Катеринославської духовної семінарії порівняно з попереднім роком зросли і становили 236 421 руб. 93 коп. Значна частина коштів йшла на фінансове утримання керівництва й викладацького складу та потреби навчального закладу, а менша – на матеріальне забезпечення семінаристів (Сніда, Є. О., 2014, с. 47, 49).

Крім освітньої діяльності, Йосип Кречетович брав активну участь у церковній роботі. Його погляди кардинально відрізнялися від національно-патріотичної позиції правлячого архієрея Агапіта (Вишневецького), який був прихильником ідеї створення Української автокефальної церкви (Стародуб, А. В., 2001).

Православна церква на українських землях, ослаблена відсутністю єдності поглядів ієрархії на її майбутнє, не змогла протистояти натиску революційних подій. Це відбилосся й на долі духовних навчальних закладів. Зокрема, 23 (10) травня 1918 р. правління Катеринославської духовної семінарії заслухало лист Департаменту Ісповідань за № 407, де повідомлялось про усунення Йосипа Кречетовича з посади ректора семінарії. Йому пропонувалось звільнити квартиру до 15 червня 1918 р., тобто до виборів нового ректора (Діанова, Н. М., 2012, с. 246). Проте новий ректор так і не був обраний, а сама семінарія припинила своє існування.

Висновки. Катеринославська духовна семінарія на початку ХХ ст. була важливим центром духовної освіти у південному регіоні. Цьому сприяла активна діяльність Катеринославських ієрархів, ректорів і викладачів, націлена на піднесення науково-освітнього рівня семінарії. Серед досягнень навчального закладу варто відзначити високу фахову підготовку викладачів, що зумовило постійне зростання чисельності семінаристів та високий рівень їх підготовки. Однією з головних проблем стало проникнення революційних настроїв до навчального закладу. Історичні події, які припали на цей період часу, не лише позначились на життєдіяльності викладацького колективу та семінаристів, але й спричинили припинення діяльності Катеринославської духовної семінарії в 1918 р.

Бібліографічні посилання

Вспомогательный отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г., 1915. СПб.: Синодальная типография.

Діанова, Н. М., 2012. *Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)*. Одеса: Фенікс.

Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 802, оп. 15, спр. 254.

Сніда, Є. О., 2014. Фінансове та матеріальне забезпечення Катеринославської духовної семінарії у 1917 р. *Історія торгівлі, податків та мита*. № 1 (9). Дніпро, с. 46–50.

Стародуб, А. В., 2001. Агапіт // *Енциклопедія сучасної України*. URL: <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42503>.

Організація навчального процесу в Катеринославському епархіальному жіночому училищі *Сергій Прокопенко*

кандидат історичних наук

*Державне підприємство «Науково-дослідний Центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, науковий співробітник
просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, Україна, 04210*

Постановка проблеми. Реформування системи освіти в Україні актуалізує необхідність вивчення попереднього досвіду діяльності навчальних закладів, зокрема епархіальних жіночих училищ, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Метою дослідження є аналіз організації навчального процесу в Катеринославському епархіальному жіночому училищі.

Виклад основного матеріалу. Катеринославське епархіальне жіноче училище відкрилось 1 жовтня 1866 р і на першому етапі свого розвитку було трикласним з дворічним курсом у кожному класі. Програма училища була досить обмеженою. Серйозної трансформації вона зазнала після затвердження Статуту жіночих епархіальних училищ 1868 р. За Статутом у епархіальному жіночому училищі запроваджувалось шість класів, з однорічним курсом у кожному. До обов'язкових предметів були віднесені: Закон Божий; історія Нового і Старого Заповіту; розлогий катехізис; пояснення богослужіння; церковна історія, загальна і російська; російська мова і російська словесність і практичне ознайомлення зі слов'янською мовою; арифметика і загальні основи геометрії; географія, загальна і російська; цивільна історія, загальна і російська; загальні необхідні відомості з фізики; педагогіка; чистописання; церковні співи. Необов'язковими вважались: нові мови; музика; малювання. Крім того, вихованки обов'язково мали навчатися у позакласний час кроєнню, шиттю, в'язанню і взагалі домашньому рукоділлю (Высочайше утвержденный Устав..., с. 254, 259).

Тобто навчальний курс училищ став набагато ширшим і повнішим, хоча й помітно вужчим, ніж у жіночих гімназіях. У кожному класі епархіального училища на обов'язкові уроки відводилося 18 годин на тиждень. Додана до Статуту 1868 р. програма відзначалась надзвичайною короткістю. Складання детальних програм покладалося на вчителів, які розглядалися на радах училища і затверджувались епархіальною владою. Скажімо, у 1877–1878 навчальному році вихованки по історії вивчали «у ІV класі давню історію і початок середньої історії до часів Каролінгів, у V класі середню історію і історію Росії до Петра I, у VI класі нову історію і історію Росії від Петра I до нашого часу», тобто до середини ХІХ ст. (Днепров, Э. Д., Усачова, Р. Ф., 2009, с. 204; Отчет по учебно-воспитательной части..., с. 10–11).

У 1895 р. Св. Синод затвердив нові загальнообов'язкові програми для епархіальних жіночих училищ, які, порівняно з попередніми, детальніше визначили обсяг курсу з кожного предмета для того чи іншого класу училища.

Окрім того, новими програмами вводилося вивчення граматики церковнослов'янської мови. У 1896–1901 рр. в училищі додатково були запроваджені уроки дидактики, гігієни, гри на скрипці за бажанням, гімнастики (Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901–1902..., с. 33; Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1902–3 учебный год..., с. 101).

Час навчальних занять і число класних уроків з кожного предмета визначались розкладом училищної ради, затвердженим владику. З невеликими змінами протягом усього існування училища діяв приблизно однаковий розпорядок дня. Заняття розподілялись на вечірні і класні. Як приклад можна послатися на 1901–1902 навчальний рік. Класні заняття в училищі розпочиналися о 8.30 і 4 уроки (до 1875 р. було три уроки) продовжувалися до 13.20. З цих 4 уроків три, як правило, присвячувалися вивченню предметів, а один – рукоділлю. Післяобідній час, з 14 до 17 години, відводився на відпочинок, прогулянки та ігри на свіжому повітрі у саду училищного двора, для уроків гімнастики, гри на роялі і скрипці, читанню книг і статей, що стосувалися до заданих уроків, а також рукоділлю і підготовці хорів до богослужбового співу (Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901–1902..., с. 32–33; Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1902–3 учебный год..., с. 100–101).

Час після вечірнього чаю, з 17.30 і до 20.15, згідно з розкладом (два уроки), призначався для приготування уроків до наступного дня під наглядом і керівництвом виховательок та їх помічниць – кожної у своєму класі, під загальним наглядом інспектора класів і начальниці училища. Після вечері і вечірньої молитви вихованки молодших класів лягали спати, а учениці III–VI класів займалися за розкладом ще одну годину – з 20.45 до 21.45 – приготуванням уроків і читанням книжок та статей, які стосувалися цих уроків, за призначенням наставників – кожного за своїм предметом (Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901–1902..., с. 33; Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1902–3 учебный год, с. 101).

З 1907–1908 навчального року згідно з визначенням Синоду від 12–16 червня 1907 р. була запроваджена п'ятиурочна система. Тривалість уроку була зменшена з 1 години до 50 хвилин. За цим розкладом класні заняття розпочиналися о 8.30 і закінчувалися о 13.40 (Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1909–10 учебный год..., с. 150–151).

Висновки. Отже, протягом досліджуваного періоду відбулося становлення навчального процесу в Катеринославському епархиальному жіночому училищі, склалися певні традиції його організації.

Бібліографічні посилання

Высочайше утвержденный Устав епархиальных женских училищ 20 сентября 1868 г., 1873. *ПСЗРИ*. Собр. 2, отд. 2, XLIII. СПб., с. 254–261.

Днепров Э. Д., Усачова Р. Ф., 2009. *Среднее женское образование в России: учеб. пособие*. Москва: Б.и., 274 с.

Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1877–8 учебный год, 1879. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, № 1, с. 5–16.

Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901–1902 учебный год по учебно-воспитательной части, 1903. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, № 3, с. 32–35.

Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1902–3 учебный год по учебно-воспитательной части, 1904. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, № 7, с. 99–104.

Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1909–10 учебный год по учебно-воспитательной части, 1911. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, № 8, с. 149–158.

Мемуари домашніх учителів як історичне джерело

Галина Яковенко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Артема, 29, Харків, Україна, 61002

Постановка проблеми. Мемуари містять відомості про соціальний статус та сімейний стан домашніх учителів, професіограму та зміст щоденних практик (взаємини з батьками та учнями).

Мета дослідження. Визначити інформаційний потенціал цієї групи джерел.

Виклад основного матеріалу. Спогади домашніх учителів М. Воропанової, А. Молотова, Олександрі Толмачевської вийшли друком у журналі «Русская школа» (загальнопедагогічний журнал для школи і сім'ї, видавався у 1890–1917) з 1891 р. до 1914 р. Публікація цих матеріалів свідчила про неослабну суспільну увагу до професійної групи домашніх учителів. На сторінках журналу учителі розкривали своє ставлення до професійних проблем, серед яких були: статус домашнього учителя у родині, взаємини з дітьми та батьками.

Окремими виданнями вийшли спогади учителів О. Давидової, В. Острогорського О. Рункошевської. Спогади дають можливість отримати додаткові відомості про професіограму цієї групи педагогів. До глибоких предметних та педагогічних знань додаються вміння проводити педагогічні спостереження та прогнозування. За спогадами можна припустити соціальне походження домашніх учителів переважно зі збіднілого дворянства, бо вступити до жіночого навчального закладу можна було лише маючи базову початкову освіту.

А. Молотов, домашній учитель, результатом багаторічних спостережень якого стали опубліковані у 1891 р. мемуари, зазначав, що учитель мав у сім'ї непевний статус: це не слуга, з яким спілкувалися зневажливо та тримали у передпокої, але в той же час не визнавали його рівним за станом. Домашній учитель являв собою, на думку автора, щось середнє між лакеєм і другом сім'ї

(Молотов, А., 1891, с.76). Домашній учитель невільно споглядав життя чужої родини та мимохіть брав участь у всіх справах сім'ї. Перед ним не соромилися, не приховували сімейні негаразди. Домашній учитель мав принизливе становище.

О. Рункошевську спонукало до пошуку роботи невідале особисте життя та скрутне матеріальне становище. Домашня вчителька з труднощами знайшла місце гувернантки: за 150 руб. жалування вона погодилася доглядати чотирьох дітей (Рункошевская, Е. 1885, с. 2).

А. Ф. Андрияшев був запрошений на «кондицію до пані Гудиміної у велику сім'ю, де довелося доглядати двох дівчаток віком 15 і 12 років та чотирьох хлопчиків віком від 8 до 14 років (Андрияшев, А. Ф., 1911, с. 576).

М. Воропанова негативно висловилася про навчання в Інституті шляхетних дівчат, де отримала «багаж хаотичних та відокремлених знань», яких на початку трудової діяльності дуже не вистачало (Воропанова, М., 1902, с. 58–59). Домашня вчителька Олександра Толмачевська разом зі своєю кузиною Марією закінчили жіночу гімназію, отримали свідоцтво домашніх учительок та вважали, що «гімназія рівно нічого не дала» (Толмачевская, А., 1914, с.104). Дівчата вирішили поповнювати свої знання самоосвітою «читанням корисних і наукових книг».

У спогадах невідомої авторки, колишньої класної дами, розповідається про спостереження за навчальними успіхами дівчини Марусі, яка після закінчення навчального закладу два роки займалася приватними уроками з таким умінням і тактовністю, що придбала собі десятки маленьких друзів в особі своїх учнів та учениць (М., С-на, 1881, с. 583). Дівчина продовжила своє навчання на Вищих жіночих курсах у Петербурзі.

Висновки. Отже, інформаційний потенціал спогадів як історичного джерела дозволяє створити образи домашніх учителів та їх професіограму, визначити зміст повсякденних практик.

Бібліографічні посилання

- Андрияшев, А. Ф., 1911. Воспоминания старого педагога. *Русская старина*, т. CXLV, март, с. 571–578.
- Воропанова, М., 1902. Институтские воспоминания. *Русская школа*, № 10–11, с. 35–56.
- Давыдова, О., 1904. *Из воспоминаний учительницы* [Изд. В. И. Рапп, В. И. Потапова и С. Г. Лозинского]. Киев, 116 с.
- Молотов, А., 1891. Картинки семейного воспитания (из записок домашнего учителя). *Русская школа*, № 5–6 (май – июнь), с. 76–88.
- М., С-на, 1881. Впечатления одного детства. *Женское образование*, № 9, ноябрь, с. 583–589.
- Острогорский, В., 1895. *Из истории моего учительства. Как я сделался учителем. 1851–1864*. СПб.: Тип. Скороходова, 293 с.
- Рункошевская, Е., 1885. *Современные парии. Воспоминания учительницы народного училища*. Одесса: Тип. Ф. А. Грузинцева и К., 140 с.
- Толмачевская, Александра, 1914. Из дневника народной учительницы. *Русская школа*, т. 1, № 1–4, с. 104–123.

Просвітницько-місіонерська діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії (1917–1920)

Євгеній Сніда

кандидат історичних наук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Питання місіонерства та боротьби з різними проявами опозиційних православній церкві конфесій чи вірувань завжди було актуальним на порядку денному. Не стали винятком і буремні 1917–1920 рр. У Катеринославській єпархії Російської православної церкви було добре організовано просвітницько-місіонерську роботу, яка здійснювалася за різними напрямками. Окремих ґрунтовних історіографічних праць з цієї тематики у зазначені хронологічні межі немає. Отже, важливим, на наш погляд, є вивчення окремих аспектів поставленої проблеми.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних напрямів місіонерської та просвітницької діяльності православного духовенства Катеринославської єпархії у 1917–1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Головним органом, який опікувався просвітницько-місіонерськими справами у Катеринославській єпархії, був місіонерський відділ при Катеринославській духовній консисторії. Його функціонування підтримувалося фінансуванням з єпархіальної скарбниці, задля чого кожного року виділялося майже 2 тис. крб. (Статистичні та грошові відомості... 1918, арк. 70).

Проте в умовах тотальної розрухи питання щодо системного фінансування відділу викликало чимало питань з боку суспільства. З цією метою у вересні 1918 р. на 43 зібранні кліру та мирян Катеринославської єпархії було порушено питання про доцільність існування місіонерського відділу загалом. Так, куратор цього відділу мирянин Польвієв виступив із доповіддю, у якій вкотре наголосив, що головні завдання, які покладаються на місіонерів, виконуються. Але в парафіях не завадило б активізувати їхню діяльність, передусім, в окраїнних благочинних округах. Йому опонував делегат О. Покровський, який зазначив, що необхідно зменшити фінансування такої діяльності й закликав до заощаджень, що, у свою чергу, викликало занепокоєння та обурення архієпископа Агапіта. Він наголосив, що на подібні потреби було б нерозумно скупитися. Владика, для порівняння, зауважив, що на Заході на місіонерство коштів не шкодують. Католицтво готує цілу армію місіонерів для відправки в Росію, тому «душа дорожче золота» (Приднепровский край, 1918, арк. 3, 4).

Архієрея підтримав делегат Уманський, який нагадав, яку небезпеку становлять для православної церкви дії уніатів, католицизму та сектантства. На його погляд, вороги ці були грізними – особливо уніати, сектанти менш небезпечні, якщо навіть і будуть діяти у православному середовищі. Особливу небезпеку служителі церкви вбачали у поширенні серед віруючих соціалістичних ідей. Парафіяни, які сповідують такі погляди, обов'язково

відречуться від церкви. Тому найголовнішим ворогом оголошувалося соціалістичне вчення. Пропонувалося, щоб місіонерський відділ займався моніторингом поширення цього явища та з усіх сил з ним борюся (Придніпровський край, 1918, арк. 3).

При цьому показовим є те, що на тому зібранні було критично оцінено саму роботу місіонерів. На переконання делегатів, вони не надто освічені, тому, насамперед, необхідно підвищити рівень їх освіченості, щоб вони були «у всеозброєнні». Усвідомлюючи важливість цього напрямку діяльності духовенства, на з'їзді було прийнято рішення про організацію єпархіальної та повітових місій.

Православним духовенством Катеринославської єпархії було створено найбільш ефективну в масштабах Російської імперії систему антисектантських місіонерських організацій, чия діяльність змогла не лише досить ефективно стримати розповсюдження нових релігійних течій, але значною мірою оживити життя православних християн єпархії шляхом духовного просвітництва, переконань. У цьому контексті значну роль відіграв особистісний фактор, бо в числі активних діячів катеринославських місіонерів були такі знакові для всієї Російської імперії діячі, як І. Айвазов, О. Дородніцин, В. Зеленцов (Безносова, О. В., 2014, с. 421).

Не залишало православне духовенство поза своєю увагою морально-етичну сторону християнського життя. Служителі культу виступали за організацію життя віруючих на основі християнських чеснот. І в першу чергу перешкодою для цього священнослужителі вважали пияцтво. У тодішній церковній пресі, зокрема в «Катеринославском благовестнике», публікувалися статті авторитетних церковних діячів. Головна їх тематична спрямованість – роздуми про корисність чи шкоду пияцтва та засоби його подолання. Притому, якщо проаналізувати повіти, в яких було поширене це явище, то на першому місці перебував Павлоградський. Для того щоб комплексно вирішувати цю проблему, служителі церкви намагалися проаналізувати головні причини, які сприяють поширенню цього «соціального вірусу» (Катеринославський благовестник, 1917, арк. 56).

Однією з перших вони вбачали легку доступність спиртних напоїв широким верствам населення та вільну торгівлю ними. До речі, дискусія про користь вживання в обмежених дозах вина точилася і всередині самого кліру. Переважна частина його вважала, що «вино жодним чином не шкодить», інша – навпаки, виступала проти. Але більшість схилилася до необхідності цілковитої боротьби з «зеленим змієм», який сприяє руйнуванню усталених християнських норм про праведне життя (Катеринославський благовестник, 1917, арк. 47).

Церква боролася з пияцтвом декількома способами. По-перше, в повітах організовувалися православні братства, які стежили за моральною стороною життя парафіян. Неодноразово вони зверталися до місцевих органів влади з пропозицією заборонити продаж алкоголю, тому що лише одні бесіди про здоровий спосіб життя не допомагали. По-друге, нерідко духовенство брало опікунство над особами, які зловживали спиртним, та з допомогою переконань

і слова Божого наставляли їх на шлях істини (Катеринославський благовестник, 1917, арк. 59).

Висновки. Таким чином, одним із важливих напрямів роботи православного духовенства Катеринославської єпархії була просвітницько-місіонерська діяльність. Разом із цим служителі культу приділяли увагу й морально-етичній стороні життя своїх парафіян. Вони пропагували організацію життя віруючих на основі християнських чеснот. Недаремно головним ворогом цього священнослужителі вважали пияцтво, проти якого виступали широким фронтом, організовуючи просвітницькі лекторії, пропагандистську роботу.

Бібліографічні посилання

- Безносова, О. В., 2014. *Катеринославская губерния: Terra incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.)*. Steinhagen: Samenkorn. 543 с.
Катеринославський благовестник, 1917. Катеринослав, № 1.
Придніпровський край, 1918. Катеринослав, № 6543.
Статистичні та грошові відомості по Катеринославській єпархії за 1916–1917 рр., 1918. Ф. 1071, оп. 1, спр. 197, 116 арк. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*.

П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953)

Олександр Кортаєв

аспірант кафедри історії України

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Враховуючи засекреченість архівів радянських силових структур та наявність маргінальних прорадянських тенденцій в нашому суспільстві, тема щодо дослідження роботи радянських органів держбезпеки взагалі, та в середовищі евангельських конфесій УРСР (особливо в післявоєнний період) зокрема, була до останнього часу надзвичайно табуованою. З прийняттям 09 квітня 2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» гриф «цілком таємно» з архівних документів органів ВУНК-КДБ було знято і у істориків з'явилася можливість заповнити існуючі прогалини за даною темою дослідження. Але незважаючи на це, за п'ять років дії вищезгаданого Закону не були опубліковані наукові праці, які були б націлені на розкриття змісту роботи органів НКДБ-МДБ в середовищі п'ятидесятників України в повоєнний період. Дана розвідка є спробою автора виправити існуюче положення.

Метою дослідження є прагнення автора розкрити зміст роботи радянських спецслужб, яку вони проводили в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953).

Виклад основного матеріалу. До п'ятидесятницьких релігійних союзів України повоєнного часу належали: Всеукраїнський союз християн

евангельської віри (далі – ХЄВ), Церква християн віри євангельської Західної України (далі – ЦХВЕ) та Бессарабський центр п'ятидесятників (далі – БЦП) (ГДА СБУ. Ф. 16, оп. 1, спр. 572, арк. 168). Кількісний склад даних союзів складав 33 794 осіб, що об'єднувались у 828 общин (ГДА СБУ. Ф. 2, оп. 1, спр. 476, арк. 196). Враховуючи те, що вищезначені п'ятидесятницькі союзи були засновані реемігрантами зі США (І. Воронаєвим та Г. Шмідтом), а також мали, з точки зору радянських спецслужб, «бузувірську» догматику, вони швидко стали об'єктом розробки радянських органів держбезпеки. В результаті чого вже у 1930 р., внаслідок арешту керівництва, яке органи ОДПУ звинувачували у шпигунстві на користь США та у «психічному каліцтві віруючих», припинив своє існування Всеукраїнський союз ХЄВ, а у 1939–1940 рр. (із приєднанням Західної України, Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР) через ті самі причини було ліквідовано органами НКВС УРСР і ЦХВЕ з БЦП (ГДА СБУ м. Одеса. Ф. 6 (Р), оп. 1, спр. 24012-П. т. 1, арк. 10, 252, 253); (ГДА СБУ. Ф. 16, оп. 1, спр. 572, арк. 168).

У період німецької окупації п'ятидесятницькі союзи відродили свою діяльність, але з поверненням радянської влади вони знову, через догматичні особливості власного культу, стали об'єктом розробки радянських спецслужб (ГДА СБУ. Ф. 9. УС/СР, спр. 89, арк. 88–92). Органи НКДБ, не маючи можливості в умовах післявоєнної легалізації релігії ліквідувати союзи п'ятидесятників адміністративно-оперативним шляхом, пішли на хитрість і вирішили ліквідувати їх, приєднавши до підконтрольного органам НКДБ релігійного союзу Всесоюзної ради євангельських християн баптистів (далі – ВРЄХБ) (ЦДАВО. Ф. 4648, оп. 4, спр. 2, арк. 18); (ЦДАВО. Ф. 4648, оп. 4, спр. 25, арк. 84). За планами НКДБ, п'ятидесятники, знаходячись у складі ВРЄХБ, повинні були «перевиховуватись» баптистами у душі баптистської догматики та перетворюватись на баптистів (ЦДАВО. Ф. 4648, оп. 4, спр. 25, арк. 84–86); (ГДА СБУ. Ф. 9. УС/СР, спр. 230, арк. 119–127).

Враховуючи те, що керівництво п'ятидесятників в особі єпископів П. Бідаша, П. Шокала, П. Ільчука та ін. стало чинити опір об'єднувачим процесам та розпочало роботу над легалізацією власного релігійного союзу в радянських органах влади, органи НКДБ розробили централізовану агентурну справу «Пророки». Метою даної справи виступало прагнення чекістів провести арешт п'ятидесятницького керівництва та здійснити вербовки агентури в середовищі п'ятидесятників, через яку можна було б виявити усі п'ятидесятницькі общини, які не бажують входити до ВРЄХБ, та приєднати їх до неї (ГДА СБУ. Ф. 9. УС/СР, спр. 89, арк. 88–92); (ГДА СБУ. Ф. 16, оп. 1, спр. 575, арк. 50–52). В результаті реалізації операції «Пророки» в період з 1945 р. по 1953 р. органами НКДБ-МДБ УРСР було ліквідовано п'ять керівних центрів п'ятидесятницького руху, що діяли на території Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Житомирської та Київської областей України, заарештовано 22 особи єпископсько-керівного складу п'ятидесятників та більше 50 осіб пресвітерсько-проповідницького активу (ГДА СБУ. Ф. 9. УС/СР, спр. 230, арк. 119–127); (ГДА СБУ. Ф. 1, оп.1, спр. 1102, арк. 39, 109, 111, 137). Наслідком таких дій органів НКДБ-МДБ стало

приєднання до ВРЄХБ близько 70 % п'ятидесятницьких общин УРСР. За межами об'єднання залишилося тільки 305 общин (8 527 осіб), що складало близько 30 % від їх загальної кількості (Історія релігії в Україні, 2007, с. 160, 161).

Висновки. Таким чином, можна висновувати, що в результаті специфіки віровчення, п'ятидесятницькі релігійні союзи України в період пізнього сталінізму, як і в довоєнні роки, залишались об'єктом оперативної розробки радянських спецслужб. Але незважаючи на це, дії органів НКДБ-МДБ не призвели до повної ліквідації цього руху. Дана обставина дозволила керівникам п'ятидесятників (П. Бідашу та ін.) після смерті Й. Сталіна та звільнення їх з таборів продовжити роботу над легалізацією власного релігійного союзу шляхом реєстрації його в радянських органах влади окремо від ВРЄХБ.

Бібліографічні посилання

- ГДА СБУ. Ф. 1, оп.1, спр. 1102.
ГДА СБУ. Ф. 2, оп. 1, спр. 476.
ГДА СБУ. Ф. 9. УС/СР, спр. 89.
ГДА СБУ. Ф. 9. УС/СР, спр. 230.
ГДА СБУ. Ф. 16, оп. 1, спр. 572.
ГДА СБУ. Ф. 16, оп. 1, спр. 575.
ГДА СБУ м. Одеса. Ф. 6(Р), оп. 1, спр. 24012-П, т. 1.
ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 4, спр. 2.
ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 4, спр. 25.
Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 6. Пізній протестантизм (2007) / [за ред. П. Л. Яроцького]. Київ; Дрогобич: Коло, 630 с.

Козацька символіка на нарукавних знаках українських військовослужбовців Наддніпрянщини (2014–2020 рр.)

Ірина Рева
магістр історії

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького
просп. Дмитра Яворницького, 16, Дніпро, Україна, 49027

Постановка проблеми. Російська збройна агресія проти України початку 2014 р., яка супроводжувалася анексією Кримського півострова, присутністю російських військовиків та озброєння на Донбасі, викликала потужну реакцію шоку в значній частині громадян України та призвела до світоглядних трансформацій. Матеріальним вираженням таких трансформацій, зокрема, є численні випадки відмови українських військових частин від використання символіки, яка асоціюється з Російською імперією та СРСР (Слободянюк, М. В., 2016, с. 52–55). Аналогічні процеси відчуження частиною українців радянських та імперських російських культурних кодів («сегодня я впервые понял, что Москва – не моя столица», – висловлювання учасника протесту проти анексії Криму 2 березня 2014 р. біля Дніпропетровської ОДА) спостерігаємо й на загальносуспільному рівні (Рева, І. О., 2018, с. 114). Властиво, що відмова від одних об'єктів ідентифікації супроводжувалася інтенсивним пошуком нових,

переосмисленням наративів, зверненням до історичної пам'яті українського народу, зокрема, доби козаччини.

Мета дослідження полягає у вивченні змісту та розмаїття символів, що апелюють до пам'яті про козацьку добу, на неофіційних наукавних знаках військовослужбовців ЗСУ, МВС та добровольчих підрозділів Наддніпрянщини, які брали участь у боротьбі з російською агресією 2014–2019 рр.

В якості джерельної бази було використано матеріали стаціонарної виставки «Шеврони: традиції та честь українського війська», яка відкрилася в ДНІМ ім. Д. Яворницького 14 жовтня 2019 р., та являє собою колекцію волонтерського пункту «Вокзал-Дніпро» з понад 1000 наукавних знаків добровольчих батальйонів, підрозділів ЗСУ, НГУ, МВС, капеланів, медиків та волонтерів, зібраних у 2015–2019 рр. Щодо виду символіки, яку в повсякденному мовленні називають словом «шеврон», Головне управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення ЗСУ рекомендує вживати термін «наукавний знак», який ми й будемо використовувати.

Виклад основного матеріалу. На початку війни з Росією в 2014 р., незважаючи на численні рекомендації таких дослідників, як О. Романчук, К. Голомозда, М. Мамчак, В. Сич, М. Сухомлин та інших, внести зміни в однострій, військові звання, системи знаків розрізнення та нагород українських військовослужбовців, у символіці української армії залишалося багато радянських елементів. Наприклад, у почесному найменуванні військової частини зберігалася назва ордена, присвоєного за участь у війні СРСР з Фінляндією 1939–1940 рр., участь в окупації й анексії Естонії тощо (Костюк, П. І., 2015). На початку 2014 р. українські військовослужбовці, маючи на собі офіційно затверджену символіку з вираженими радянськими та імперськими конотаціями, гостро відчували смисловий конфлікт. Пізніше Указом Президента України від 18 листопада 2015 р. із найменувань українських військових формувань вилучено назви радянських орденів, наданих за оволодіння неукраїнськими містами.

Перші загиблі з Дніпропетровщини – заступник командира 20 БТрО Сергій Демиденко та кулеметник того самого батальйону Олег Ейсмант – були вбиті пострілами снайпера 9 травня 2014 р. під час оборони будівлі Маріупольського міського управління міліції (Книга пам'яті, 2019, с. 79, 87). Люди, які стріляли в українських військових, називали себе «ополченцями», проголошували, що воюють проти фашизму, та носили т. зв. георгіївську, або гвардійську стрічку – символ, який став асоціюватися з сепаратизмом, будучи одночасно присутній на багатьох емблемах українських військових частин. Від використання гвардійської стрічки першими відмовилися солдати 28 окремої гвардійської механізованої бригади із смт. Чорноморське поблизу Одеси, замінивши її стрічками кольорів державного прапора України.

Приклад 28 ОМБр наслідували солдати 93 ОМБр (місце дислокації – м. Черкаське Дн. обл.), зокрема, її 20 окремих мотопіхотний батальйон; 1 ОТБр, де відмовилися не лише від гвардійської стрічки, а й від усіх стрічок радянських нагород бригади та почесного найменування «Новгородська».

Стихійна «десоветизація» відбулася в 72 ОМБр, 24 ОМБр, 30 ОМБр, 17 ОТБр, 128 ОГПБр, 15 ОГПБ, 92 ОМБр, 25 ОПДБр, 80 ОДШБр та інших підрозділах (Слободянюк, М. В., 2016, с.55). У цей час у ЗСУ спостерігається масове виготовлення власним коштом неофіційних наукавних знаків, де замість символів, що звеличували звитягу армій Російської імперії та СРСР, з'являються зображення козака із зачіскою-«оселедцем», довгими вусами, характерною сережкою, зображення козацького хреста та зброї (шабля, спис, лук), клейнодів (булава, пернач, тулумбас тощо). Деякі новостворені військові формування включають до своїх назв слово «Січ», як, наприклад, окрема добровольча чота «Карпатська Січ», яка згодом стала складовою частиною 93 ОМБр. Іноді військовослужбовці, особливо в добровольчих батальйонах, відрощували собі «козацькі» вуса та чуби.

З одного боку, актуалізація козацької символіки обумовлена колективною пам'яттю українців про козацтво як «форму прикордонної самооборони і охорони народу на рубежах національної території» (Фігурний, Ю. С., 2004, с.190), з іншого – серед опитаних нами військовослужбовців із м. Дніпро та області виявлено респондентів, у родинних історіях яких безпосередньо зберігається пам'ять про предків-козаків (Рева, І. О., 2018, с. 235–236, 399–400).

Рис.: 1 2 3 4 5 6

Найбільше наукавних знаків із козацькою символікою в досліджуваній колекції належить військовослужбовцям підрозділів, розташованих на історичній території Гетьманщини та в межах січових «Вольностей»: знаки 1-ї та 3-ї реактивних батарей 93 ОМБр (рис. 3), 43 ОМПБ (рис. 1), 20 ОМПБ, 39 ОМПБ, 42 ОМПБ, 37 ОМПБ, окремі підрозділи ДУК «ПС», полку «Дніпро-1» (рис. 6), спецпідрозділ МВС «Січеслав», БТрО «Київ», 56 ОМПБр, 72 ОМБр та інші. Однак образ козака як захисника української державності є поширеним у колективній пам'яті й на історично «некозацьких» українських територіях, що свідчить про наявність у досліджуваній колекції наукавних знаків із козацькою символікою таких військових підрозділів: 44 ОАБр (м.Тернопіль), 8 ОМПБ (м. Чернівці), 81 ОМБр (м. Краматорськ) та ін. Стихійну актуалізацію козацької ідентичності використано під час створення офіційної символіки нових військових відділів, які постали в 2014–2015 рр.: 54 ОМБр, 57 ОМБр, 40 ОАБр, 59 ОМБр та інших [Слободянюк, М. В., 2016, с. 55].

Висновки. Російська агресія початку 2014 р. спонукала частину українських військовослужбовців до переосмислення та відчуження успадкованої з часів СРСР символіки, що звеличувала звитягу армій Російської імперії та Радянського Союзу, та пошуку інших символів для самопозиціонування. Одним із таких об'єктів самоідентифікації став

закарбований у народній пам'яті образ козака як захисника української державності та символи, пов'язані з козаччиною. У матеріальному плані ці образи та символи можемо вивчати на неофіційних нарукавних знаках, які виготовляли собі військовослужбовці, доки не було розроблено й затверджено нову офіційну символіку нарукавних знаків української армії. Властиво, що символи, пов'язані з козацтвом, набули поширення також на історично некозацьких територіях, що свідчить про універсальність козацького міфу для нашого суспільства.

Дослідження неофіційних нарукавних знаків української армії дає багатий матеріал для вивчення не лише процесів у галузі вітчизняної військової семіотики. Порівняння відповідних зображень на неофіційних нарукавних знаках сучасних українських військовослужбовців із зображеннями козака та клейнодів XV–XVIII ст., з козацькою символікою часів Української революції 1917–1921 рр. мають важливе значення для дослідження процесу формування української національної ідентичності.

Бібліографічні посилання

- Карпов, В. В., 2016. *Українська звитяга у символах*. Київ: Видавець О. Філюк, 421 с.
- Книга пам'яті Воїнів Дніпропетровщини, загиблих в АТО / ООС*, 2019. Дніпро: Арт-Прес, 239 с.
- Костюк, П. І., 2015. Коли звільняться від радянської спадщини Збройні Сили України? *Універсум*, № 5–6. URL: <http://universum.lviv.ua/previous-site/journal/2015/3/kost.htm> (дата звернення: 29.10.2020).
- Рева, І. О., 2018. *Місія третього покоління*. Київ: Темпора, 564 с.
- Слободянюк М. В. Національно-патріотичні мотиви у символіці сухопутних військ Збройних Сил України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва*, № 4, с. 52–55.
- Фігурний, Ю. С., 2004. *Історичні витоки українського лицарства: нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі*. Київ: Стило, 308 с.

Пісенна саморепрезентація Дніпропетровська/Дніпра²

Тетяна Литвинова

доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Дослідження символічного простору міста, механізмів та способів його репрезентації все більше утверджуються в урбаністичних студіях останніх років. Однак серед різних типів та видів саморепрезентації міст найменше уваги приділено музичній, зокрема пісенній.

У сучасній культурології пісенна творчість розглядається як факт мистецтва, культури, соціуму. Водночас пісні – це різновид музичного твору,

² Тези доповіді підготовлені в рамках міжнародного наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу» (Central European University, Contemporary Ukraine Studies Program, CIUS, University of Alberta, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

який несе на собі не тільки інструментальний, але й текстовий зміст. Відповідно, крім естетичної, розважальної, пісня виконує ще й виховну функцію. Більше того, поєднання музики, тексту, виконання роблять пісню доволі ефективним механізмом закріплення у свідомості певних образів, знаків, символів, метафор. Водночас пісні розкривають ціннісні орієнтири мешканців того чи іншого міста, особистісне сприйняття оточуючої дійсності.

Особливо це стосується патріотичної пісні, жанр якої набуває розвитку в СРСР у 1920-ті рр. До цієї самої категорії відносять і пісні про міста, які були покликани виховувати локальний патріотизм. Уже з 1950-х рр. написання «міських пісень» заохочувалося владою, почали видаватися збірки пісень, наприклад, «Пісні об Одесі», «Легендарній Севастополь». У 1956 р. така з'явилася й у нашому місті – «Співає молодь» (Співає молодь: збірка пісень композиторів..., 1956), де було надруковано й пісню «Днепрпетровский вальс» (муз. А. Мунтяна, сл. В. Прокопенко).

Виклад основного матеріалу. Загалом щодо радянського періоду, починаючи з 1956 р., поки що вдалося виявити 48 пісень. Вони друкувалися у місцевих періодичних виданнях «Зоря», «Прапор Юності», «Днепровская правда», «Дніпровська зоря», «Днепр вечерний/Дніпро вечірній», а також у регіональних та центральних українських – «Україна», «Радянська Україна», «Молодой ленинец». До написання цих пісень долучалися як місцеві композитори і поети, так і відомі на всю країну – П. Майборода, Г. Мовсесян, О. Фельцман, І. Шамо, Р. Рождественський, М. Ткач та інші. Пісні звучали українською та російською мовами – «Днепрпетровский вальс» (1956), «Днепрпетровская лирическая» (1962), «Пісня про рідне місто» (1962), «Марш дніпропетровців» (1963), «Рідне місто моє» (1964), «Місто квітуче моє» (1966), «Знову в рідному місті» (1967), «Місто – пісня моя» (1967), «Дніпропетровська осіння» (1971), «Місто краси на Дніпрі». «Пісня про Дніпропетровськ» (1972), «Місто моє весняне» (1973), «Мій Дніпропетровськ» (1975). «Моє рідне місто» (1975), «Пісня про рідне місто» (1976). Причому з такою самою назвою з'явилася не одна пісня. До святкування 200-річного ювілею Дніпропетровська у 1976 р. було написано цілий ряд пісень (нарахувала 8) як українською, так і російською мовами. Така мовна ситуація збереглася й у незалежній Україні.

Пісні про Дніпропетровськ/Дніпро написані в різних жанрах та стилях – шансон, міський романс, авторська пісня, рок, хіп-хоп, мають різний характер – ліричні, маршеві, величальні, патріотичні, споглядальні. Їх виконували автори, місцеві гурти («Левый берег», «КорВалALL», «VIDVERTO»), співаки-аматори та професіонали, а також відомі на всю країну Йосип Кобзон, Микола Кондратюк, Гарік Кричевський, «Потап та Настя» тощо.

Зрозуміло, що значна частина пісень представляє собою не стільки розповідь про місто, скільки авторські індивідуальні, особистісні спогади, переживання, судження героїв, ностальгічні згадки про своє дитинство, юність, найкращі життєві моменти, друзів, що значною мірою залежить від культурних орієнтацій, приналежності до певної соціальної групи нашого

міста, соціокультурного контексту та інституцій, які стимулюють і спрямовують пісенну творчість. Наприклад, задля того щоби знайти якомога більше пісень, які прославляють Дніпро, звернути на них увагу, дати поштовх для їх подальшої популяризації, 2018 р. у Дніпрі було проведено пісенний конкурс, організаторами якого стали Дніпровська міська рада та художня рада при міському голові (Пісні про Дніпро). З очевидністю, певна частина конкурсних пісень створювалася «на злобу дня», «на догоду», з претензією написати новий гімн Дніпра, стати переможцем. Такий самий підхід помітний і в «ювілейних» піснях 1970-х рр.

У більшості пісень як радянського часу, так і сучасних присутній чітко виражений урбаністичний код, причому фігурують не тільки абстрактні міські реалії (заводи, вулиці, парки, хмарочоси, мости), а цілком зримі, пов'язані саме з нашим містом. Знаковими стають образи площ, вулиць, монументів, архітектурних пам'яток. Наприклад, у популярній останнім часом пісні Даші Єгорової – проспекти Гагаріна, Карла Маркса, Кірова. У різних авторів можна побачити такі знакові для дніпрян реалії, як «Озерка», пам'ятник Слави, набережна, почути гудок Петровки. У пісні «Днепр – любимый город» (сл. Сергей Савчук, Александр Прилипка, муз. Сергей Савчук), яка прозвучала в стилі реп у виконанні групи «Левый берег» і журі конкурсу 2018 р. була визнана однією з найкращих, названо райони міста – Сонячний, Парус, Лівобережний, 12 квартал, конкретні об'єкти – «Танк», карусель, на місці якої колись був фонтан, Старий та Новий мости, недобудоване метро і т. д.

Деякі географічні, територіальні, архітектурні іпостасі міського простору, які іноді наділяються аксіологічним змістом, містять у собі особливу міфологію – купола храмів («купола Преображенские» в пісні Д. Єгорової), пам'ятник Слави тощо.

Однак іноді урбаністичний код підміняється кодом природничим, ландшафтним – ріка, осінь, весна, місто на трьох пагорбах, «круч зеленые холмы» («Украина. Город Днепр» Гарик Кричевський) т. п. Ключовим став образ річки. Нагадаю, що при структуруванні простору шляхом актуалізації системи семіотичних опозицій – «свій/чужий» вода, як правило, сприймається як «чужий», ворожий простір, світ. Однак у рамках міста – це простір освоєний. Тому річка Дніпро, так чи так, присутня у більшості пісень не просто як «свій», а як «рідний» – «Город и Река – Вместе навека» (Песня о Днепре. 2018), місто – син Дніпра, Дніпро на Дніпрі (авт. Сергій Бойко. 2018)

Ставлення городян до міста втілюється у виразах: «краще місто для життя», «місто-красень», місто, яке має крила, «місто-герой», місто, яке повне безлічі ідей і т. п. Щоправда, такі визначення можна прикласти до будь-якого міста. Водночас часто у піснях підкреслюється унікальність нашого міста, зокрема, «Город проснулся и начал размеренный бег / Так начинается день только в нашем Днепре» (В. Кириченко «Днепропетровский вальс», 1988), Дніпро – космічна гордість України, форпост держави.

У значній частині творів Дніпро – місто, спрямоване у майбутнє. Історія ж міста виявляється в іменах – Єкатерина II, О. Польш, О. Матросов, а також подекуди у згадках про козацьку минувшину – козацький край, козацька

шабля, ми – нащадки козаків.

Висновки. Дніпро, «не перший ти, але й не другий», – неодноразово заявляють різні автори. Зрозуміло, подібні «претензії» можна, імовірно, зустріти й в одеситів, львів'ян, харків'ян тощо. Однак важливо, що ця метафора закріпилася у свідомості городян Дніпра. Так само, як і «Дніпро – серце України».

Бібліографічні посилання

Пісні про Дніпро. URL: <http://pisniprodnipro.dp.ua/ru/obrashhenie-orgkomiteta-konkursa-pesni-o-dnepre/>

Співає молодь: збірка пісень композиторів Дніпропетровщини до Всесоюзного фестивалю молоді, 1956. Дніпропетровськ: Дніпропетровське обласне видавництво.

Міські путівники пізнього радянського часу та візуальна саморепрезентація Дніпропетровська³

Олег Журба

доктор історичних наук, професор

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Путівники по місту як комплексне джерело мають особливе значення для розгляду питання механізмів саморепрезентації модерного міського середовища. Сама їхня природа пов'язана із демонстрацією міста у найвигіднішому світлі, з мобілізацією городян навколо значимих міських символів і знаків. Путівники покликані не лише інформувати, але й формувати усвідомлення самоцінності і унікальності рідного соціуму з його міфами, героями, місцями пам'яті, почуттям регіонального патріотизму. Саме тому, що путівники можуть бути вписані у різноманітні контексти сучасної гуманітаристики, вони стають предметом спеціального розгляду (Шенк, Ф. Б., 2016).

Наукове опрацювання путівників по Дніпропетровську тільки-но розпочинається і має свої особливості. Насамперед, ці путівники з'явилися доволі пізно. Виявлено 11 позицій 1959–1985 рр., предметом репрезентації яких є місто в цілому. Наявність такої кількості путівників на короткому часовому відрізку дозволяє говорити про становлення регіональної традиції саморепрезентації, що склалася лише у пізній радянський час, а також про вибуховий запит на туристичну та пізнавальну привабливість великого міста.

Ще однією особливістю була цільова аудиторія путівників. Вони були зорієнтовані виключно на внутрішню аудиторію, тобто на мешканців самого міста (на своїх) та на їх радянських співвітчизників (чужих-своїх). Офіційний статус закритого міста накладав на зміст, структуру, авторську стратегію, стилістику путівників серйозні зовнішні та внутрішні обмеження.

³ Тези доповіді підготовлені в рамках міжнародного наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу» (Central European University, Contemporary Ukraine Studies Program, CIUS, University of Alberta, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

Виклад основного матеріалу. Залучення путівників до духовно-культурного ландшафту міста мало свою передісторію. Їхніми попередниками були інформаційно-довідкові публікації другої половини XIX – початку XX ст. Їхня проблемно-тематична еволюція розпочалася з офіційного огляду адміністративних структур губернії в покажчику 1860 р. і завершилася демонстрацією широких можливостей регіону в довідниках, що з'явилися напередодні Першої світової війни і претендували на статус своєрідних регіональних енциклопедій.

До середини 1980-х рр., за умов ембріонального рівня наукової розробки проблем історії Катеринослава та Південної України XVIII – середини XX ст., дореволюційні довідники ставали одним з основних джерел для укладання радянських путівників, які прилаштовувалися до вимог панівної ідеології та вимог часу.

Написання путівників виявилось справою переважно колективною: з 11 видань абсолютна більшість (9) укладені у співавторстві. Серед авторів заслужену першість займали багаторічний директор Дніпропетровського історичного музею А. Ф. Ватченко та її заступник Г. І. Шевченко. Саме під їхнім керівництвом у 1960–1970-х рр. музей став визнаним осередком популяризації історії регіону, в тому числі й шляхом регулярної роботи над міськими путівниками.

Про їхню значимість свідчив сумарний наклад у 380 тисяч примірників, що демонстрував як зростання потужностей місцевого книгодрукування, так і високий публічний запит на історичне знання, турботу влади про «правильне» масове сприйняття минулого, про готовність позиціонувати місто як значимий туристичний та історико-культурний об'єкт. Дніпропетровські путівники активно включалися до творення нової міської історичної культури як важливого сегмента духовно-культурного ландшафту зрілого міського середовища (Журба, О. І., 2016). Тут їм належала особлива місія синтезування міської історії. До кінця 1980-х рр., коли історія міста почала освоюватися як проблематика університетських науковців, картини її цілісної історії набували або белетризованих, або путівникових форм.

Ситуація щодо мовного режиму засвідчувала загалом двомовний характер комплексу, але з тенденцією збільшення долі російської мови. Українською було надруковано 4 книжки накладом 86 тисяч, а російською – 7 кількістю 294 тисячі примірників. Причому всі чотири україномовних видання припадають на 1959–1967 рр., а з 1969 р. публікації виходили лише російською.

Динамічними виявилися і зображувальні стратегії путівників. Вони можуть бути зрозумілі крізь оптику візуальної історії (Вишленкова, Е. А., 2011). В центрі нашої уваги – саморепрезентація міських ландшафтів. Їх можна поділити на титульні зображення та ілюстрації, а за формою – на фотографії та зображення, виконані в різних мистецьких техніках.

На обкладинках і титульних сторінках формувалася візуальна семантика міста, що відображало пошук об'єктів, які б виразно репрезентували історію, сьогодення, устремління та ідеали майбутнього. Незважаючи на заявлені

стереотипи щодо тотальної заідеологізованості радянської культури, знаки і символи Дніпропетровська демонстрували ідеологічну стриманість, розуміння нерозривності та цілісності міської історії. Знесені в 2014–2016 рр. пам'ятники В. І. Леніну та Г. І. Петровському, займали в пізньорадянських репрезентаціях абсолютно маргінальне місце. Так, скульптура Леніна на обкладинках і титульних сторінках представлена лише двічі або як фрагмент архітектурного ансамблю, або як центральна частина багатофігурної гравюри, що репрезентувала історичний шлях міста. Причому звернення до образу вождя було запрограмовано часом їхнього виходу, бо в 1967 р. у СРСР відзначалося 50-річчя Жовтневої соціалістичної революції, а 1976 р. припав на 200-річчя самого Дніпропетровська. Цікаво, що на титульній сторінці путівника, що вийшов 1970 р. у 100-річчя В. І. Леніна його зображення відсутні взагалі.

Переважна більшість титульних зображень путівників репрезентували зразки міського ландшафту та архітектури. Ландшафтні зони превалювали у ранніх путівниках (1959–1967). Вони представлені зимовим та літнім краєвидами проспекту К. Маркса, причому обидва із зображенням автомобіля «Волга», який, мабуть, повинен був підкреслювати динамізм і модерний характер міського способу життя. Заставка видання 1966 р. відображала квітучу алею парку ім. В. Чкалова.

В одному з двох путівників 1967 р. та титульній сторінці окремо представлено три значимі для дніпропетровців пам'ятники, які були здатні створити символічний ланцюг безперервності міської історії: одна з найстаріших міських споруд – Преображенський собор, побудований 1835 р. бюст О. С. Пушкіна, поставлений до 100-річчя поета, та танк, що символізував визволення міста від фашистських загарбників.

У зображеннях двох наступних видань домінувала тема народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни. Але, якщо на путівнику 1970 р. представлено відкритий у 1967 р. Монумент Слави, то у наступному 1974 р. вже вміщено складну композицію з декількох пам'ятників героям війни, центральне місце серед яких займав все той же Монумент Слави.

Найскладнішою з точки зору композиції, художнього виконання та смислового наповнення варто визнати заставку путівника, виданого до 200-річчя міста у 1976 р. Автор складного багатофігурного колажу намагався втиснути у твір якнайбільше символічних споруд і ландшафтів, демонструючи розгубленість щодо однозначного вирішення питання вибору візуального символу міста. Проте, саме цей твір найповніше окреслив репертуар претендентів на це почесне звання. Серед них з лівої сторони: річка Дніпро з ажурним Мерефо-Херсонським мостом, металургійний завод ім. Г. І. Петровського, класичний Преображенський собор, готель «Україна», контури першого вищого навчального закладу міста – Гірничого інституту та післявоєнного залізничного вокзалу. З правої сторони композиції – символи сучасного динамічного міста – тільки-но побудовані оперний театр (1974), найбільша в Європі Діорама «Битва за Дніпро» (1975), обриси першого в Україні 29-поверхового хмарочоса та нових житлових масивів.

Композиційним центром гравюри, що зв'язував еkleктичний зображувальний ряд, став пам'ятник В. І. Леніну, який був представлений як абсолютно домінуюча фігура. Тут вперше в зображувальних заставках можна побачити відверту ідеологічну інструменталізацію візуального історичного матеріалу. Між тим не варто забувати і про іншу локальну семантику ленінського монумента. Його відкриттям у 1957 р. завершилося відновлення з руїн центральної площі, і ця подія сприймалася тоді дніпропетровцями не лише як комуністичний ідеал, але й як символ остаточного загоєння тяжких воєнних ран.

Водночас смислова наповненість ювілейної гравюри у путівнику 1976 р. значно глибша і цікавіша, ніж виявлена при поверховому прочитанні конкуренція за право бути візитівкою Дніпропетровська. Насамперед, привертає увагу, що композиція повністю позбавлена міліарної складової (якщо такою не вважати будівлю діорами «Битва за Дніпро»), яка зустрічається у попередніх путівниках як символ міського простору. По-друге, знаки і символи міста рівномірно розташовані хронологічно, від середини ХІХ ст. до сучасності, демонструючи розуміння цілісності і безперервності міської історії від імперських до радянських часів. По-третє, серед символів міста немає відсилок до періоду Катерини ІІ. По-четверте, у путівнику 1976 р. з'явився найвиразніший символ українського Катеринослава-Дніпропетровська – будинок Хрінникова. І останнє, заставочна гравюра виразно маніфестувала устремління міста у майбутнє, прагнення до таких динамічних змін, які б спиралися не лише на готовність продовжувати регіональні традиції, але й на сучасні наукові, індустриальні, духовно-культурні досягнення.

Висновки. Звичайно, проблема виявлення механізмів саморепрезентації міста на сторінках дніпропетровських путівників не обмежується дослідженням особливостей візуалізації міського простору в пізній радянській час. Подальше її розкриття буде спрямовано на виявлення знаків, символів, метафор міського простору, закодованих у текстах цих комплексних джерел.

Бібліографічні посилання

Вишленкова, Е. А., 2011. *Визуальное народоведение империи, или «увидеть русского дано не каждому»*. Москва: НЛЮ, 384 с.

Журба, О. І., 2016. Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону. *Харківський історикогеографічний збірник*, вип. 15, с. 163–173.

Шенк, Ф. Б. (2016). Репрезентации пространства и ментальные карты. *Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог*. Москва: НЛЮ, с. 183–231.

Археологія Дніпровського Надпоріжжя у дослідженнях

Д. Ф. Красицького

Зоя Маріна

кандидат історичних наук, доцент

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Олександра Ромашко

кандидат історичних наук

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Олег Журба

доктор історичних наук, професор

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Дніпровське Надпоріжжя в силу природно-географічних умов утворює окремий археологічний мікрорайон. Досліджені тут різночасові пам'ятки залишені стародавнім населенням, яке сформувало своєрідні адаптивні моделі господарства відповідно до екологічної ніші регіону, що значною мірою визначило їх культурно-хронологічну своєрідність. Початок спорадичних досліджень пам'яток Дніпровського Надпоріжжя відноситься ще до середини ХІХ ст., коли у 1853 р. за дорученням катеринославського губернатора Л. Перовського колезький радник Піскар'юв розкопав курган «Ряба могила» (Ковалева, І. Ф., 1980, с. 12). У наступні роки тут невеличкі за обсягом, але важливі за результатами, роботи проводилися Д. Я. Самоквасовим, Д. І. Яворницьким, О. О. Спіциним. Однак найважливішим періодом стали дослідження Дніпрогесівської експедиції НКПроса УРСР під проводом Д. І. Яворницького 1927–1932 рр. За час її діяльності відкрито численні пам'ятки, що репрезентують стародавню історію Дніпровського Надпоріжжя від доби каменю. На превеликий жаль, через брак часу, не всі вони були достатньо ґрунтовно досліджені та після закінчення будівництва Дніпрельстану, зникли під водами Дніпра, що зробило їх недоступними для науковців. Тому ситуація, яка склалася після зруйнування цієї величної споруди під час війни, сприяла проведенню у 1944–1945 рр. обстеження островів та прибережної частини з метою фіксації артефактів і встановлення стану збереженості раніш відкритих пам'яток. Такі роботи були здійснені комплексною археолого-етнографічною експедицією Дніпропетровського музею під керівництвом Д. Ф. Красицького.

Мета дослідження. Проаналізувати результати діяльності експедиції ДІМ 1944–1945 рр. по дослідженню пам'яток археології Дніпровського Надпоріжжя.

Виклад основного матеріалу. Із публікацій відомо, що Дмитро Філімонович працював у університеті в якості доцента та завідувача кафедри історії народів СРСР на історичному факультеті (з 1 листопада 1943 р. по 1 березня 1946 р.), обіймав посаду проректора цього навчального закладу та директора Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького

(далі – ДНІМ). У діловодному архіві ДНІМ зберігаються деякі документи щодо організації експедиції та віддзеркалюють ті складні умови, у яких відбувалася підготовка та оснащення учасників найнеобхіднішими речами. Відомо, що до складу експедиції увійшли наукові співробітники Інституту археології НАН України та ДІМ і п'ять студентів історичного факультету ДНУ. Усього в цьому заході передбачалася участь 17–20 осіб. На сьогодні нам вдалося встановити окремі прізвища. Перш за все це співробітники музею, які мали виконувати роботи по фіксації археологічних знахідок під час експедиції. Так, у докладній записці Д. Ф. Красицького до Управління НКВД по Дніпропетровській області висловлено прохання про надання права робити «зарисовки и фотографирование объектов следующим лицам» (Діловодний архів..., оп.1 (1918–1967), од. зб. 113, л. 25). Названо прізвища самого Д. Ф. Красицького, його заступника Ю. В. Вишневського, художника-графіка М. Є. Котляревської, художників Г. Ф. Старешко та В. П. Решетникова (вважаємо саме останнього автором професійно виконаних аквареллю малюнків до «Звіту»). Матеріали про результати діяльності експедиції протягом 1944–1945 рр. вміщено у «Звіті експедиції в порожисту частину Дніпра на чолі з т. Красицьким Д. Ф. 1944–1945 року». Текст включає три самостійні розділи: «Понад Дніпром (експедиція 1944 р.)», «Дзеркало Дніпра (по матеріалах експедиції 1944–1945 рр.)» та «Корисні копалини Дніпропетровської й Запорізької областей (експедиція 1944 року по Дніпру)». Зібраний археологічний матеріал подано у вигляді таблиць та малюнків. Автор звіту зазначав, що культурну інтерпретацію знахідок здійснено н.с. М. Я. Рудинським та чл.-кор. АН проф. Славнім. Вони, вочевидь, і брали безпосередню участь у польових роботах експедиції від ІА НАН України.

На думку Дмитра Филімоновича, мета створеної ним комплексної експедиції полягає у тому, щоб «зібрати пам'ятки матеріальної культури» (Звіт..., с. 1). У першому розділі – «Понад Дніпром (експедиція 1944 р.)» – для подальшого розуміння тексту звіту, Д. Красицьким подано визначення таких дефініцій, як «поріг» та «забора» (Звіт..., с. 3). Підкреслено, що під час експедиції її учасники бачили всі дев'ять порогів і всі забори. Така унікальна ситуація пояснюється тим, що на момент проведення експедиції оголилася переважна більшість порогів та островів із залишками артефактів. Саме це й дозволило Д. Красицькому та його колегам пішки та по воді ознайомитися зі справжнім станом археологічних пам'яток цього дуже специфічного регіону та провести їх достатньо детальне обстеження й опис. Подача матеріалу звіту підкорена географічному принципу – від м. Дніпропетровська (зараз – м. Дніпро) до м. Запоріжжя. Карта порожистої частини Дніпра, що супроводить текстову частину звіту, відображає маршрут експедиції та свідчить про відвідування відомих на той час археологічних пам'яток і відкриття нових. «На террасах нами найдено новые стоянки первобытного человека» (Звіт..., л. 131). Маємо на увазі пізньопалеолітичні стоянки на о-вах Кізлевому та Сурському, у Ямбурзі та ін. За матеріалами досліджень 1944 р. поблизу с. Старий Кайдак знайдено стоянку «палеоліту мустьєрської епохи» (Звіт..., л. 131). Цікавою є також згадка про залишки кісток мамонта біля хут.

Олексіївка в долині балки Тягинки, що частково були викопані у 1941 р., а частково ще зберігалися *in situ* (Звіт..., с. 16).

Матеріали неолітичної епохи зібрані експедицією у місці впадіння р. Сури у р. Дніпро, на терасі. Це фрагменти ліпного посуду, що відповідно до сучасних розробок належать до пізнього етапу сурсько-дніпровської культури. Горщики прикрашені орнаментом у вигляді скоб і відбитками штампу (№ 52510, 53039). У звіті також йде мова про залишки «неолітичної майстерні» на о-ві Стрільча Скеля, що у 1888 р. досліджувалась К. М. Мельник-Антонович (Звіт..., с. 13). Зазначимо, що за сучасними культурно-хронологічними схемами пам'ятка належить до катакомбної культури та віддзеркалює рівень розвитку ремісничого виробництва племен доби бронзи Надпоріжжя (Ковальова, І. Ф., 2010, с. 300–311). Привертають увагу й замальовки кромлехів біля с. Військове та хут. Сокорівка, що зроблені в 1945 р. Один кромлех на о-ві Кізлевому розкопано, але у звіті відсутня будь-яка конкретизація з цього приводу. За наведеними у таблицях зразками частина кераміки датується різними періодами бронзового віку. Маються на увазі розчленовані та гладкі валики, прокреслені лінії, що утворюють складні композиції (№ 52352, 52345, 52157 та ін.). Є у тексті відомості про знахідки кам'яних молотків, бронзових стріл (Звіт..., с. 8), а таблиці містять прорисовки предметів із заліза та бронзи (пряжки, фрагменти ножів). Однак їх культурно-хронологічна інтерпретація утруднена через відсутність необхідної інформації щодо місця виявлення артефактів, що значно знижує наукову цінність зібраних колекцій. Не залишаються поза увагою членів експедиції й історико-археологічні пам'ятки поблизу м. Дніпропетровська. Йдеться про Новобогородицьку фортецю та Усть-Самарський ретраншемент (Звіт... с. 7–8).

Друга частина звіту «Дзеркало Дніпра (по матеріалах експедиції 1944–1945 рр.)» містить огляд-характеристику передпоріжжя та порожистої частини русла Дніпра. Як зазначає Д. Красицький, дзеркало Дніпра було схожим на ситуацію 1930 р. Внаслідок спаду води та течії правий берег на окремих ділянках був підмитий до 6 м, що сприяло руйнації археологічних пам'яток, чим для археологів полегшувалася їх фіксація. У порожистій частині Дніпра, на думку Д. Красицького, можна виділити чотири тераси. На третій, що промита розливами, які оголили численні артефакти, і проводилися археологічні розвідки. У звіті наведено назви «островів, забор, каналів, скель, каміння, що було видно 1944 р. на Дніпрі» (Звіт..., с. 4). У карті, що супроводить текст, «обкреслено» навіть ті об'єкти, що вже затоплені, але не глибоко. Всього вказано 272 назви! Як додатки до тексту автором зазначені: Карта порожистої частини та Геоморфологічна карта. За підсумками експедиції планувалося видати три публікації: «Понад Дніпром» (Д. Красицький); «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Козлов) та «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельський).

Висновки. Підсумовуючи, слід наголосити на важливості та ексклюзивності зібраного під час експедиції під керівництвом Д. Красицького

археологічного матеріалу, який свідчить про історико-культурну своєрідність пам'яток Дніпровського Надпоріжжя.

Бібліографічні посилання

Діловодний архів історичного музею ім. Д. І. Яворницького, оп. 1 (1918–1967), од. зб. 113. Звіт експедиції в порожисту частину Дніпра на чолі з т. Красицьким Д. Київ: *Науковий архів Інституту археології НАН України*. №№ 2856–2858.

Ковалева, І. Ф., 1980. *Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепровской экспедиции НКПроса УССР 1927–1932 гг.)*. Днепропетровск, 71 с.

Ковальова, І. Ф., Нікітенко, І. С., 2010. Стрільча Скеля – ремісничий центр бронзової доби Дніпровського Надпоріжжя. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Днепропетровск, т. 18, с. 300–311.

Інформаційні можливості регіональних довідників у дослідженні проблеми саморепрезентації Катеринослава у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.⁴

Сергій Сільванович

студент ІІІ курсу історичного факультету

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010*

Постановка проблеми. Серед проблем регіональної і локальної історії, історичної урбаністики важливе місце займає питання саморепрезентації міст, яке уявляється як формування комплексу прийомів і методів «розповіді» про себе, спрямованого як всередину міського простору, так і назовні. Саме тому актуалізується завдання залучення і аналізу джерельної бази, яка дозволила б комплексно вирішувати ці завдання.

З цієї причини привертає увагу інформативний комплекс довідково-статистичних видань Катеринослава та Катеринославської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Він складається з таких видань, як «Памятные книжки Екатеринославской губернии», «Приднепровье», «Весь Екатеринослав». З огляду на найдовшу тривалість існування, а значить і хронологічне охоплення, особливу увагу привертають «Памятные книжки» (далі – ПК), на яких переважно і буде зосереджено увагу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження комплексу ПК розпочалось на межі ХХ – ХХІ ст. Першими свою увагу у 90-х рр. ХХ ст. звернули фахівці з Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) на чолі із Н. Балацькою та О. Раздорським, які поклали початок систематизації і дослідженню ПК у масштабах Російської імперії (Балацкая, Н., Раздорский, А., 1994). З початку ХХІ ст. до комплексу звертаються і українські дослідники: Г. Утешева (Утешева Г. Культурно-духовная жизнь

⁴ Тези доповіді підготовлені в рамках міжнародного наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу» (Central European University, Contemporary Ukraine Studies Program, CIUS, University of Alberta, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

Екатеринослава...), О. Анісімова, А. Бондарчук, М. Казмірчук, С. Закірова (Закірова, С. Довідкові видання...), де ПК використовувалися здебільшого ілюстративно для дослідження різноманітних сюжетів регіональної, персоналогічної, культурної історії.

Пам'ятні книжки – це свого роду офіційні енциклопедичні видання, які видавалися з метою акумулювати важливі відомості за певний рік. У Катеринославі таке видання з'явилося у 1860 р. внаслідок указу міністра внутрішніх справ С. Ланського 1859 р. про обов'язкове заснування ПК в усіх губерніях (Раздорский, А., 2009), що, таким чином, є наслідком не стільки внутрішнього запиту, скільки зовнішнього адміністративного впливу. Обов'язок підготовки ПК було покладено на Губернський статистичний комітет (далі – ГСК).

Було видано 19 випусків ПК: на 1860, 1864, 1867 (у двох частинах, перша з яких вийшла друком 1866, а друга в 1867 р.), 1875, 1889, 1894, 1895, потім вийшла трилогія, об'єднана спільним задумом на 1900, 1901 і 1903 рр., потім книжка видавалась на кожен рік з 1910 по 1917 рр. Нерегулярність випусків на початку можна пояснити відносно слабкими темпами модернізації, нестачею підготовлених кадрів, відсутністю суспільного запиту. До того ж члени ГСК постійно шукали нові, популярні форми презентації матеріалу, орієнтуючись на споживачів.

Майже всі ПК друкувалися у Типографії губернського правління, лише книжки на 1864 та 1894 рр. – у приватній друкарні А. Чауського. Ціна видань коливалася від 1 (1894) до 2 рублів (1903), що робило їх менш конкурентоспроможними, наприклад, порівняно з «Приднепровьем», вартість якого у 1908 р. становила лише 75 копійок. Щодо обсягу ПК, то можна помітити його значне збільшення від відносно невеликої книжки в 153 с. у випуску за 1867 р. до фоліанту у 624 с. у 1903 р, що є яскравим маркером інтенсифікації життя губернії та її столиці, його інформаційної насиченості.

За півстоліття структура ПК зазнала значних змін, які відбувалися інколи непослідовно і не мали вигляду цілісного задуму. Так, перша ПК поділялась на три відділи: *адреса-календар, статистичні відомості та різні свідчення*, які стали базовими для більшості випусків.

З 1867 р. невід'ємною частиною стали *місяцеслови*, які репрезентували календарі для православної, католицької, вірмено-григоріанської та іудейської конфесій. З цього року укладачі почали друкувати науково-краєзнавчі роботи, зокрема першими з'явилися дослідження А. Скальковського, І. Ващинського та І. Кареліна.

Невід'ємною складовою видань з 1894 р. стають *рекламні оголошення*, які вміщувалися на платній основі та мали знизити собівартість видання. Зазвичай частина оголошень розміщувалась на початку, а частина – наприкінці книжки. Загальний обсяг оголошень міг займати від 15 до 77 сторінок.

Останньою структурою був *алфавітний покажчик*, який вперше з'явився ще у 1867 р., однак наступного разу така практика зустрічається аж у 1910 р. і після чого стає невід'ємною частиною ПК.

Важливо зазначити, що зміни відбувалися і в оформленні вже сталих

розділів, їх перестановки, зміни назв, інтенсивності табличної статистики. Так, перші 4 випуски ПК були, скоріш за все, складені секретарем ГСК І. В. Ващинським. Трилогія ПК 1900, 1901 і 1903 рр. виходила під редакцією Я. Г. Гололобова, який чітко окреслив плани статистичного комітету для кожного з випусків так, щоб найбільш повно і якісно представити найважливіші сфери життя губернії.

З видання на 1910 р. починається відчутне зближення формату ПК та його конкурента щорічника «Приднепровье», який з 1908 р. видавав підполковник, любитель історії О. Авчінніков. У ПК зміщується ракурс з аналітичних досліджень на загальні статистичні відомості, спостерігається більша систематизація та структуризація адрес-календаря та розширення довідкової частини. Це привело до того, що спільними зусиллями обох редакцій в 1913 та 1914 рр. вийшли об'єднані випуски під назвою «Приднепровье и Памятная книжка Екатеринославской губернии». Це було вигідно обом сторонам, адже ГСК на той час вже мав значний досвід у роботі зі статистичними даними, а О. Авчінніков запропонував гарно оформлений та ілюстрований матеріал, та цікаву колонку «Памяти устроителей нашего города», присвячену визначним діячам Катеринослава.

Останній етап еволюції ПК припав на випуски 1915, 1916 і 1917 рр., коли припинилася співпраця з «Приднепровьем», яке з того часу перестало виходити. Тому в останні роки комплекс ПК ставав переважно довідковим виданням, втрачаючи свій статистичний та аналітичний потенціал.

Накопичений більше ніж за півстоліття інформаційний потенціал катеринославських довідково-статистичних та довідково-інформаційних видань дозволяє поставити питання про їхні можливості у розгляді проблеми саморепрезентації нашого міста. Виділимо три можливих підходи.

По-перше, варто звернути увагу на ключові тексти опису простору міста: інфраструктура, освітлення вулиць, торгівля, кліматичні умови. Репрезентативними з цього боку є, наприклад, статті І. Ващинського «О Петропавловской ярмарке в г. Екатеринославе, 29 июня 1865 г.» та «Об Ивановской ярмарке в г. Екатеринославе, 26 сентября 1865 г.» з описом підготовки, проведення і наслідків цих подій на міське середовище.

По-друге, яскраво репрезентує місто статистичний матеріал, який формує уявлення про міський ландшафт (характер забудови, соціальний склад міщан, їх конфесійну приналежність, форми промислового виробництва тощо). Дуже показовою є статистика фабрик та заводів. Так, у ПК з 1860 до 1875 р. фіксується чисельна перевага у Катеринославі салотопних заводів. Виразну характеристику їм залишив Л. Реймер у статті «Положение скотобойного дела в Екатеринославской губернии» у ПК на 1901 р.

По-третє, особливе місце у способах саморепрезентації міста займають історичні нариси, які інколи виділені як окремі розділи, але частіше розкидані по сторінках випусків. Аналіз таких текстів надає можливість простежити еволюцію саморефлексії міських освічених кіл на свою історію, виділити пантеон видатних діячів, знакових місць і подій в історичній пам'яті катеринославців.

Висновки. Таким чином, джерелознавчий огляд катеринославських довідково-статистичних видань відкриває можливості для виявлення і аналізу інформативного потенціалу цих видань для дослідження саморепрезентації міста Катеринослава.

Бібліографічні посилання

- Балацкая, Н., Раздорский, А., 1994. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917): Предварительный список*. СПб.: Изд-во РНБ, 500 с.
- Закірова, С. *Довідкові видання як джерело вивчення соціально-економічної історії (на прикладі пам'ятних книжок Катеринославської губернії: XIX – поч. XX ст.* URL: <https://bit.ly/2HKbkA8>
- Утешева Г. *Культурно-духовная жизнь Екатеринослава конца XIX – начала XX века на страницах справочно-статистических изданий города* URL: <https://bit.ly/3kShcWg>
- Раздорский, А., 2009. *Памятные книжки Курской губернии: (Историко-библиографический обзор). События и люди в документах курских архивов: сб. ст. Курск, 2009, вып. 7, с. 81–104.* URL: <http://old-kursk.ru/book/razdorsky/st110813.html>

Історія міста в пам'ятних знаках та меморіалах

Дніпропетровська/Дніпра⁵

Олександр Оверченко

студент III курсу історичного факультету

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Пам'ятні знаки і меморіали формують не лише архітектурний ландшафт міста, але стають невід'ємною частиною міської історичної пам'яті, механізми формування якої на глобальному, національному та регіональному рівнях вже стають предметом глибокої зацікавленості сучасної історіографії (Вовк, О. І., 2020; Касьянов, Г., 2018; Мельник, І., Масик, Р., 2012; Міллер, О. І., 2017; Посохов, С. І., 2017).

Виклад основного матеріалу. Особливо актуальним це питання стало у зв'язку із подіями 2014–2015 рр. на Сході України, що призвели до кардинальних змін у суспільних настроях та державній історичній політиці. Ініціатором і головним актором у цьому процесі став Інститут національної пам'яті, створений іще в 2006 р., з метою формування державної історичної політики в публічній сфері. Головним результатом цієї роботи стало прийняття в 2015 р. комплексу т. зв. декомунізаційних законів («Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»), що створило правову базу для масштабних

⁵ Тези доповіді підготовлені в рамках міжнародного наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу» (Central European University, Contemporary Ukraine Studies Program, CIUS, University of Alberta, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

змін в історичному, топонімічному і культурному ландшафті України в цілому, її регіонів та населених пунктів.

Цей процес викликає також запеклу суспільну дискусію. Прихильники декомунізації бачать у цьому інструмент формування гомогенної історичної пам'яті монолітної нації, а опоненти – загрозу розколу країни з яскраво вираженими регіональними культурними особливостями, в тому числі ставленням до історії. Водночас, незважаючи на наукову і суспільну актуальність дослідження історичної політики та її ролі у формуванні історичної культури, розробка цих питань як складової історичної урбаністики на матеріалах сучасного Дніпропетровська/Дніпра не може вважатися задовільною.

Однім із шляхів реалізації цього завдання повинен стати аналіз історичної політики щодо пам'ятників і пам'ятних знаків, які утворюють «місця пам'яті» Дніпропетровська/Дніпра та його історико-культурне середовище взагалі. Основу джерельної бази такого дослідження складають матеріали, що зберігаються у Дніпропетровському обласному центрі з охорони історико-культурних цінностей (ДООІКЦ). На їх основі можна виявити як правовий, так і фактичний бік справи. Так, встановлено, що декомунізація на міському рівні проходила і триває надалі на підставі: 1) наказів Міністерства культури України № 25 і № 200, де у додатку містився перелік пам'ятників і пам'ятних знаків, що підлягають першочерговій декомунізації. Зазначимо, що саме Міністерство культури остаточно вирішує позбавляти пам'ятники радянської доби статусу історико-культурної спадщини чи ні; 2) наказів і розпоряджень міського голови та голови ОДА, які мають право приймати рішення про декомунізацію пам'ятників. Водночас остаточне рішення в цій справі належить Міністерству, а тому трапляються казуси, коли за розпорядженням ОДА пам'ятники демонтовано, але Міністерство цього не дозволило і вони так і залишаються на обліку як об'єкти культурної спадщини, що підлягають охороні держави.

Важливе місце у процесі реалізації історичної політики займає «незапланована декомунізація», коли через технічні проблеми із збереженням, пам'ятники псуються і руйнуються під впливом часу та через відсутність належного догляду. Так сталося ще у 2008 р. з низкою пам'ятників В. І. Леніна, які, згідно з наказом № 827, були демонтовані. Ще один напрямок декомунізації можна назвати стихійним, коли громадські активісти самотужки демонтують пам'ятники, як це сталося із монументом Г. І. Петровському, що був повалений вночі 29 січня 2016 р.

За матеріалами ДООІКЦ виявлено такі результати процесу декомунізації у нашому місті. За наказами Міністерства культури було демонтовано 25 об'єктів: 22 пам'ятника та 3 пам'ятних знаки, з них 20 пам'ятників було присвячено партійним і радянським діячам, а саме 8 – В. І. Леніну, по 2 – М. І. Калініну та Г. І. Петровському, 2 колективні, що присвячено робітникам, по 1 – С. М. Кірову, Н. К. Крупській, Г. К. Орджонікідзе, Ф. А. Сергєєву, А. К. Войцеховичу, А. С. Головінкіну, Н. А. Семашко та В. Ю. Клочко. Щодо пам'ятних знаків, то були демонтовані

по одному присвячені Г. І. Петровському, діяльності більшовиків у 1905 р. та КПУ під час окупації 1941–1944 рр. Згідно з розпорядженням ОДА, було декомунізовано 11 об'єктів: з них 9 належали до будівель, пам'ятки історії з меморіальними дошками: по одній будівлі були присвячені Г. І. Петровському, С. І. Гопнер та Е. І. Квірінгу, 6 будівель – історичним подіям періоду 1917–1920 рр.; один пам'ятний знак на честь В. М. Каптурова та одне місце, де проходила революційна діяльність катеринославських робітників в 1905–1917 рр.

Щодо особливостей декомунізації за розпорядженням органів місцевого самоврядування, то 14 таких об'єктів, які вже не існують у фізичному вигляді, за технічною документацією досі знаходяться на обліку як об'єкти історико-культурної спадщини, що знаходяться під охороною (10 будівель та 4 місця історичних подій).

Незважаючи на певні результати політики декомунізації, в місті залишаються ще багато пам'ятників та пам'ятних знаків радянського періоду. Із 193 пам'ятників, що створені в радянський час або взяті під охорону, 165 з них присвячені радянській історії й становлять комплекс меморіальних дошок на будинках та пам'ятних знаків.

Висновки. Отже, внаслідок проведення політики декомунізації у Дніпрі було демонтовано найбільш значимі і знакові для радянської доби пам'ятники та меморіальні дошки. Їх аналіз свідчить, що переважна більшість з них належить до до часу ранньої радянської історії (1917–1930 рр.) і лише один – до більш пізнього часу (1941–1944). Проте, переважна більшість об'єктів комеморації радянської доби залишаються присутніми у міському просторі. Причина цьому, на наш погляд, полягає не лише у бюрократичних перепонах і неузгодженості в діяльності різних рівнів і гілок влади, але й у несприйнятті міським соціумом радикалізму у проведенні політики пам'яті, в розумінні тягlosti і безперервності історії Катеринослава/Дніпропетровська/Дніпра. Кращим підтвердженням цього стало вирішення у правових рамках декомунізації питання перейменування Дніпропетровська, коли нейтральне ім'я «Дніпро», впевнено пододало яскравих, але політично забарвлених конкурентів «Січеслав» та «Катеринослав».

Бібліографічні посилання

- Вовк, О. І., 2020. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, т. 57, с. 281–300.
- Касьянов, Г., 2018. *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laugus, Антропос-Логос-Фільм, 420 с.
- Мельник, І., Масик, Р., 2012. *Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова*. Львів: Априорі, 320 с.
- Міллер, О. І., 2017. Трансформація європейської культури пам'яті у посткомуністичній Європі. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання*. Дніпро, 2017, с. 261–276.
- Посохов, С. І., 2017. Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (доба незалежної України). *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання*. Дніпро, с. 277–291.

Ментальні карти Дніпра: погляд молоді

Микола Буланій

аспірант кафедри історії України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49010

Постановка проблеми. Осягнення сприйняття простору сучасного міста досліджуються на міждисциплінарному рівні. В нагоді стали досягнення символічної антропології (Ж. Відаль), теорії ментальних карт міст (К. Лінч), місць пам'яті (П. Нора) та ін. Важливим критерієм в осягненні образу Дніпра також став міський простір, який, відповідно до сучасної соціології, має комунікативний характер (Чернова, Л., Шелест, Ю., Іваннікова, О., 2014, 64). Основним аспектом у даному дослідженні стали «ментальні карти» – «ужиткові» колективні образи геополітичного, географічного простору (Wolff, L., 2001, 29), які візуалізують уявлення про місцевість. Завдання по зображенню місцевості включало невеликий перелік питань (Веселкова, Н., 2010, 7). У дослідженні ментальні карти були використані як продукт застосування даного методу. Отримувані в результаті дослідження дані представляють собою цільові документи, що дозволяють більш широко визначити зміну образу міста під час карантину серед молоді.

Мета дослідження. Виявити еволюцію у зміні просторових уявлень молоді сучасного українського мегаполісу щодо простору міста в докарантинний період та за умов послаблення карантину.

Виклад основного матеріалу. У ході дослідження були використані методики соціального картографування, під час яких дослідник власноруч наносив зібрану ним інформацію на географічну карту (так звані «MindMaps» та «sketch maps» – Веселкова, Н., 2010, 9–12), призначену для розвитку пам'яті, індивідуального самовираження, яке фіксує просторові уявлення, що існують у респондентів. Особливу роль тут відіграв метод географічної герменевтики, завдяки якому можна визначити різні інтерпретації геокультурного простору Дніпра та його розуміння респондентами. Слідом за М. Хайдеггером та М. Еліаде вдалося виявити, що у геокультурного простору є духовна складова. Оскільки, залежно від того, в якому контексті ми будемо розглядати місто, буде змінюватися уявлення про нього. Можна виділити кілька таких контекстів: територіальний, економічний, культурний, соціальний. Слідуючи за С. Мілграмом, у ході роботи вивчалась не стільки географічна реальність, скільки її відображення в думках містян. Але необхідно додати важливий аспект: сприйняття міста – явище суспільне, і в цій іпостасі необхідним стає його вивчення як у колективному, так і в індивідуальному аспекті (Мілграм, С., 2000, 97).

Власне емпіричним матеріалом виступають ментальні карти міста Дніпро, створені у вересні – жовтні 2020 р., та їх порівняльний аналіз з іншими матеріалами, які були проаналізовані влітку 2019 р. Суб'єктами дослідження стала практично та сама соціальна група респондентів, об'єднаних соціально значущими (викладання, волонтерство та ін.) ознаками соціальної

диференціації, що схоже із подібним колективним дослідженням щодо сприйняття міста студентською молоддю (Орлова, В., Іванова, Е., 2014, 100). При цьому якщо в першому дослідженні взяло участь 32 особи віком від 20 до 60 років, то в даному випадку обмежились створенням карт лише однієї вікової групи 20–30 років (всього 19 осіб – 10 дівчат, 9 хлопців), які навчаються, або вже закінчили навчання у ЗВО та працюють. Стратегія аналізу ментальних карт за порядком появи об'єктів дає підстави структурування сприйняття простору респондентом. Саме тому, враховуючи концепцію К. Соїні, точність розміщення на карті в такому випадку відіграє незначну роль, бо найбільша увага зосереджується саме на змістовному виборі респондентом значимих об'єктів міста (Soini, K., 2001, 229). Але коли респонденти малювали карти самостійно, а не наносили на готову карту міста, то для молоді характерне чітко й досить докладне зображення вулиць та об'єктів. Скоріш за все, для молоді подібна властивість пов'язана із масовим застосуванням респондентами таких платформ як «2Gis» та «GoogleMaps». Робота з матеріалами підтвердила тезу попереднього дослідження, що ментальні карти не стільки виявляють сформований образ, скільки дозволяють виявити свідомість прийняття реальності респондентами фрагментів реальності міста, які потім складаються в систему ментальних репрезентацій про навколишнє середовище (Глазков, К., 2013, 39; Пирогов, С., Петухов, А., 2017, 121). Залучення до цієї практики ще й когнітивного картографування дозволило вивчити індивідуальні можливості респондентів щодо запам'ятовування, збереження та використання інформації (Глазков, К., 2013, 41).

Враховуючи концепції К. Лінча щодо образу оточення, особливу роль відіграли суб'єктно-орієнтовані аспекти, які включають у себе: 1) впізнаваність серед інших; 2) структуру – співвіднесення об'єкта зі спостерігачем та іншими об'єктами; 3) практичне або емоційне значення місця для інформанта (Лінч, К., 1982, 20). Зі схеми К. Лінча, яка окреслює сукупність абстрактних характеристик сприйняття міста, найбільш вживаними під час інтерв'ю стали поняття «орієнтир», «межа» та «район». У центрі малюнка чи розповіді більшість респондентів зобразило центр міста, а не місце роботи або навчання, як у першому дослідженні. Окрім того, важливою стала зміна пріоритетів зображуваних об'єктів. Так, у картах періоду ослаблення карантину з'являються аптеки та розважальні заклади (кафе, ресторани, шаурменні по типу «Банзай», «Арома-кава», «Дамаск», «Італійський квартал», «Mon Ami»). Важливе місце посіли й зони відпочинку, передусім парки – сквер Прибережний, Зелений гай, парк імені Л. Глоби та ін. На картах з'явилися й нововідкриті об'єкти (більше половини респондентів вказало на картах розважальні заклади «Білий налив», «П'яна вишня» та ін.). Також більшість вказало на торгово-розважальні комплекси («Passage», «Європа»). Досить несподіваним стала поява на картах на рівні пам'яток культури (театри, цирк, музеї) таких специфічних закладів як секс-шопи в центрі міста. Єврейські активісти молодіжних програм чітко вказували на картах такі об'єкти як «Менора», «дім Пчолкіна», педагогічний інститут

«Бейт Хана», будинки проживання родини Шнеерсонів, єшива та синагоги («на Коцюбинського», «Золота роза»). Фахівці та випускники ВНЗ вказували на такі об'єкти як заводи («Інтерпайп», «завод Лібкнехта», «завод Петровського» та ін.). Доволі чітко зображено місце розташування історично значимих пам'яток (ЦУМ, «перша аптека міста», «Губернаторський дім», «пам'ятник Полю»). Водночас про динаміку реагування респондентів свідчить той факт, що вони окремо виділяють новобудови в центрі міста, а також зникнення комплексу «Grand Plaza».

Висновки. Підсумовуючи дослідження, можна прослідкувати зміну пріоритетів молоді міста у його репрезентації та сприйнятті урбаністичного простору. В період послаблення умов карантину акценти з історико-культурних об'єктів змістилися на розважальні заклади, медичні заклади й аптеки. Достатньо детальний опис міських «цікавинок» свідчить про обізнаність молоді у значущих об'єктах міста Дніпра, а при анкетуванні вдалося виявити пошану у респондентів до свого міста та спроби охопити різноманітні об'єкти, в тому числі бюджетні заклади, які зможуть привернути туристів до Дніпра як сучасного українського мегаполіса.

Бібліографічні посилання

- Веселкова, Н., 2010. Ментальные карты города: вопросы методологии и практика использования, в: *Социология: методология, методы, математическое моделирование* (4М), № 31, 5–29. URL: <<https://www.jour.isras.ru/index.php/soc4m/article/view/3670/3457>> (Перевірено 27 жовтня 2020 р.).
- Глазков, К., 2013. Ментальные карты: способы анализа, погрешность и пространственная метрика. *Социология власти*, № 3, 39–56. URL: <[http://socoftpower.ranepa.ru/files/docs/3\(2013\)/SV4.pdf](http://socoftpower.ranepa.ru/files/docs/3(2013)/SV4.pdf)> (Перевірено 28 жовтня 2020 р.).
- Линч, К., 1982. *Образ города*. Москва: Стройиздат, 328 с.
- Милграм, С., 2000. *Эксперимент в социальной психологии*. Санкт-Петербург: Питер, 336 с.
- Орлова, В., Иванова, Е., 2014. Ментальные образы города Томска (на примере студентов университета). *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*, Серия 12, вып. 1, с. 99–108. URL: <<https://cyberleninka.ru/article/n/mentalnye-obrazy-goroda-tomska-na-primere-studentov-universiteta>> (Перевірено 29 жовтня 2020 р.).
- Пирогов, С., Петухов, А., 2017. Феноменолого-когнитивная концепция города и её теоретические экстраполяции. *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*, т. 6, № 3А, с. 120–130. URL: <<http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2017-3/10-pirigov.pdf>> (Перевірено 27 довтня 2020 р.).
- Чернова, Л., Шелест, Ю. и Иванникова, О., 2014. Образ города глазами жителей. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*, № 3, с. 64–70. URL: <<http://visnyk.pgasa.dp.ua/article/viewFile/40335/36513>> (Перевірено 28 жовтня 2020 р.).
- Soini, K., 2001. Exploring Human Dimensions of Multifunctional Landscapes through Mapping and Map-making, in: *Landscape and Urban Planning*, № 57, p. 225–239.
- Wolff, L., 2001. A New Mental Map of the World, in: *The New York Times Opinion*, June 28, p. 29.

Практики студентів вищих навчальних закладів УРСР у контексті академічного повсякдення (60-ті – 70-ті рр. XX ст.)

Вадим Попович

аспірант

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Валентинівська, 2, Харків, Україна, 61168

Постановка проблеми. Система освіти в СРСР була важливою складовою виховання «радянської людини». Вищій школі належала в цьому процесі особлива роль, пов'язана з необхідністю поєднувати фахову підготовку з ідеологічним вихованням. Радянський студент розглядався владою як майбутня інтелектуально-політична еліта країни, тож мав відповідати цілій низці критеріїв, на яких постійно робила акцент радянська пропаганда. Ідеальний образ радянського студента передбачав його гармонійний розвиток в усіх сферах: інтелектуальній, естетичній та фізичній (Науменко, Г. Ф., 1984, с. 2–21). З огляду на те, що молода інтелігенція виступала опорою радянського режиму, вона мала бути готова до виконання політичних завдань, проведенню ідеологічної роботи. У структурі радянської вищої освіти важливе місце займали студентські практики, які виступали одним із інструментів підготовки майбутніх фахівців.

Метою дослідження є реконструкція на прикладі харківських закладів вищої освіти особливостей проходження практик студентами УРСР у другій половині XX ст., визначення місця практик у житті студентів, практичних навичок та компетенцій молодих фахівців, які вона розвивала. Враховуючи, що радянська вища освіта була досить жорстко централізованою, застосування мікроісторичного підходу для розкриття цього питання є цілком доцільним.

Виклад основного матеріалу. В офіційному дискурсі радянська влада підкреслювала важливу роль праці та наголошувала на необхідності долучати студентську молодь до трудового життя країни (О мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования...). Протягом досліджуваного періоду студентська практика регламентувалась наказами МВССО СРСР та УРСР. Практика відрізнялася за місцем проведення, організацією та змістом і загалом відповідала спеціальності практикантів. Студенти ХДУ, чие навчання було пов'язане з опануванням інженерної спеціальності, проходили практику на базі промислових підприємств Харкова та УРСР. Зокрема, студенти кафедри прикладної хімії проходили практику на підприємствах хімічної промисловості та машинобудування Харківщини та Донбасу (Отчет кафедр... за 1973 год, арк. 43). Частина студентів проходила практику при наукових установах та інститутах Харкова та УРСР. У звітах зазначено, що, окрім пасивного ознайомлення з базою практики та виробничими екскурсіями, практиканти за дорученням кафедри та під наглядом свого керівника проводили дослідження та виміри, які визнавалися корисними для дослідницької роботи на факультеті (Отчет кафедр... за 1973 год, арк. 44).

Практика на промислових підприємствах давала змогу не тільки опанувати практичні навички чи провести прикладні дослідження, а й укласти

за бажання угоди про працевлаштування. Випускник ХПКБ Е. І. Карпушин у своїх спогадах зазначав, що молоді фахівці під час практики мали змогу домовитися не лише про місце роботи, але і про житлові умови. Тож практика була можливістю для молоді влаштувати своє життя (ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2012, с. 168).

Ті студенти, які навчалися в закладах, що готували майбутніх вчителів, проходили практику у школі та літніх таборах. Однак, залежно від обраної спеціальності, молоді педагоги мали також виробничі та польові практики, які були покликані поглибити їхні знання з відповідного предмета. Іноді під час практики потенціал студентів використовували не за призначенням. Так, студенти ХПІ ім. Г. С. Сковороди під час виробничої практики виготовляли в інститутській навчальній майстерні меблі на замовлення облвно (Бережна, С. В., 2014, с. 66).

Певно, одними з найцікавіших були практики експедиційного характеру. Зокрема, студенти геолого-географічного факультету проходили практику в різних географічних широтах – від Карелії до передгір'їв Кавказу (Отчет кафедр... за 1973 год, арк. 91–92).

Радянська влада поклала на студентів, крім того, обов'язки громадських активістів: на місцях вони мали долучатись до агітаційної роботи, проводити лекції та політбесіди, організувати профорієнтаційні заходи для робітників підприємств (Отчет... за 1972–73 год, арк. 68–70).

Керівники практик відзначають високу активність та дисциплінованість студентів. Разом з тим у звітах трапляються поодинокі випадки порушення дисципліни, серед яких провідне місце займають типові «хвороби» студентства – систематичні запізнення, порушення дисципліни, незадовільний стан кімнат у гуртожитку. Зазвичай керівники обмежувались попередженнями своїх підопічних та в окремих випадках санкції були куди суворішими. Так, сімох студентів біологічного факультету за групове купання оголеними в річці не тільки виключили з ВЛКСМу, а й відрахували з університету (Отчет кафедр... за 1973 год, арк. 54). Однак подібних випадків небагато, що може бути пов'язано як з високою дисциплінованістю студентів, так і з тим, що керівники практик намагались особисто вирішити проблеми з окремими студентами, лише в крайньому разі інформуючи керівництво навчального закладу.

Існували також певні проблеми організаційного характеру, пов'язані з неможливістю на місцях забезпечити всіх студентів роботою, з відсутністю приміщень для відпочинку практикантів у вільний час тощо (Отчет... за 1972–73 год, арк. 53–54).

Крім того, відбувався обмін групами студентів-практикантів між УРСР та державами соцтабору. ХДУ мав тісні взаємовідносини з університетами Польщі, НДР, Угорщини та Югославії, з якими і відбувався обмін (Отчет об обмене... 1973, арк. 1). Для СРСР подібний обмін був важливою складовою міжнародної пропаганди, тож групи з країн соцтабору мали дуже насичену програму, в яку входили екскурсії Києвом, Харковом, Москвою, Ленінградом чи Волгоградом (Об обмене студентов... за 1968 год, арк. 33–37). Для

радянських студентів подорож за кордон хоч і була пов'язана з певними бюрократичними труднощами, за спогадами учасників практик тих років, давала їм змогу познайомитись із суспільствами більш відкритими та демократичними, аніж те, в якому жили вони (Біткова, Т., Міколайчик, М. (2019), с. 223–227).

Висновки. Таким чином, в окреслений хронологічний період практика була важливою складовою студентського академічного життя. Держава використовувала її не тільки для підвищення професійних якостей майбутніх спеціалістів, але і в процесі ідеологічного виховання громадян та міжнародній пропаганді.

Бібліографічні посилання

Бережна, С. В., Кучемко, М. М., 2014. *Харківський державний педагогічний інститут імені Г. С. Сковороди у повоєнні роки : історія відродження і зростання (1943–1993 рр.)*, Харків: Тарасенко В. П., 143 с.

Біткова, Т. (ред), Міколайчик, М. (ред), 2019. *Каразінський Університет у Харкові – Університет ім. Адама Міцкевича в Познані: 50 років співпраці (1967–2017) = Uniwersytet Karaziński w Charkowie – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: 50 lat współpracy (1967–2017)*. Харків: Раритети України, 288 с.

О мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования в стране, 1972. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 18.07.1972 N 535. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=581#011772106641212066> (дата звернення: 27.10.2020)

Отчет кафедр университета о производственной практике студентов за 1973 год, 1973. *Державний архів Харківської області*, ф. Р-2792 Харківський ордена Трудового Червоного Прапора державний університет ім. О. М. Горького, оп. 21, спр. 836, 109 арк.

Отчет об обмене группами студентов-практикантов между Харьковским университетом и вузами социалистических стран за 1973 год, 1973. *Державний архів Харківської області*, ф. Р-2792 Харківський ордена Трудового Червоного Прапора державний університет ім. О. М. Горького, оп. 21, спр. 865, 19 арк.

Отчет об учебно-методической и политико-воспитательной работе Харьковского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. А. М. Горького за 1972–1973 учебный год, 1973. *Державний архів Харківської області*, ф. Р-2792 Харківський ордена Трудового Червоного Прапора державний університет ім. О. М. Горького, оп. 21, спр. 412, 137 арк.

Науменко, Г. Ф., 1984. *Молодежь Советской Украины*. Киев: Политиздат, 24 с.

Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 18.07.1972 N 535 "О мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования в стране. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=581#011772106641212066> (дата звернення: 27.10.2020).

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова: моногр., 2012, редкол.: Шутенко, Л. М., Стадник, Г. В., Єлісєєва, Т. П. та ін., Харків: Золоті сторінки, 520 с.

Наукове видання

**IV ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЯВОРНИЦЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ,
ПРИСВЯЧЕНІ 165-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО
06.11.2020 р.**

Тези доповідей

Українською мовою

Коректор *Омельченко Л. В.*

Дизайнер *Ситник В. А.*

Підписано до друку 04.12.2020.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 10,11. Наклад 80 прим. Замовлення № X.

Видавництво та друкарня ПП «Ліра ЛТД».

вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів

та розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 6042 від 26.02.2018.

dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05 | lira.dp.ua